

122.813

**ISKUSTVA
NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA**

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

VOJNA BIBLIOTEKA

NAŠI PISCI

KNJIGA ČETRDESETA

UREĐIVAČKI ODBOR

Martin DASOVIĆ, Boško ĐURIČKOVIĆ, Branislav JOKSOVIĆ,
Petar MATIĆ, Veljko MILADINOVIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Bogdan
OREŠČANIN, Rajko TANASKOVIĆ,
Milisav NIKIĆ (odgovorni urednik)

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

INV. BR.

122813

ISKUSTVA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

ZBIRKA NAGRAĐENIH ČLANAKA

BEOGRAD
1965.

NAPOMENA IZDAVAČA

Uređivački odbor »Vojne biblioteke — naši pisci« Vojnoizdavačkog zavoda odlučio je da se u četiri knjige izda zbirka nagrađenih članaka nagradom 22. decembra koji su izašli u toku 1962 — 1964. godine.

Do ove odluke došlo se zato što je ocenjeno da članci imaju određen teoretski značaj, a razrađuju, donekle, i našu vojnu misao.

Zbirka će čitaocima pružiti ne samo skupljen aktuelni materijal, neku vrstu priručnika, već će poslužiti i kao podsticaj i osnova za dalji razvoj naših vojnih pisaca, naše vojne misli i vojnog dela.

Iako su članci podeljeni, prema tematici, u četiri knjige: »Izgradnja oružanih snaga«, »O borbenim dejstvima jedinica«, »Iskustva iz NOR« i »Tehnika u službi armije«, time nije određena njihova isključiva namena specijalistima, jer članci čine ipak organsku celinu namenjenu svim pripadnicima aktivnog i rezervnog kadra Armije.

Članci su štampani u onakvom obliku kako su i ranije objavljeni, a predstavljaju isključivo lično mišljenje pisaca, što je svakako korisno, jer se u JNA oduvek gajila borba mišljenja.

Posebna nam je želja da ovom zbirkom ukažemo našim starešinama, koji se do sada nisu ogledali i na vojno-teoretskom polju, da pisanje nije samo stvar uskog broja »profesionalnih« vojnih pisaca.

Svaki naš starešina ima bogato bilo ratno, bilo mirnodopsko iskustvo, a najčešće i jedno i drugo, pa će njihov prilog predstavljati doprinos daljoj teoretskoj izgradnji naše vojne misli.

Takođe nam je želja da ove zbirke izazovu i žive kritičke osvrte koji, bar zasad, još nisu zauzeli ono mesto u našoj vojnoj publicistici koje im po njihovoj važnosti zaista pripada.

REDAKCIJA

OBAVEŠTAJNA SLUŽBA I SLUŽBA BEZBEDNOSTI U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU*)

»Zbivanja u toku oslobodilačkog rata i rezultati tih zbivanja toliko su komplikovani i bogati po svojoj sadržini, po izvesnoj originalnosti — da je potrebna duboka analiza i naučna obrada da bi se mogli pravilno i svestrano osvijetliti.«

(TITO, knj. 2, str. 326)

Obaveštajna služba je proizašla iz organizovanosti ustanka, iz političke borbe, iz društveno-revolucionarnih procesa i snažnih, narastajućih vojnih dejstava u narodno-oslobodilačkom ratu. Zadaci na ovom području aktivnosti, poput ostalih u sklopu jedinstvene celine, mogli su biti izvršeni zahvaljujući neprocenjivim zaslugama Komunističke partije Jugoslavije i pravilnom rukovođenju od strane njenih kadrova.

Osnovna karakteristika naše oslobodilačke borbe i revolucije jeste da se vodio opštenarodan, permanentan, bespoštedan rat sa svim njegovim posledicama. Bio je organizovan i vođen iz jednog centra, iz Vrhovnog štaba i predstavljao je kombinaciju partizanskog ratovanja i frontalnih borbi. U takvom je ratu tako važan elemenat borbениh dejstava kao što je obaveštajna služba morao imati izuzetnu ulogu.

*) Članak je objavljen u »Narodnoj miliciji« broj 7—8 1961. Autor ga je, uz doradu, ustupio redakciji »Vojnog dela«.

To je davalo pečat karakteru i organizacionim oblicima naše obaveštajne službe od početka i za sve vreme rata i revolucije. Naša je Partija, sa drugom Titom na čelu, umela u pravom času da donosi odluke koje su bile od izvanrednog značaja za budući razvitak borbe, a ne mali udeo u tome imale su obaveštajna služba i služba bezbednosti. Pri tome valja istaći značajnu ulogu druga Aleksandra Rankovića koji je, pored izvršavanja toliko drugih važnih zadataka u ratu i revoluciji, neprekidno rukovodio i ovim službama.

Obaveštajna služba i služba bezbednosti formirane su u borbi protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača. U njoj su one doživele svoje vatreno krštenje, očeličile se i prekalile kao organ revolucije. Njihovi pripadnici odlikovali su se hrabrošću, visokom svešću i odanošću narodu, što je i uslovalo visok kvalitet ovih službi. One su hiljadama niti povezane sa životnim interesima naroda i njegovom borbom za uzvišene, humane ideale i socijalističke ciljeve života. Ta duboka povezanost s narodom, povezanost s Partijom i svest o svojim obavezama stvorile su onaj samopregor kojim su pripadnici obaveštajne službe i službe bezbednosti prilazili svom poslu i izvršavali svoje zadatke. Zato su oni i mogli uspešno da izvrše svoju revolucionarnu zadaću u toku rata i stvore uslove da isto tako uspešno obavljaju svoje zadatke i posle rata.

U ovom članku osvrnućemo se samo na neke bitne činjenice o značaju i ulozi ovih službi tokom burnog revolucionarnog razvitka narodnooslobodilačkog pokreta u prošlom ratu da bi se koliko-toliko sagledalo njihovo mesto i učešće u tim događajima i ukazalo na stvaralačku inicijativu koju je revolucionarni polet stalno podsticao na usavršavanje organizacionih formi, metoda i sredstava rada. To je utoliko važnije što mnogobrojna iskustva sa tog područja i danas imaju veliki značaj u našoj odbrambenoj koncepciji, samo, svakako, na znatno višem nivou i u nesravnjeno drugim uslovima koji su rezultat pobeđe u ratu i posleratnog, socijalističkog razvitka zemlje.

I

Hitler je 27. marta 1941. godine doneo odluku o brisanju Jugoslavije kao državne tvorevine sa geografske karte i njenom rasparčavanju. Ostvarenju te odluke pristupio je napadom na našu zemlju 6. aprila 1941. godine. Za svega dvanaest dana Jugoslavija je bila pregažena, okupirana i pretvorena u strategijsku bazu Hitlerovih osvajačkih planova, a vojsku je sa celokupnim materijalom izdajničko vođstvo predalo neprijatelju. Drug Tito konstatuje da su baš to bili najsramniji dani u istoriji naših naroda.

Okupator je imao u planu da uništi naše narode vršeći pokolje širom zemlje, a domaći izdajnici su bili opasno oružje u ostvarivanju ovog plana. On je naročito došao do izražaja u Hitlerovoj tezi o kažnjavanju Srbije i Srba zbog njihovog »verolomstva« i »podmuklosti« u govoru povodom okončanja aprilskog rata u Jugoslaviji.¹⁾ U sprovođenju tog plana okupator se koristio šovinizmom i rasplamsavao ga. Nemci su još od pre rata imali u tome iskustva, jer su široko iskorišćavali šovinistička raspoloženja, naročito u delu hrvatske buržoazije, što dokazuju, pored ostalog, i mnogobrojne veze nemačke Uprave bezbednosti i Abvera s Pavelićevim ustašama i drugim nenarodnim elementima u Hrvatskoj. Isto su tako dovoljno poznate veze nemačkih obaveštajnih ustanova sa predstavnicima velikosrpske buržoazije — u prvom redu s Nedićem, Ljotićem, beogradskom policijskom garniturom Dragom Jovanovićem, vrhovima Generalštaba itd.

Slično Nemcima radili su i ostali okupatori — Talijani, Bugari i Mađari, s tim što su to u početku prikrivali

---

¹⁾ Po Hitlerovoj formulaciji, Jugoslavija je bila verolomnik, a Srbi uzurpatori koji su u svoje vreme, tobože izazvali prvi svetski rat, dve decenije vladali nasiljem i uvek predstavljali element smutnje na Balkanu. Njegovi doglavnici su razvijali tu tezu i predlagali čak i mere za potpuno raseljavanje Srbije i istrebljenje Srba. U istom duhu i general Bem, uoči prve ofanzive, govori o »najvećoj bezobzirnosti« o »zastašujućem primeru« i o tome da je zločin blago postupati sa stanovništvom.

parolama o »oslobođenju« (Bugari i Mađari) ili o dinastičkim tradicionalnim vezama, te »prijateljstvu« (Talijani u Crnoj Gori).

Zbog niza razloga, a pre svega zbog široke i svestrane aktivnosti KPJ, nemački okupator i njegovi trabanti nisu mogli stvoriti oslonac u širokim slojevima naroda Jugoslavije, koje je Komunistička partija još pre fašističke najezde pripremila za odbranu zemlje i nacionalne nezavisnosti. Avangardna uloga Partije očitovala se, pre svega, u tome što je uspela da se poveže s masama grada i sela, što je bila predvodnik i organizator ne samo radničke klase, već i najširih narodnih slojeva ukazujući neprekidno na izdajničku ulogu buržoazije. Ogromna većina naših naroda je zato okrenula leđa vladajućoj buržoaziji davno pre sloma stare Jugoslavije prešavši na organizovanu borbu protiv njene unutrašnje i spoljne politike, a posebno protiv petokolonaštva i izdaje.²⁾ Kratkotrajan aprilski rat do kraja je razgolitio surovu istinu i pokazao koliko su komunisti bili u pravu kad su govorili da se zemlja pod nenarodnim vladama neminovno približava katastrofi. To je još više podiglo njihov ugled, tako da je Partija mogla pristupiti ostvarivanju svog istorijskog zadatka — dizanju ustanka i početku borbe za nacionalno i, u isto vreme, socijalno oslobođenje naroda.

---

²⁾ Za vreme minhenske izdaje KPJ je razvila živu propagandu za pomoć Čehoslovačkoj. Posle napada fašističke Italije na Albaniju 1939. Ujedinjena studentska omladina obraća se letkom omladini i građanima pozivajući ih u pomoć albanskom narodu. »Borba za slobodu i nezavisnost Albanije borba je istovremeno i za životne interese naše zemlje«, kaže se u letku. Događaji od 27. marta su nedvosmisleno pokazali koliko je duboka revolucionarna kriza u Jugoslaviji. Oni su pokazali da buržoaske partije nemaju podršku masa, da je proces raspadanja ovih partija daleko odmakao. Radnička klasa i radno seljaštvo smelo su postavljali svoje zahteve, spremni za odbranu zemlje i svojih prava, spremni da se dignu na oružani ustanak, koji je, kako kaže Lenjin, postao »neizbežni, praktično prirodni, sledeći korak samog pokreta, kao rezultat rastuće srdžbe, rastućeg iskustva, rastuće smelosti masa.«

Poznajući prilike u Jugoslaviji i mesto i ulogu Komunističke partije, Nemci su osećali da jedino ona predstavlja za njih realnu opasnost i da je samo ona kadra da okupi i povede narod u borbu. Zato su se od prvih dana okupacije počeli pripremati za borbu protiv KPJ (hapšenja komunista prema ranije pripremljenim poternicama, zaplena i proučavanje policijskih i sudskih arhiva, tražnje za komunistima, saradnja Gestapoa sa domaćim policijskim aparatom).³⁾

Nemajući podršku u narodu okupator se, na primer, u Hrvatskoj mogao osloniti jedino na malobrojne zločince — ustaše pa ih je zato i štitio svojim bajonetima. U Srbiji je doveo na vlast Nedića oslanjajući se na pomoć takvih izdajica kao što su bili policajci Dragi Jovanović i Bećarević, zatim Acimović i Ljotić. U Crnoj Gori je našao Drljevića, u Sloveniji Natlačena i Rupnika, a više ili manje prikriveno na istom su se poslu i zadatku našli — povezani s međunarodnom reakcijom — Maček i Draža Mihailović.⁴⁾

Razume se da su nad svim tim kvislinzima stajali okupatorov aparat i njegove vojno-policijske snage. Organizacija te uprave je dovoljno poznata: vojni zapovednik u Srbiji, a pored njega marionetska Nedićeva vlada; Pave-

---

³⁾ Na opštem planu borbe protiv svih komunističkih partija u okupiranim zemljama, šef Gestapoa Miler, u sklopu vojnih priprema za napad na SSSR, pripremio je celokupan aparat za odlučan udarac protiv komunističkih partija i o tome dao poverljiv raspis 19. juna 1941. godine.

⁴⁾ Fašističke države su bile uverene da će samim cepkanjem jugoslovenskih zemalja podgrejati nacionalne strasti i tako suštinski raskomadati Jugoslaviju. Međutim treba napomenuti da Nemci nisu imali nikakvih iluzija o stvarnim moralnim vrednostima kvislinga. Dokumenti Abvera govore, na primer, o Dragom Jovanoviću — jednom od njegovih najpouzdanijih oslonaca u Srbiji — kao najgorem elementu koji deluje u doba sloma jednog naroda« i o tome kako su »ovde baš ovi elementi još uvek na merodavnim položajima«, a zapovednik policije bezbednosti dr Sefer govori o »muslimanskim i ustaškim podljudima«, tj. upotrebljava za ustaše isti izraz koji je nacistička ideologija upotrebljavala za Jevreje, boljševike, Cigane i druge ljude »niže vrednosti«, kako su ih oni kategorisali.

lič sa ustašama u NDH, iza koga se nalaze i diriguju nemački poslanik u Zagrebu dr Kaše i »komandujući general« u Hrvatskoj; čisto nemačka i talijanska uprava u Sloveniji; talijanska vojna uprava u Dalmaciji i Crnoj Gori (s pokušajem, koji je u samom početku propao, da se formira kvislinška vlada Crne Gore); čisto mađarska uprava u Bačkoj i Međumurju i čisto bugarska uprava u Makedoniji. Sem toga, čitava nemačka manjina, najgušće naseljena u Sloveniji i Vojvodini, u celosti je postavljena kao gospodar nad našim narodima u ime »više rase«. Ona je odmah u početku primila na sebe krvavu ulogu ubica i palikuća, a u toku rata je iz svojih redova dala desetine hiljada vojnika za borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Organizacija okupatorove obaveštajne službe razvijala se u okviru osnovnog plana njegove politike da se Jugoslavija nikada više ne obnovi kao jedinstvena država, a zavisila je i od statusa pojedinih jugoslovenskih pokrajina. U pogledu delatnosti najvažnije nemačke obaveštajne službe⁵) mogu se razlikovati četiri statusa:

1) Na teritorijama koje su neposredno priključene Trećem Rajhu (deo Slovenije) struktura i rad obaveštajne službe potpuno su izjednačeni sa sistemom u samoj Nemačkoj. Obaveštajni rad se obavljao po liniji III i IV uprave RSHA (Uprave bezbednosti Rajha). Na toj teritoriji je radio i Abver, i to prvenstveno po liniji svoje III uprave (kontrašpijunaža), a docnije, s razvojem NOP, i po liniji II uprave (borba protiv sabotaže i diverzije). Kad su se na toj teritoriji pojavile i naše vojne jedinice, radi suzbijanja NOVJ stupili su u dejstvo organi trupne obaveštajne službe (I-c), a s njim i njeni organi (trupna vojna policija — GEP i vojna žandarmerija).

⁵ Nemci su imali nekoliko obaveštajnih službi: vojna obaveštajna i kontraobaveštajna služba, tzv. Abver, čiji su izvršni organi bili feldžandarmerija i tajna vojna policija (GFP); zatim služba bezbednosti (Sisherheitsdienst — RSHA), takode isto takva služba nacističke Hitlerove partije; u komandama trupna izviđačka služba (Nachrichtendienst — I-c); pored toga i tzv. šucpolicija, feldpolicija i dr.

2) U Srbiji i u Banatu — na teritorijama pod nemačkom vojnom upravom — situacija je u pogledu rada RSHA bila slična onoj u Sloveniji. Pošto su te oblasti bile pod vojnom upravom, važnu ulogu je imala vojna obaveštajna služba, počev od Abvera, koji je počeo delatnost u Beogradu već 14. aprila 1941. godine, pa do trupne obaveštajne službe (služba I-c).

Delatnost Abvera odvijala se preko ovih njegovih organa: tajne vojne policije, vojne žandarmerije i vojnih komandantura, uporedo sa radom aparata I-c, pošto je u Srbiji postojao štab vojne uprave.

Sem toga, izvesnu obaveštajnu delatnost razvijale su i ustanove za privrednu upravu, policija poretka, pa i predstavnici Ministarstava inostranih poslova.

3) Situacija u NDH je bila formalno maskirana. Iako tobože samostalna država, NDH je u obaveštajnom pogledu tretirana kao okupirana oblast. U njoj je postojao ataše RSHA — policijski ataše — na čelu razgranatih ustanova koje su vršile obaveštajnu službu u svim oblicima i na najširem frontu. Ta je služba delovala u delokrugu rada IV uprave RSHA (traganje za protivnicima i njihovo suzbijanje — borba protiv komunista, sabotera i ostalih opozicionih grupa, odbrana od špijunaže). Međutim postojao je i posebni poverenik VI uprave RSHA (obaveštajna služba prema inostranstvu), koji je radio odvojeno od policijskog atašea.

Pored RSHA, na teritoriji NDH je radio i Abver preko svoje Glavne ispostave u Zagrebu (»Ast«). Posebno organizovanu službu je imao komandujući nemački general u Hrvatskoj preko svoje službe I-c. Pošto je najveći deo Hrvatske u vezi sa razvojem narodnooslobodilačke borbe, sačinjavao vojno operativno područje, služba I-c je dobijala naročit značaj i radila je preko svojih organa — tajne vojne policije, vojne žandarmerije i komandi mesta.

4) U delovima Jugoslavije koji su pripojeni drugim zemljama (Mađarskoj, Bugarskoj i Italiji) Abver i VI uprava RSHA radili su kao i u svakoj drugoj stranoj

zemlji s tim što je vrlo često, kad su se na tim teritorijama vodile operacije, u dejstvo stupala i trupna obaveštajna služba I-c.

Talijanska obaveštajna služba na našoj okupiranoj teritoriji zasnivala je svoj rad na prisnoj saradnji s raznim izdajničkim elementima i grupama kao što su bili, na primer, albanski iredentisti, naročito njihova organizacija »Besa«, zatim četnici, crnogorski separatisti, slovenačka Bela garda itd.

Sem toga, okupatori i njihove obaveštajne i policijske službe koriste se gotovo celokupnim državnim aparatom stare Jugoslavije, koji im se verno stavio u službu, zatim raznim fašističkim organizacijama, velikim delom klera i drugim organizacijama.

Posredovanje jakih vojnih snaga, ovako organizovanog policijskog i obaveštajnog aparata, kao i sve druge mere činili su da je pobjeda zločinačke okupatorske politike izgledala potpuna. Okupator je verovao da je potpun gospodar situacije. Međutim, u tome se prevario.

Komunistička partija Jugoslavije ipak je pripremala oružani ustanak i stvaranje nove vojske. Pritom je bila do kraja svesna opasnosti koja može zapretiti bezbednosti ustanka, da se mora boriti protiv snažnog, dobro organizovanog i iskusnog protivnika, da treba uložiti sve snage da se osnovni pravac politike revolucionarnog ustanka nepovratno ne izgubi i ne profaniše, da se u tako teškim uslovima ustanak i oružana borba ne mogu razvijati bez masovne i organizovane podrške naroda uverenog u ispravnost i pravednost borbe, ali ni bez dobro organizovane obaveštajne službe. Zato CK od samog početka pridaje odgovarajući značaj obaveštajnoj službi i merama bezbednosti koje su garantovale jedinstvo, čvrstinu, borbenu sposobnost i uspešnost akcija najpre mladih partizanskih odreda, a zatim jedinica Narodnooslobodilačke vojske i svih drugih revolucionarnih snaga. Zato su u sklopu svestranih političkih i organizacionih priprema za oružanu borbu sadržani i elementi obaveštajnog rada i mera za jačanje budnosti i tajnosti.

Naročita pažnja posvećena je nemilosrdnoj borbi protiv pete kolone. Naime, Partija je još ranije ukazivala na njen razorni rad imajući u vidu kakvu su joj ulogu pridali Nemci u svojoj političkoj i vojnoj strategiji. To je posebno sagledano i na partijskom savetovanju polovinom aprila 1941. u Zagrebu. Osnovna karakteristika pete kolone nije bila u tome što je ona predstavljala običnu — malobrojnu ili, čak, mnogobrojnu — špijunsku mrežu, već u tome što je bila važan politički i vojni faktor, koji je stupao u dejstvo kako u pripremi tako i za vreme izvođenja agresije. To je za agresora bio najjeftiniji i najlakši put da ostvari svoj cilj. A baš se to i odigralo u Jugoslaviji 1941. godine.

Borba protiv okupatora i njegove pete kolone posle okupacije bila je mogućna jedino ako se suzbiju svi oni koji ga pomažu i koji su imali s njim istovetno gledište da se oslobodilačka borba može sprečiti raspaljivanjem građanskog bratoubilačkog rata, jer su se u tom pogledu našli na istoj liniji i okupator i izdajnici u zemlji i ona reakcija koja je pobjegla iz zemlje i stavila se pod okrilje zapadnih saveznika.⁶⁾ Za takvu borbu trebalo je u tome postići jedinstvo naroda. Tome je doprinela, sa svoje strane, sama saradnja kvislinga i okupatora koja je otvarala narodu oči i dizala ga u borbu protiv jednih i drugih.

U sudbonosnim danima između okupacije i ustanka, pod rukovodstvom KPJ, svenarodan oslobodilački pokret

---

⁶⁾ Pored borbe protiv okupatora i kvislinga i njihovih obaveštajnih službi, trebalo je u toku rata sagledati i oceniti dejstvo izbegličke vlade u inostranstvu, koja je, zajedno sa svojim pokroviteljima, imala za cilj da svetu borbu naših naroda za opstanak i takvu budućnost koja će obezbediti stvarnu slobodu i stvarnu nezavisnost iskoristi u suštini protiv samog naroda. U tom znaku su bile angažovane i obaveštajne službe nekih zemalja na teritoriji Jugoslavije. Takođe se u to vreme nailazi na tragove Staljinove nesocijalističke politike koja će otvoreno i neskriveno izaći na videlo 1948. godine — s rezolucijom Informbiroa — da nepovratno propadne u istini revolucionarne borbe naših naroda.

sabirao je snage i organizacijski se sređivao za velike dane koji su nailazili. Kretalo se u borbu kakva do tada nikad nije vođena, punu iskušenja, između ostalog i zbog protivničkih obavještajno-političkih akcija, punu žrtava kakve do tada nisu davane. Ali ni rezultati — po monolitnosti, po bratstvu naših naroda i slobodi — koji su tom borbom izvojevani nikad nisu bili veći.

Za takvu borbu, pored mnogih faktora, bila je preko potrebna i dobro organizovana obavještajna služba.⁷⁾

II

Odmah kad su nacističke trupe napale Sovjetski Savez, KPJ je ocenjujući sudbonosnost trenutka, uputila narodu poziv na opšti oružani ustanak. CK KPJ je ocenio da se kao glavni i jedini revolucionarni zadatak pred proletersku partiju u tom trenutku postavlja organizovanje i vođenje borbe protiv okupatora i njegovih slugu i da je to forma u kojoj se može razvijati narodna revolucija. Ova odluka je bila prirodan rezultat celokupnih dotadašnjih ideološko-političkih i organizacijskih priprema KPJ i pravilne procene situacije i istorijskih momenata i uslova koje su se u njoj nudili.

Ustanak je od početka, uprkos mnogih mera koje je okupator preduzeo da bi ga u začetku ugušio, neprestano rastao. Situacija je za okupatora postajala sve teža iako je odnos vojnih snaga 1941. godine iznosio otprilike 6 : 1 u

---

⁷⁾ U borbi protiv policije, raznih neprijatelja, izdajnika i špijuna, Partija je stekla ogromno iskustvo. Komunisti su upoznali metode rada policije, stvorili niz protivmera, od kojih su osnovne: da je, uz stalno povezivanje s masama i uz neprekidnu revolucionarnu aktivnost, budnost u svakom pogledu jedno od najznačajnijih sredstava u borbi protiv ma koje vrste neprijatelja. Zahvaljujući takvom stavu i radu koji su karakteristični za čitav period od dolaska druga Tita za rukovodioca Partije, postignute su mnogobrojne pobjede nad izdajnicima, špijunima, provokatorima i policijom. To osnovno iskustvo primenjeno je u najvećoj meri u oružanom ustanku.

njegovu korist.⁸⁾ Osnovna načela politike koju su Nemci sprovođili okreću se nemilosrdno protiv njih samih. Raspirivanje šovinističkih strasti dovodi do nečuvenih ustaških i četničkih zločina širom zemlje, što izaziva ogorčenje u narodu, tako da gruba primena sile, kojoj pribegavaju i Nemci kao »sredstvu koje rešava sve«, vodi samo sve većem proširivanju masovne baze narodnooslobodilačkog pokreta.⁹⁾

Okupator i njegove obaveštajne službe osećaju da sa ustankom koji sve više raste, ne mogu izići nakraj, da su im i snage i dotadašnji aparat nedovoljni. Grozničavo se bacaju na traženje agenata, organizovanje agenturnih mreža, formiranje novih vlada i uprava, novih kvislinških oružanih formacija, proširivanje domaćeg policijskog aparata, dodire sa četnicima, separatistima, iredentom, Mačekom, Dražom Mihailovićem i sličnima.

Pošto je redovna policija bezbednosti podbacila, u borbi protiv ustanka se sve jače angažuje Vermaht, a s njim i njegova vojna obaveštajna služba — Abver, naročito trupna (I-c), koje se široko koriste svojim organima — tajnom vojnom policijom, feldžandarmerijom i komandanturom. Do toga dolazi naročito u NDH, u kojoj je težište obaveštajnog rada sve više prelazilo na službu I-c, pošto je cela postala poprište oružane borbe, što je automatski povlačilo za sobom i predaju celokupne vlasti nemačkim vojnim komandantima.

⁸⁾ Naspram njegovih 24 divizija i mase samostalnih pukova i bataljona sa oko 400 000 vojnika i velikog broja kvislinških oružanih snaga, među kojima oko 90 000 domobrana, stajala je velika, za ustanak golorukog naroda ogromna snaga od oko 90 partizanskih odreda sa 80 000 boraca.

⁹⁾ O krahu načela igranja na kartu šovinizma rečito govori akt nemačkog generala u Hrvatskoj, generala Glajzeva fon Horstenaua, ministru inostranih poslova NDH Lorkoviću od 6. jula 1942. Horstenau najoštrije osuđuje ustaška zverstva, koja je izazvala sama nemačka politika, i to, naravno, ne iz nekih humanih razloga, već zbog toga što je to »sabotaža mera smirivanja«, što to predstavlja »najbolju propagandu protiv same NDH« i što to može stvoriti »opšte gledište da se ova zverstva čine uz prećutno odobrenje nemačkih trupa.«

RSHA se ozbiljno baca na proučavanje NOP i »komunističkog kompleksa«, Gestapo za Srbiju sastavlja plan obrade »komunističkog kompleksa«, koji predviđa teritorijalnu obradu na načelu linijske i predmetne podele prikupljanja podataka.

U takvoj situaciji naša obaveštajna i kontraobaveštajna služba rade intenzivno, organizuju se i jačaju uporedo sa jačanjem i porastom naših vojnih i političkih snaga. Sem rada na pitanjima, unutrašnje bezbednosti, razvoj ustanka je neminovno zahtevao i njihovo usavršavanje u pogledu kvaliteta rada da bi mogle pribavljati potrebne informacije za vođenje operacija. Evo šta o tadašnjim zadacima naše obaveštajne i kontraobaveštajne službe kažu drugovi Tito i Ranković:

»Obavještajna služba je važna ne samo radi upoznavanja kretanja neprijatelja, njegove snage, o tome gdje se nalaze takvi objekti ili materijal koje treba uništiti, već naročito i zbog toga da se partizani na vrijeme osiguraju od iznenađenja, od opkoljavanja i zasjeda od strane neprijateljske potjere«. (Tito)

»Znati snage i namere neprijatelja, obezbediti svoje jedinice i položaje i čistotu svojih redova, doznati i kazniti izdajnike, špijune i provokatore — to je bio sastavni deo ratovanja, to su upravo bili zadaci naše službe bezbednosti . . . « (A. Ranković, Povodom osnivanja Ozne.)

Već u početku ustanka prva uputstva i direktive Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP odreda ukazuje na nepohodnost organizovanja obaveštajne službe i preduzimanja mera bezbednosti. Tako se u prvom Biltenu Glavnog štaba NOP odreda od 10. avgusta 1941. godine, pored ostalog, kaže:

»Narodnooslobodilački i partizanski odredi u svim oblastima Jugoslavije (Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Vojvodine, Sandžaka i Dalmacije) imaju kao glavni cilj — oslobodenje naroda Jugoslavije od okupatora i borbu protiv domaćih okupatorskih agenata, koji pomažu ugnjetavanje i terorisanje našeg naroda . . .

Partizanski odredi moraju na svakom koraku uništavati fašističke odrede, naročito oficire i gestapovce, crne košulje itd. Isto

Iako, treba nemilosrdno uništavati njihove domaće agente, razne narodne izdajnike i provokatore...

Štabovi i komandiri moraju budno paziti da neprijatelj ne ubaci u partizanske odrede svoje provokatore i špijune. Ako se takvi pojave, treba ih odmah streljati i njihova imena objaviti...

Tom pitanju posvećuju tada dužnu pažnju sva naša partijska rukovodstva, vojne komande, kao i partijske i skojevske organizacije kako na oslobođenoj, tako i na neoslobođenoj teritoriji.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u cirkularu od 20. jula 1941. godine precizira zadatke komunistima u vezi sa unutrašnjom čvratnom i jedinstvom partizanskih redova, ukazujući na pokušaje neprijateljskih agenata, petokolonaša, kolebljivaca i drugih štetočina da se uvuku u jedinice i da ih iznutra razbiju. S takvim licima, preporučuje se u cirkularu, treba raščistiti energično i bez milosti.

Sva značajnija naređenja štabova i partizanskih rukovodstava Crne Gore bila su protkana, poput ovih u Srbiji, konkretnim zadacima u vezi sa obaveštajnom i kontraobaveštajnom delatnošću na oslobođenoj teritoriji i u jedinicama, kao i preciznim uputstvima o sprovođenju u život tih zadataka. Tako se u pozivu Privremene vrhovne komande¹⁰⁾ od 27. jula 1941. godine, pored ostalog kaže:

»Tjerajte iz svoje sredine petokolonaše izdajnike i ne zaboravite da uspjeh ustanka može biti osiguran samo ako se zada smrtni udarac ne samo okupatoru nego i špijunima i neprijateljskim snagama, kleveticima i intrigantima«.

U Bosni i Hercegovini naročita aktivnost se ispoljila u borbi protiv pete kolone, neprijateljevih špijuna i provokatora koje je ovaj nastojao ubaciti u partizanske redove radi njihovog dezorganizovanja, a posebna pažnja se poklanja blagovremenom saznavanju stanja u mnogobrojnim neprijateljevim i kvislinškim formacijama i njihovih namera. Pored korišćenja osnovnih formi obaveštajnog i kontraobaveštajnog rada, ovde susrećemo i primenu obaveštajnih kombinacija sa zarobljenim neprijateljevim vojnicima.

¹⁰⁾ Privremena vrhovna komanda nacionalnooslobodilačkih trupa formirana je u Crnoj Gori prvih dana ustanka, u julu 1941. godine. Krajem septembra menja naziv u »Štab narodnooslobodilačkih partizanskih (gerilskih) odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak«. U oktobru 1941. godine formiran je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku.

CK KP Slovenije i Glavni štab NOP odreda Slovenije već u prvim danima ustanka ističu značaj obaveštajne službe i ukazuju na zadatke i način organizovanja ove službe na svom području. To najbolje ilustruje direktivni članak druga Kardelja, u kojem se, pored ostalog kaže:

»Partizani i organizacije Osvobodilne fronte i Partije moraju naširoko raspresti svoj obaveštajni aparat. Svako selo, svaki varoški rejon, svako naselje mora imati ljude koji će imati tačno u evidenciji kretanje neprijatelja i njegovih špijuna i o tome obavještavati partizane. Bez pouzdane obavještajne službe nije mogućna tajna i ofanzivna akcija partizana«.

U istom članku, govoreći o kontraobaveštajnim zadacima koji se postavljaju pripadnicima NOP-a, drug Kardelj kaže:

»Partizani i aktivisti Osvobodilne fronte moraju uzastopce i sa svom bezobzirnošću uništavati špijune, denuncijante i druge štetiočine koji su svesno ili nesvesno u službi neprijatelja. Naša sela i varoši treba sa takvom odlučnošću čistiti od špijuna da neprijatelj ni sa najstrašnijim pritiskom ne mogne od slovenačkog čoveka doznati o kretanju partizana... Bez nemilosrdnog fizičkog istrebljivanja svake vrste špijuna i neprijateljskih agenata, partizani neće moći osigurati bezbednost svoga kretanja.«

Na osnovu ovako jasnih direktiva, u Sloveniji se već avgusta 1941. godine pristupa formiranju jedinstvene obavještajne organizacije, koja dobija naziv Varnostna in obveščevalna služba Osvobodilne fronte (VOSOF-VOS)¹¹⁾. Organizacija Vosa je najpre uspostavljena u ljubljanskom i novomeštanskom okrugu, a tek nešto kasnije u ostalim delovima Slovenije.

U Hrvatskoj je partijsko i vojno rukovodstvo isto tako od prvih dana pripreme i samog ustanka poklonilo najveću pažnju organizovanju obavještajne i kontraobavještajne službe. U početku ne postoje posebno izdvojeni obavještajni organi, već te funkcije obavljaju komande odreda i partizanskih bataljona, partijske organizacije i rukovodstva na terenu. Rukovodstva partizanskih odreda blagovremeno predviđaju mogućnost infiltracije neprijateljeve aģenture u partizanske redove. Štab partizanskih odreda za Koreniću i okolinu 16. septembra 1941. godine, između osta-

¹¹⁾ Organizacijska struktura Vosa izgledala je ovako:

a) obavještajna služba;

b) egzekutivni aparat.

Obavještajna služba je imala u svom sastavu:

— masovnu obavještajnu službu;

— specijalnu obavještajnu službu;

— vojnu obavještajnu službu.

log, naređuje: »Potrebno je energično suzbijati špijunažu, jer će neprijatelj pokušati na sve moguće načine da dokuči sve naše tajne.«

Ovi primeri, a oni su za celu zemlju približno isti, jasno svedoče o tome koliko su mere ovakvog karaktera organski ušle u pokret i oružanu borbu.

Komande odreda su preduzimale posebne mere obezbeđenja radi sprečavanja iznenađenja, zaštite tajnosti razmeštaja jedinica i štabova i onemogućavanja prerusenim neprijateljevim agentima da vršljaju po oslobođenoj teritoriji. Uporedo s tim preduzimane su i mere radi prikupljanja podataka o snazi, namerama i kretanju neprijateljevih jedinica. Na osnovu takvih obaveštenja štabovi su planirali akcije i donosili odluke kako u pogledu dejstva protiv neprijateljevih jedinica, tako i protiv špijuna i saradnika okupatora na oslobođenoj teritoriji.

Na neoslobođenoj teritoriji se, takođe, pristupa organizovanju široko razgranate obaveštajne mreže, stvaranju obaveštajnih punktova i drugih pogodnih institucija, u čemu glavnu ulogu imaju partijska organizacija i simpatizeri NOP-a. Osim toga, ostvaruje se obaveštajni dodir s neprijateljevim formacijama, policijskim i upravnim aparatom, iz čijih redova se pojedinci iskorišćavaju za dobivanje potrebnih obaveštenja.

Za dalji razvoj NOP u celini, a posebno obaveštajne službe značajno je vojno savetovanje u Stolicama kod Krupnja krajem septembra 1941. Odluke koje su na njemu donesene bile su presudne za dalji tok rata i revolucije. Tu su udareni prvi temelji naše oružane sile i organizovane obaveštajne službe svenarodnog rata naroda Jugoslavije.

Posle ovog savetovanja, već krajem 1941. godine u pojedinim štabovima se pojavljuju formacijski obaveštajni oficiri, čiji je isključiv zadatak sprovođenje obaveštajne i kontraobaveštajne delatnosti, a Vrhovni štab putem uputstava i direktiva pruža konkretnu pomoć u razvijanju obaveštajne službe i preduzimanju mera bezbednosti.

Daju se precizni i potpuni zadaci ovoj službi u vojnim jedinicama i proširuje njen rad. Evo šta o tome govore neki dokumenti iz tog doba:

U izveštaju OK KPJ za niški okrug od 23. decembra 1941. godine, između ostalog, piše:

»... To rukovodstvo, štab, izgleda ovako: komandant... operativni oficir... politički komesar... obaveštajna služba...«

U obaveštenju Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu u vezi sa zaključcima vojnog savetovanja, u Stolicama, koje je 19. oktobra 1941. godine upućeno potčinjenim štabovima, kaže se:

»Bez pravilno organizovane obaveštajne službe nema uspješnog vođenja rata. Treba pronaći pouzdane ljude koji će štabove i komandante mjesta obavještavati o svemu šta se radi — kako u pozadini neprijatelja, tako i u našoj vlastitoj pozadini... Taj posao u štabu treba da vrši lice koje odgovara štabu...«¹²⁾

U uputstvu Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, koje je poslano svim štabovima odreda 12. novembra 1941. godine, precizirani su zadaci obaveštajne službe u vezi sa prikupljanjem podataka o neprijateljevim garnizonima i uporištima ističući:

»Obavještajna služba preko obavještajnih centara prikuplja ove podatke: veličina neprijateljskih snaga; raspored neprijateljskih snaga u garnizonima, po kasarnama i kućama, po mogućnosti i po prostorijama u jednoj kući; rod oružja; naoružanje: tenkovi, artiljerija, mitraljezi i puškomitraljezi u zasjedama; defanzivne mjere koje je izvršio neprijatelj: prepreke od žice, džakovi po prozorima, mitraljezi po krovovima i podrumima, rovovi, minska polja... veze neprijatelja — TT i radio; gdje se i kada kreću oficiri i podoficiri; gdje su glavni petokolonaši, njihova imena i položaj njihovih kuća; koji su najbolji prilazi pojedinim mjestima koja drži neprijatelj...«

Izvidanje: po mogućstvu svaki starješina samostalne jedinice, voda, odjeljenja, lično ili posredstvom patrola, izviđa i provjerava podatke dobivene obavještajnom službom.«

U Hrvatskoj već krajem 1941. godine postoji organizacijski precizno postavljena obaveštajna služba koja deluje i razvija se

¹²⁾ O tome kako je sprovedeno u život ovo uputstvo, tj. kako su niži štabovi pristupili organizaciji obaveštajne službe, govori naređenje štaba Kalinovačkog odreda od 30. oktobra 1941. godine upućeno štabu Prenčanskog bataljona: »Obaveštajna služba. U svakom štabu odrediti po jedno pogodno lice koje će da organizuje obaveštajnu službu. Za tu svrhu često se mogu više koristiti žene i dečaci nego i najvredniji ljudi.«

uporedo sa informativnom službom. U sastav štaba odreda, pored ostalih, ulaze oficir za informativnu službu (vojnu) i oficir za političko-obaveštajnu službu. O tome se u uputstvu Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske od 15. decembra 1941. godine kaže:

»Obaveštajnu službu u štabovima treba organizirati kao vojnu obavještajnu (informativnu) službu i političku obavještajnu službu (špijunaža i kontrašpijunaža).«¹³⁾

CK KPH tada poklanja naročitu pažnju uspostavljanju veza sa neprijateljevim i kvislinškim jedinicama u cilju obavještajne i propagandne delatnosti i pridobijanja ljudi za NOP.¹⁴⁾

U to vreme, posle povlačenja iz Srbije, preduzimaju se mere za jačanje ustanka u drugim krajevima, naročito u Bosni i Hercegovini, i formiraju se Prva a nešto kasnije i Druga proleterska brigada, zatim Treća, Četvrta i druge.¹⁵⁾ U vezi s tim donet je 1942. godine Statut proleter-

---

¹³⁾ U vezi sa organizacijom političke obavještajne službe u uputstvu GŠ NOP odreda Hrvatske od 25. decembra 1941. godine, pored ostalog, stoji: »Organizacija političke obavještajne službe: U svakom bataljonu i višim štabovima treba postaviti političkog obavještajnog oficira, koji će obuhvatiti u svoj delokrug sve vojne jedinice i sve civilno stanovništvo svog područja, dok se ne organizira civilna obavještajna služba, koja će kasnije preuzeti civilno stanovništvo...»

... Za ovaj rad u četama, odjeljenjima, vodovima, selima, mjestima, imat će obavještajni oficir svoje povjerenike. Organizaciji političke obavještajne službe treba pristupiti čim prije i posvetiti joj naročitu pažnju, jer aktivnost protivnika postaje sve veća.«

¹⁴⁾ »Sa svom odlučnošću treba razviti političku obavještajnu službu. To važi za sva mjesta, a naročito za oslobođenju teritoriju (da se onemogućí svako rovarenje pete kolone). Obavještajnu službu treba razviti preko posebnog odjeljka u štabu, preko odgovarajućih ljudi u pojedinim štabovima, preko političkih komesara.« (Iz uputstva za rad obavještajne službe).

¹⁵⁾ Iako su bile stvorene brigade i iako se menjala organizacija i formacija NOV i POJ, partizanski odredi, koji su bili početna forma vojne organizacije, ostali su do kraja rata kao stalna organizacija jednog dela naših oružanih snaga. Ali dok su u početnom periodu, pre stvaranja narodnooslobodilačkih odbora, štabovi odreda rešavali gotovo sva pitanja vođenja rata na svojoj teritoriji: komandovanja; mobilisanja i organizovanja novih jedinica, obavještajne službe, razbijanja okupatorskog sistema vlasti i stvaranja nove vlasti — posle stvaranja jedinica NOV i

skih brigada (važio je i za druge brigade) u kojem je, pored ostalog, prvi put bila data organizacijska struktura štaba: komandant, komesar, zamenici komandanta i komesara. Nešto kasnije, ustanovljenjem funkcije obaveštajnog oficira, funkcija štaba je proširena i na vođenje obaveštajne službe. Tako su se sa razvojem jedinica NOV razvijali i usavršavali i njihovi štabovi, a u njihovom sklopu i obaveštajni organi.

Uporedo sa razvojem ove službe u operativnim jedinicama, ona se razvijala i u pozadinskim vojnim organima čiji su zadaci, između ostalog, bili briga o redu i poretku na teritoriji i, preko obaveštajnih oficira i punktova, organizovanje obaveštajne službe.

Neprijatelj je bio iznenađen brzim porastom i uspesima partizanske obaveštajne službe.¹⁶⁾ Bio je primoran da se energično založi i upotrebi celokupan arsenal sredstava i metoda svog iskusnog obaveštajnog aparata da bi joj se mogao suprotstaviti. U prvom redu, on je usmerio svoju aktivnost na stvaranje široke mreže agenata i njihovo uvlačenje u redove partizana.¹⁷⁾

To se nije ograničavalo samo na RSHA. Slične mreže su stvarali i Abver i služba I-c preko svojih egzekutivnih ustanova — tajne vojne policije, feldžandarmerije i ko-

---

organa nove vlasti mnoge od tih dužnosti prešle su na vojno-pozadinske organe, narodnooslobodilačke odbore i više vojne štabove.

¹⁶⁾ U »Projektu pravila za suzbijanje bandi« koji je kasnije razradio referat komandanta SS-jedinica u Hitlerovom Glavnom štabu, stoji:

»...partizani imaju savršenu obaveštajnu službu. Njihovi agenti se često nalaze kao radnici i tumači u nemačkim ustanovama... Dobro organizovana obaveštajna služba im omogućava da brzo otkriju nameravane akcije, a često i da ih izbegnu...«

¹⁷⁾ U uputstvu glavnog šefa Gestapoa od 22. oktobra 1941. preporučuje se uvlačenje agenata u partizanski pokret, stvaranje najšire mreže obaveštajne službe na celoj teritoriji od poverenika zavrbovanih iz samog pokreta.

mandantura. Nemcima su, prirodno, sekundirale i sve kvislinške policije i obaveštajne službe, koje su takođe bile primorane da znatno povećavaju svoj aparat.

Iz mnogih primera se vidi da je neprijatelj bio prisiljen da stavi u dejstvo ne samo agenturnu službu već i sve ostale načine i metode obaveštajnog rada: jedinice za radio-prisluškivanje; specijalne izviđačke jedinice protiv partizana; prerusene izviđačke trupove; srpsku Specijalnu policiju, srpsku državnu stražu, četnike, beloemigrante, slovenačke belogardejce, nemačke folksdojčere, Ustašku nadzornu službu, albanske iredentiste; organizovanje sabotaža i diverzija — sve do organizovanja i pokušaja atentata na najviše rukovodioce Narodnooslobodilačke vojske, pomoću specijalno izvežbanih formacija divizije »Brandenburg«. Pri svemu tome nisu izostale ni operacije obmanjivanja, ni sve vrste propagande i psihološkog rata.

Kao što se vidi, arsenal sredstava i metoda bio je velik, a isto toliko velike i raznovrsne bile su i organizacije obaveštajnih službi RSHA, Abvera, I-c, kvislinških policija i ustanova, obaveštajnih službi Talijana, Bugara i Mađara. Pa ipak, tok rata pokazuje da sve te organizacije nisu mogle, uprkos delimičnim uspesima, postići željeni rezultat. Oslonac na tanak sloj izdajnika pokazao se neefikasnim pred masovnošću narodnooslobodilačkog pokreta, pred efikasnošću masovne partizanske obaveštajne službe, utoliko pre što su kao pomagači Nemaca dolazili u obzir samo ljudi vrlo niskih moralnih kvaliteta, što otvoreno priznaju i uviđaju i sami Nemci.

Nadaleko čuvena nacistička »totalna špijunaža«, koja je bila u službi mračnih sila reakcije najgore vrste i njenih ciljeva, morala je krahirati u sudaru sa stalno rastućim snagama narodnooslobodilačkog pokreta i njegovim obaveštajno-bezbednosnim organima, koji su se iz nedará masovnog otpora i oslobodilačkog rata kao posebni organi tek rađali i sticali prva iskustva.

III

Iskustvo posle prvih neprijateljevih ofanziva i stvaranja proleterskih jedinica ukazivalo je na potrebu kvalitativnih promena u organizaciji i načinu ratovanja naših snaga. Za nove pobede nad neprijateljem bili su neophodni i novi kvaliteti obaveštajne službe. Tada Vrhovni štab NOV i DV Jugoslavije, Uputstvom od 6. maja 1942. godine, ovako precizira organizovanje obaveštajne službe u partizanskim i dobrovoljačkim jedinicama:

»1. — U štabovima proleterskih brigada, partizanskih i dobrovoljačkih odreda treba odrediti najpouzdanijeg druga, obavezno člana KP, kao odgovornog za organizaciju i funkcionisanje obaveštajne službe u njegovim jedinicama i na terenu njegovog odreda. Ovaj drug podnosi izveštaj o svome radu samo štabu brigade, odnosno glavnim štabovima odreda, i direktno, preko naročito pouzdanih kurira, Vrhovnom štabu — II odsek.

2. — Drugovi odgovorni za obaveštajnu službu u glavnim štabovima i štabovima brigada i odreda imaju odrediti, naslanjajući se na pomoć partijskih organizacija, svoje obaveštajce u svim nižim vojnim jedinicama i na terenu na kojem odred dejstvuje u sporazumu sa partijskom organizacijom na terenu.

3. — Citava linija obaveštajne službe mora biti strogo zakonspirisana.

4. — U interesu prikupljanja za nas dragocenih podataka mogu se upotrebiti najrazličnija sredstva i davanja novčanih nagrada gde se to ukaže potrebno.«

Posebna pažnja posvećena je povezivanju obaveštajne i kontraobaveštajne funkcije u sastavu ove organizacije što je u pomenutom Uputstvu izraženo i postavljenim zadacima:

»a) U vojnim jedinicama obaveštajci moraju biti najbudniji i stalno imati u vidu kretanje svakog sumnjivog i neproverenog pojedinca. Oni treba da kontrolišu veze i odnose sumnjivog pojedinca sa narodom na terenu na kojem se jedinica nalazi, sa sumnjivim građanstvom u gradovima, a isto tako tim putem treba kontrolisati i samo građanstvo, njegov stav, kretanje, odnos prema nama ili prema neprijatelju itd.

b) Brižljivo prikupljati podatke o neprijateljskim snagama, njihovom rasporedu i namerama, kao i pravcima kretanja, utvrđenjima, oružju, moralu kod neprijateljskih trupa, moguć-

nostima i izvorima ishrane, itd. Treba razvijati sistem slanja obaveštajaca presvučenih u građansko i seljačko odelo ili meštana angažovanih za tu službu u neprijateljsku pozadinu, gradove i okolinu neprijateljskih jedinica.

v) Brižljivo prikupljati podatke o neprijateljima narodne borbe na terenu odreda, o tome gde se nalaze, šta rade itd.¹⁸⁾

Istovremeno, imajući u vidu kakve posledice mogu imati propusti u obaveštajnom radu, početkom maja 1942. drug Aleksandar Ranković je u ime Vrhovnog štaba dostavio svim štabovima proleterskih brigada i partizanskih odreda uputstvo u kojem je ukazao na teške posledice slabe obaveštenosti o neprijatelju:

»U našim usmenim i pismenim direktivama stalno je naglašavana potreba i značaj uspostavljanja obaveštajne službe u partizanskim i dobrovoljačkim jedinicama, kao i u pozadini gde se nalaze i operišu naše oružane snage. Međutim, vojni i politički rukovodioci nisu posvetili dovoljno pažnje ovom pitanju, a partijske organizacije, manje-više, zapostavile su ovaj važan sektor u borbi protiv neprijatelja. U tom pravcu učinjeni su veliki propusti, koji su nam se i ranije, a naročito u poslednje vreme, svetili. Sa proširenjem naših borbenih snaga, stvaranjem dobrovoljačkih četa, bataljona i odreda, pitanje obaveštajne službe postalo je još akutnije i zahtevalo se još hitnije i što pravilnije rešenje. Nebudnost odgovornih vojnih i političkih radnika dovodi do nemilih i štetnih događaja, ne samo u dobrovoljačkim jedinicama nego i u partizanskim odredima. U naše redove često su se mogli uvući nepoželjni, pa čak i neprijateljski elementi, koji su često iznutra razarali naše boračke jedinice, potkopavali autoritet komandnog kadra i razbijali političko jedinstvo i jedinstvo komande...

... Mogla bi se navesti masa primera koji dokazuju nebudnost naših drugova i svu štetnost nedostajanja obaveštajne službe. Na takve primere može se naići osobito u dobrovoljačkim jedinicama, gde se iza leđa naših drugova, koji se tamo nalaze na vojnom ili političkom radu, kuju planovi protiv partizana, nagovara ljudstvo na napuštanje položaja, na otkazivanje poslušnosti vojnoj komandi i prelaženje na stranu neprijatelja, okupatora i njihovih slugu.

¹⁸⁾ Zbornik, tom III, knj. 3, str. 155—158; akt od 6. maja 1942, koji je za Vrhovni štab, odsek II, potpisao Aleksandar Ranković Marko.

Briga o ljudima treba da bude jedan od glavnih zadataka. Mnogi bi se mogli sprečiti da pođu stranputicom ako im blagovremeno ukažemo na pravi put. Ljude treba uzeti onakve kakvi su i proučavati njihove mane i razne sklonosti, jednom rečju: znati u prste njihovu prošlost; tek na osnovu toga može se pravilno raditi na njihovom prevaspitanju i postići dobri rezultati.

Druga i najvažnija strana ovog pitanja jeste nepostojanje skoro nikakve obaveštajne i izviđačke službe o neprijateljskim snagama, pravcu njihovog kretanja i rasporedu položaja. Mnogi naši napadi na neprijatelja propali su ili su dali slabe rezultate samo zato što se, usled nepoznavanja neprijateljevog terena, nije mogla očuvati tajnost kretanja naših trupa. Mnogo puta propuštena je prilika za napad na neprijatelja samo usled nemanja nikakvih ili usled dobivenih lažnih podataka o snagama neprijatelja i njihovom rasporedu. Nije redak slučaj da pojedinci, pa i štabovi u celini, podnesu netačne izveštaje o neprijatelju. Na osnovu takvih izveštaja nikad se ne mogu doneti pravilni zaključci o vojnoj situaciji i izdati potrebne naredbe.

Podvlačeći iskustva iz dosadašnjeg rada na ovom sektoru, moramo hitno preduzeti mere za otklanjanje ovih nedostataka...

Skreće se pažnja svim drugovima da su ovi zadaci od prvorazredne i najhitnije važnosti i da njihovom sprovođenju treba pristupiti odmah. Svi podaci i izveštaji moraju biti tačni i dobro provereni; zato uz izveštaje treba uvek naglašavati u kolikoj se meri može računati na tačnost podataka. Izveštaji se moraju obavezno dostavljati, a važniji i hitniji izveštaji — najbržim prevoznim sredstvom.«

Sprovođenju u život ovih uputstava štabovi svih jedinica pristupili su odmah shodno mesnim prilikama i potrebama. U štabovima odreda u Srbiji, na primer, određeno je jedno lice, koje se formacijski nazivalo obaveštajnim oficijom, da bude odgovorno za obaveštajnu službu u celini. U Hrvatskoj se u formaciji štabova pojavljuju dva lica: informativni oficir i oficir obaveštajne službe, od kojih se prvi bavi proučavanjem oružanih snaga neprijatelja, a drugi obaveštajnim i kontraobaveštajnim radom.

Izboru kadrova za ove organe takode je ukazana izuzetna pažnja. Odabirani su provereni kadrovi, odani narodu, radnici, seljaci i intelektualci, dobri članovi

KPJ.¹⁹⁾ Oni su odgovorno i disciplinovano izvršavali poverene zadatke, usmeravajući svu svoju delatnost u duhu politike NOP-a, strogo vodeći brigu o tome da se ne ogreše o njene osnovne principe. U tome su im mnogo pomogli direktive, uputstva, upozorenja, dopisi i sl. druga Aleksandra Rankovića. Oficiri obaveštajne službe su zajedno s partijskim rukovodstvima i komandama radili na prevaspitavanju ljudi i sprečavanju da pojedinci podlegnu uticaju neprijateljeve propagande, u skladu sa jednom od osnovnih pozitivnih osobina te službe kod nas: brigom o ljudima koja se izražavala pravilnim odnosom prema čoveku, njegovim greškama i slabostima.

Sve te i druge pozitivne osobine, razvijene i negovane u svakodnevnoj praksi, omogućavale su da naši prvi kadrovi, iako mladi po iskustvu u obaveštajnom radu, uspešno izvršavaju zadatke. Zahvaljujući takvim osobinama naša mlada služba — izrasla iz naroda kao sastavni deo njegove borbe i izraz njegovog revolucionarnog raspoloženja — osvajala je sve veće simpatije naroda i uživala njegovu masovnu pomoć i saradnju. Birokratski odnos prema zadacima i jednostrano gledanje na svoju ulogu takođe su bili pojave tuđe našoj obaveštajnoj službi od prvog dana njenoga postojanja. Svakodnevne konkretne akcije u borbi protiv obaveštajnih službi okupatora i drugih izdajnika, protiv pete kolone i ostalih oblika neprijateljskog rada, kao i živ dodir s masama — nisu trpeli šablone i jednostranosti. Baš zbog toga su divne osobine boraca komunista i mogle doći do izražaja kod naših kadrova već u prvim mesecima i godinama rata.

U toku 1942. godine došlo je do daljeg narastanja naše narodnooslobodilačke borbe. U zapadnom delu zemlje

---

¹⁹⁾ Sem o moralno-političkim i rukovodilačkim kvalitetima, pri izboru obaveštajnog kadra vodilo se računa da on poseduje takve osobine koje mu pružaju mogućnost za uspešno izvršavanje zadataka na prikupljanju podataka i u borbi sa neprijateljskim službama. Odabirani su ljudi koji imaju smisla i volju za rad u ovoj službi, jer se to smatralo kao neophodan uslov za izgradnju odgovarajućih navika i sposobnosti, bez kojih je nemoguće raditi na ovim zadacima.

stvorena je velika jedinstvena slobodna teritorija.²⁰⁾ Vojne snage narasle su toliko da je formirano 28 brigada, uz mnogo veći broj odreda, samostalnih bataljona i četa. Stvoreni su uslovi da se u novembru priđe formiranju viših taktičkih i operativnih komandi. (Tada su formirana 2 korpusa, 8 divizija, 31 samostalna brigada i mnogobrojni odredi). Uporedo s tim dalje se razvijaju i vojnopozadinski organi — komande područja i mesta. Formirana je i naša mornarica, a u njoj i obaveštajna služba sa specifičnim zadacima (poznavanje talijanske mornarice, kretanje brodova, njihovo stacioniranje, baze, baterije itd.). Podignut je kvalitet jedinica do visoke borbene vrednosti. Razvila se infrastruktura štabova, a Vrhovni štab ima tada ove organe: operativni, obaveštajni, sanitetski, ekonomski i tehnički, zatim vojnosudski i komisiju protiv pete kolone.

Sve to omogućilo je da se još odlučnije i snažnije kreće ka sve većoj afirmaciji političke i strategijske linije NOP-a — ka potpunoj mobilizaciji i ujedinjavanju naroda u svim delovima zemlje, ka stvaranju višeg stepena vojne organizacije i novih organa vlasti, sa novim društveno-političkim oblicima rada. Tako dolazi i do stvaranja AVNOJ-a (26—27. novembar 1942.) — najvišeg političkog opštenarodnog predstavnštva naroda Jugoslavije. Postepeno se obezbeđuje jedinstven sistem vlasti u čitavoj zemlji i uspostavljaju spoljnopolitički odnosi. Angažovane na stvaralački i revolucionarni način, sve raspoložive snage su u borbi za stvaranje bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije dale krupne rezultate oličene u AVNOJ-u i NOV Jugoslavije.²¹⁾

Sve više se razvijao živ i dobro organizovan politički rad i druge forme aktivnosti, kako na oslobođenoj tako i

---

²⁰⁾ Oslobođene teritorije Jugoslavije obuhvatale su u to vreme oko 50 000 km² i bile veće od Belgije (30 000 km²), Danske (43 000 km²), Švajcarske (41 000 km²) itd.

²¹⁾ Govoreći o ustanku i revoluciji Lenjin je rekao: »Revolucionarna vojska i revolucionarna vlada, to su dve strane jedne iste medalje. To su dve ustanove podjednako potrebne da bi ustanak uspeo i da bi se osigurali njegovi plodovi.«

na neoslobođenoj teritoriji. Jugoslovenski narodnooslobodilački front (JNOF) jača i povezuje se u sve jedinstveniju i monolitniju snagu svenarodne borbe protiv okupatora i izdajnika. U ovo vreme se održava Prva zemaljska konferencija AFŽ i Prvi kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije.

Politika okupatora i kvislinga doživljava u svim područjima odlučujuće udarce. Velike okupatorske snage vezane za naše ratište²²⁾ trpe porazom. Kvislinške snage i formacije zapadaju u krizu, dolazi i kod njih do sve jače diferencijacije u korist NOP-a. To se dešava i kod četnika, i u domobranstvu, u politici HSS, Beloj gardi itd. Sva beda saradnika okupatora se do te mere razgolićuje da je više niko i nikakvim sredstvima nije uspeo da prikrije.

Takav razvoj događaja omogućuje Vrhovnom štabu da početkom 1943. godine izradi strategijskog-operativni plan za dejstva najpre u istočnoj Bosni, a zatim u Hercegovini, Crnoj Gori i dalje, ka Makedoniji i Srbiji.

Teška situacija nateruje okupatora da ponovo procenjuje vojnopolitički i strategijski značaj rasplamsane oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, koja je, pored ostalog, sad neposredno ugrožavala pravce ka ratištima u Africi, na Jadranu i u Italiji, ka istočnoj, srednjoj i zapadnoj Evropi. On priprema, i to neposredno pod Hitlerovim rukovodstvom, tzv. četvrtu ofanzivu kojom misli da učini prekretnicu u svoju korist.

Uporedo sa svim ostalim pripremanjima za ofanzivu dolazi i do snažnog jačanja njegove obaveštajne službe i subverzivne i diverzantske aktivnosti. Između ostalog, Abver obučava i školuje veliki broj agenata iz redova kvislinga, stvara čitav niz formacija diverzantsko-špijunskog karaktera, već prema situaciji: razne trupove, »fernihtungstrupove«, fatove, jedinice divizije »Brandenburg«, »riknece«, »jagdkomande«, radio-izviđačke jedi-

---

²²⁾ Oko 680 000 okupatorskih i oko 120 000 kvislinških vojnika — preko 800 000 ljudi u oko 41 diviziji, 12 brigada, 22 puka, mnogobrojnim samostalnim bataljonima itd.

nice, specijalne jedinice za vazdušno-desantne poduhvate i atentate itd. I obaveštajna služba operativnih jedinica (I-c) snažno razvija raznoliku izviđačku delatnost. Nikle su mnogobrojne škole, koje stalno bacaju nove špijunsko-diverzantske grupe u borbu protiv NOP-a, tako da pokušaj sve snažnije sabotažno-diverzantske i špijunske aktivnosti karakteriše rad vodeće nemačke obaveštajne službe neprekidno sve do kraja rata.

Razume se da je sve to uslovalo umnožavanje i usavršavanje organizacionih oblika naših obaveštajnih i bezbednosnih funkcija, da bi se i ovim radom na vreme i sa uspehom stalo na put okupatorovim pokušajima i dejstvima, da bi se zaštitile stečene tekovine i osiguralo njihovo jačanje i razvoj.

IV

Kada su naše jedinice prešle na operacije većeg stila »za još snažnije udarce protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih slugu . . . rukovođenje postaje sve složenije i zahteva mnogo više spremnosti i vještine . . . « (Tito), pred obaveštajnu službu se postavljaju novi zadaci. U vezi s tim je izdato Uputstvo o organizaciji i zadacima obaveštajne službe (novembra 1942.). Tu je istaknuta uloga ove službe, određena njena organizacija na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, u mobilnim i operativnim jedinicama, razrađena saradnja i sadejstvo obaveštajnih organa, ukazano na to da su partijske organizacije dužne da pružaju pomoć ovome radu, razrađeni zadaci sekcija za upoznavanje neprijatelja i kontrašpijunažu i istaknute osobine obaveštajnih kadrova. Navodimo samo neke delove ovog uputstva, najviše radi toga da bi se moglo sagledati u kojem je stepenu ova služba napredovala za svega šest meseci svog razvoja i delatnosti:

»U našem oslobodilačkom ratu jedan od bitnih uslova uspeha je u poznavanju stanja kod neprijatelja i njegovih paramera uopšte, s jedne strane, a s druge strane, ne dopustiti neprijatelju da sazna naše stanje i namere. To je zadatak naše

obaveštajne službe. Obaveštajna služba predstavlja najmoćnije oružje komandovanja.

Organizacija obaveštajne službe u mobilnim i operativnim jedinicama ima se sprovesti po sledećem:

Pri štabovima korpusa, divizija, brigada, bataljona i divizionu imaju se organizovati obaveštajni centri, koji će u svojim jedinicama odmah uspostaviti obaveštajnu mrežu i u toku operacija i pokreta rukovoditi svojom službom. Po četama i bataljonima odrediti poverenike, koji su za svoj rad odgovorni bataljonskim obaveštajnim centrima, odnosno obaveštajnim centrima dotičnog divizionu.

Korpusni obaveštajni centri i divizijski obaveštajni centri divizija koje su neposredno pod komandom Vrhovnog štaba potčinjeni su i odgovorni za svoj rad obaveštajnom odseku Vrhovnog štaba.

Obaveštajna služba mobilnih jedinica prethodi operacijama i pokretima svoje jedinice. Njen zadatak je da blagovremeno pribavi i pripremi za korišćenje sve potrebne podatke o neprijatelju da bi svome štabu omogućila donošenje realnih odluka i celishodno komandovanje. Njena delatnost treba naročito da se ispolji uoči priprema i u fazi samih priprema predviđenih operacija dotičnih jedinica.

Ako je obaveštajna služba mobilnih jedinica temeljno organizovana i ako se njeni rukovodioci i organi vešto i brzo snalaze u svakoj situaciji, onda se ne može nikada desiti da jedinica bude iznenađena od neprijatelja.

Obaveštajna mreža mobilnih i operativnih jedinica u svom radu se prvenstveno oslanja na teritorijalnu obaveštajnu službu, ako je ova organizovana i uspostavljena na pravcu operacije dotične jedinice.

Korpusni, divizijski i brigadni obaveštajni centri imaju u svom sastavu dve akcije; za obaveštavanje i kontrašpijunažu.

Kao što je istaknuto, ove sekcije treba da imaju svoje rukovodioce, kao najbliže saradnike šefa dotičnog obaveštajnog centra ... »

Obaveštajna služba pregrupiše svoje snage. Posle reorganizacije u decembru 1942. god. u Vrhovnom štabu od osam odseka polovina se bavi obaveštajnim funkcijama. Postojao je obaveštajni odsek sa dve sekcije — jedna za prikupljanje podataka o neprijatelju, a druga za kontrašpijunažu, komisija za borbu protiv pete kolone i špijuna, odsek za vojne vlasti u pozadini, koji, između ostalog, organizuju bezbednost na oslobođenoj teritoriji. Izvesno vreme postojao je i vojnosedski odsek.

Značajne rezultate, na osnovu ovog Uputstva Vrhovnog štaba, postigla je teritorijalna obaveštajna služba. Ona je bila planski postavljena na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Prikupljala je podatke o neprijatelju i delovala kontraobaveštajno da bi suzbila obaveštajne aktivnosti i propagandu neprijatelja. Ona je uspela da na neoslobođenoj teritoriji prodre u vojne, obaveštajne i druge neprijateljeve centre. Na neprijateljevim ključnim tačkama i u njegovim jedinicama stvarala je vojne komitete od simpatizera NOP i članova KPJ, koji su tu ostali po zadatku. Partijske organizacije su tu mnogo pomogle, naročito u izboru i proveru saradnika i radu vojnih komiteta. Samim Uputstvom i nizom instrukcija i direktiva određen je kriterijum za njihov izbor i podvučen značaj konspiracije i držanja u neprijateljevoj sredini. Tako izabrani saradnici su ispoljavali inicijativu, umešnost i energiju, pravilno se postavljali u datoj sredini, stekli potrebno poverenje i sačuvali svoj rad u tajnosti.

Zahvaljujući i ogromnim simpatijama i saradnji sa NOP-om naša teritorijalna služba je brzo sprovodila u život organizacione zadatke koji su bili dati u Uputstvu. Veoma brzo su postignuti veliki rezultati u sagledavanju mnogih područja neprijateljeve aktivnosti, naročito onih koja su bila značajna za NOP. Saznalo se za mnogo neprijateljevih agenata, dobijene informacije o njegovim trupama, šifri i radio-saobraćaju, tako da su njegove obaveštajne i bezbednosne organizacije saterane u defanzivu i primorane da stalno zaoštravaju tajnost i bezbednost u svojim redovima.

Teritorijalna služba se sve više osamostaljivala u saradnji sa obaveštajnom službom operativnih jedinica i u pravcu specijalizacije. Saradnja se, sastojala, pre svega u tome da se vojsci dostavljaju svi potrebni podaci i obaveštenja radi uspešnijeg izvođenja predviđenih operacija. Razume se da su predviđene veze često predavane samo za određeni slučaj i potrebu. Potreba specijalizacije ove službe dovodi do stvaranja neophodnih evidencija, kartoteka, elaborata o pojedinim pitanjima i sl. Buran tok doga-

đaja i mnogo problema koje je trebalo rešavati uslovljavali su određenu specijalizaciju (vojnu, građanske stranke, četnici itd.) S druge strane, razvitak je nužno nametao izgrađivanje i odvijanje informativnih organa obaveštajne službe kao izviđačkih i štapsko-planerskih, u sklopu komandi i štabova.

U ovom periodu počinje i sistematsko školovanje obaveštajnog kadra koji se inače razvijao na bogatim iskustvima sticanim u oštrim borbama i obračunima. Na prvim početnim tečajevima za ovaj kadar tretiraju se: zadaci obaveštajne službe NOB; sistem obaveštajne službe i podela po sektorima; preventivne mere; obaveštajna služba u neprijateljevim redovima (u vojsci, ustanovama, na neoslobođenoj teritoriji); mere budnosti u NOV i POJ i na oslobođenoj teritoriji; istražni i sudski postupak itd. Na drugim tečajevima, koje su uglavnom pohađali partijski kadrovi dodeljeni na ovaj rad, slušaoci su se upoznavali sa sistemima i metodima rada službi s kojima se obaveštajna služba NOP sukobljavala. U ovom vremenu pripadnici obaveštajne službe odlaze i na partijske tečajeve kako bi se postigla i njihova odgovarajuća politička izgradnja, koja je obaveštajnoj službi i njenim kadrovima osobito važna. U Crnoj Gori se ovom pitanju a posebno informativnoj službi poklanjala naročita pažnja, ali ne manje i istoriji obaveštajne službe, organizaciji i administraciji. Ili, na primer, u Bosni prve teme razrađuju pitanja prakse i rada na terenu, ponašanja i odnosa, poznavanje šifre itd.

Odabiranje, stručno usavršavanje, ideološko-političko obrazovanje i vaspitavanje obaveštajnog kadra, odvijalo se u danonoćnim žestokim borbama i pokretima koji su zahtevali izvanredne napore i ogromne ljudske žrtve, od kojih nisu bili pošteđeni ni obaveštajni kadrovi. No sve to samo je jačalo i kvalitetno podizalo našu obaveštajnu službu.

Kda je reč o ovom Uputstvu, posebno treba istaći da je u njemu bilo naglašeno da se njegovi stavovi treba da sprovedu prema prilikama i situaciji. I uputstva koje je

Vrhovni komandant davao glavnim štabovima Slovenije, Hrvatske i Bosanskom korpusu snažno ukazuju na posebne prilike koje su vladale na pojedinim područjima i na potrebu adekvatnog stvaranja organizacionih formi obaveštajne službe. I tu je došla do izražaja sposobnost druga Tita da oceni što je najvažnije u datom momentu. O tome drug Ranković kaže: »... kod Tita postoji neposredno veliki smisao ne samo da spoji teoriju i praksu nego i da oceni kada koji zadatak, akciju i slično treba preduzeti i čemu dati prioritet u datim političkim uslovima i drugim okolnostima«. Od kakvog je to značaja najbolje se može videti na primeru Slovenije gde je vojnopolitička situacija tokom i krajem 1942. godine bila drukčija nego na velikoj i povezanoj oslobođenoj teritoriji, a Vos u tzv. ljubljanskoj pokrajini postigao znatne uspehe. U reorganizaciji obaveštajne službe to se nije smelo zanemariti. Na osnovu toga, već u februaru 1943. godine Glavni štab NOV i POJ Slovenije (i CK KP Slovenije) daje direktivu da se Vos reorganizuje i formira na celoj teritoriji Slovenije.

Ovako postavljena uputstva ukazuju na to da su obaveštajne funkcije prethodile operativno-strategijskim operacijama NOV i da su ih obezbeđivale, dosledno onome delu Uputstva gde kaže da »obaveštajna služba prethodi operacijama i pokretima operativnih, mobilnih jedinica i da se u svome radu oslanja na teritorijalnu obaveštajnu službu koja je organizovana na pravcu operacija jedinica, kako bi se komandama omogućilo donošenje realnih i celishodnih odluka«. Zato svi ovi elementi ulaze u borbene zapovesti jedinica. Funkcije obaveštajne službe ukoliko se tiču borbe, fiksirane su sada i u ovom dokumentu (podaci o neprijatelju, putovođe, tajnost, evakuacija zarobljenika i slično). U borbi su naše komande postavljale konkretne zadatke pred obaveštajne organizacije a ove su bile kadre da ih sprovedu.

S postepenim razvojem organa narodne vlasti razvijala se i funkcija unutrašnjih poslova. Već prvi narodno-oslobodilački odbori, sem ostalih svojih dužnosti, obezbeđuju preko svojih izvršnih organa red i mir u pozadini,

vode borbu protiv pojave špekulacije, pljačke, razbojništva itd. Oktobra 1942. godine osniva se pri Vrhovnom štabu privremeni upravni odsek, čija je dužnost bila da vodi unutrašnje poslove na oslobođenoj teritoriji, odnosno da organizuje i kontroliše pozadinske vojne vlasti, da pomaže i kontroliše rad narodnih odbora, da vrši propagandu u zemlji i inostranstvu, kao i da organizuje službu bezbednosti u pozadini oslobođene teritorije. Široke su i značajne bile kompetencije ovog odseka, kao i njegova delatnost. Pomoću njega su na pitanjima bezbednosti neposredno angažovani svi pozadinski organi. Tako, na primer, krajem oktobra i početkom novembra 1942. godine, ovaj odsek izdaje naređenje svim komandama i područjima i svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima o sastavljanju spiskova narodnih neprijatelja, sumnjivih lica, kontroli kretanja i izdavanja propusnica sa ciljem »da bi se neprijateljskim špijunima, onima koji proturaju lažne vesti i šire paniku, onemogućilo vršljanje po našoj osolobodenoj teritoriji«. Isto tako, poslovnik o radu NOO (od jula 1943) postavljao je da svi narodni odbori moraju imati upravno-administrativni odsek, čija je dužnost, pored ostalog, da vodi računa i skuplja podatke o špijunima, izdajnicima, panikerima i saboterima.

Pošto oružanim akcijama nije uspeo da spreči naran-tanje NOP-a, neprijatelj ubacuje trupove i pokušava sa ubacivanjem agitatora u jedinice i pozadinu. Naša obaveštajna služba se odmah prilagođava novom načinu borbe. Aprila 1942. godine formirana je pri Vrhovnom štabu NOV i POJ Komisija za suzbijanje pete kolone i terorizma, a po svim većim jedinicama počinje formiranje četa protiv pete kolone (PPK) i obuka tog ljudstva. Glavni zadatak ovih četa jeste, u stvari, borba protiv kontrarevolucije, ubacivanje agenata na slobodnu teritoriju i terorisanja naroda i pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Pošto to sve pada u doba pete neprijateljske ofanzive, ne dobiva neku naročitu širinu. Može se reći da je ovaj rad samo otpočet u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori, Sloveniji itd.

V

Krah četvrte i pete neprijateljske ofanzive, krupne pobjede Narodnooslobodilačke vojske početkom druge polovine 1943. godine i potpuna politička afirmacija naše borbe u zemlji i u inostranstvu dovode do daljeg razvoja ove službe. Sredinom septembra 1943. godine, odlukom druga Tita, formiran je u Jajcu Odsek za zaštitu naroda pri Vrhovnom štabu NOV i POJ. Njegov osnovni zadatak je bio da aktivno deluje na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji gde ubrzo dolazi do reorganizacije i formiranja jedinica bezbednosti.

Potreba za organima čiji će zadatak biti obezbeđenje oslobođene teritorije, reda, mira i zakonitosti, pojavila se od prvih dana ustanka. Formiraju se partizanske i gradske straže, opštinska milicija, narodna zaštita, egzekutivna služba Vosa itd. Razmah NOB je tražio još potpuniji sistem mera bezbednosti — stvaranje jačih i kvalifikovanijih jedinica ove službe. Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ o obrazovanju i ustrojstvu vlasti u pozadini (8. januar 1943) ti su zadaci, dobrim delom, bili postavljeni pozadinskim vojnim vlastima. U strukturi komandi korpusa — a one su bile operativno-teritorijalne komande i odgovorne za sva pitanja vođenja rata na svojoj teritoriji — istaknut je zamenik komandanta koji se brine o svim poslovima korpusne vojne oblasti. Uputstvo kaže:

»U slučaju odlaska operativnog dela štaba korpusa i jedinica korpusa, zamenik komandanta korpusa i organi korpusne vojne oblasti ostaju na svojoj teritoriji i obuhvataju sve vojne službe. Pod korpusnu vojnu oblast u tom slučaju potpadaju određeni, odnosno jedinice ostavljene za bezbednost«.

Na oslobođenoj teritoriji Hrvatske odlukom Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske (jun 1943) stvaraju se jedinice PPK (jedinice protiv pete kolone), koje uskoro prerastaju u bataljone. Ovim jedinicama rukovodi obaveštajni centar. Naročita pažnja je poklonjena formiranju, sastavu i izboru komandnog kadra ovih jedinica, jer njihovo delovanje nije smelo ići na uštrb osećanja sigurnosti stanovništva.

Posebna pažnja poklonjena je njihovom načinu rada. Forme rada su bile gipke, prilagođene situaciji i potrebi. U Slavoniji je, na primer, formiran poseban protivčetnički bataljon, jer je to zahtevala situacija. U Sloveniji se formiraju bataljoni Vosa, »da bi se operativne jedinice oslobodile pozadinskih zadataka«. Ti bataljoni su bili sastavljeni od najodanijih i najhrabrijih partizana. U Crnoj Gori su formirane posadne čete kao stalne zasede četničkim grupama itd.

Uparedo sa krupnijim i kvalitetnijim jedinicama bezbednosti postojali su i drugi organi koji su imali iste ili slične zadatke: partizanske straže, narodna milicija, egzekutivna služba Vosa itd. Sve ove snage su delovale zajednički, dopunjavale su se u konkretnim uslovima i bile pod jedinstvenim rukovodstvom obaveštajnih organa, kao sastavnim delovima komandi i ustanova NOV i POJ.

Uparedo sa stvaranjem većih operativnih jedinica formiraju se zaštitne (prateće) jedinice »za obezbeđenje pojedinih štabova brigada, divizija i korpusa . . . vodovi i čete«. Zadatak im je pored neposredne zaštite štabova i praćenje starešina prilikom odlaska na razne zadatke. Oni vrše i mnoge druge funkcije: hvataju dezertere, pretresaju teren, obezbeđuju strane vojne misije, baze, zemunice i ranjenike, mitinge i zborove itd.

Do razvoja, daljeg jačanja i učvršćenja obaveštajne službe, dolazi ne samo na zapadu zemlje već i u drugim njenim delovima. Sa razgaranjem ustanka u Makedoniji se, uprkos teroru okupatora, preduzimaju mere na sadržajnom kadrovskom i organizacionom učvršćivanju obaveštajne službe. Tim pitanjima se još početkom 1942. godine poklanja pažnja, da bi se sa formiranjem operativnih zona taj rad organizaciono do kraja oblikovao i osigurao svoje učešće u svakodnevnom životu i borbi makedonskog naroda.

I na Kosovu i Metohiji su bile teške prilike. Talijanski okupatori su tu pored većeg broja svojih divizija i specijalnih jedinica, angažovali protiv NOP-a »Beli kombatar« i slične organizacije.

I u operativnim jedinicama raste značaj obaveštajne službe i službe bezbednosti i dolazi do njihovog daljeg jačanja. Uspostavljen je pravilan odnos između informativne i terenske obaveštajne službe. Informativna služba u operativnim jedinicama ima sada svoju zasebnu organizaciju, dobija svoje posebne dužnosti i posebne organe, pretežno kao izviđačke i štapsko-planerske. Međutim ovakvo organizaciono odvajanje nije značilo odvajanje od terenske obaveštajne službe već samo nužnu podelu rada radi boljeg izvršenja zadataka.

Uputstvo druga Tita, stalna briga CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ osigurali su pravilan razvoj i porast obaveštajne aktivnosti na korist svenarodne borbe. Ti uspesi su utoliko značajniji, jer su postignuti u izvanredno složenim prilikama borbe i pobeđe snaga NOP nad okupatorom i međunarodnom reakcijom.

Posle uspešne protivofanzive glavne operativne grupe NOVJ ka istočnoj Bosni, Vrhovni štab prebacuje težište dejstva ka Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori, gde se očekivala kapitulacija Italije. Snage Glavne operativne grupe se spajaju sa snagama Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa, koji su već ponovo oslobodili znatan deo svojih teritorija. I u drugim delovima Jugoslavije jedinice NOV i POJ svojim operativnim dejstvima stalno nanose udarce okupatorovim snagama, ne dajući mu ni časa da predahne. Kapitulacijom Italije oslobođeni su veliki novi delovi naše zemlje (uključujući deo Istre i Slovenačkog primorja, delove zapadne Makedonije itd.) i razoružano 12 talijanskih divizija. S tim je oko dve trećine Jugoslavije bilo oslobođeno. Stvoreni su uslovi da se naoruža novih 80 000 boraca i da se prošire dejstva naše ratne mornarice. Dolazi do formiranja novih divizija i korpusa, između ostalih, dalmatinskog i dva slovenačka korpusa. Iako još uvek malobrojne i slabije opremljene od nemačkih, divizije NOVJ u borbi pokazuju sve veću umešnost i snagu. Protivdejstvo Nemaca sa oko 37 divizija, poznato kao šesta neprijateljska ofanziva, koje je imalo da osigura samo osnovne komunikacije i rejone koji su im povezivali snage na Balkanu, ostalo je bez uspeha.

Sa velikim uspesima NOVJ u toku 1943. godine dolazi i do daljeg učvršćivanja narodnooslobodilačkih odbora i stvaranja narodnih predstavništava (zemaljskih antifašističkih veća). Učvršćuju se i ozakonjuju tekovine trogodišnje borbe svih naroda Jugoslavije za nacionalno oslobođenje i za novo društveno i državno uređenje i otvaraju se svetle perspektive. Dolazi do Drugog zasedanja Avnoja. Sa njegovim odlukama upoznati su saveznici, a našoj borbi je dato određeno priznanje u Teheranu (1. decembar 1943). Time je našoj i međunarodnoj reakciji bio zadat težak udarac.

U takvoj situaciji dolazi do upućivanja naših snaga ka Srbiji, na šta okupator žestoko reaguje (uključujući i poznati desant na Drvar 25. maja 1944), ali bez uspeha. U to vreme pošto su stvoreni uslovi i situacija dozvoljavala, naše rukovodstvo ne zaboravlja svoje internacionalne obaveze i pruža nesebičnu pomoć talijanskom, albanskom, grčkom i bugarskom oslobodilačkom pokretu.

U situaciji takve unutrašnje čvrstine i spoljno-političke snage nove Jugoslavije, ni ugovor o podeli sfera uticaja »fifti-fifti«, zaključen na Jalti između Čerčila i Staljina, nije mogao skrenuti tok događaja. Borba naše obaveštajne službe postaje sve složenija i nameće izuzetne teškoće i nove napore. To sve zajedno sada postavlja nove, proširene zadatke i zahteva odgovarajući kvalitet naše obaveštajne i bezbednosne službe.

Posle kraha šeste neprijateljske ofanzive, inicijativa na širokom planu potpuno prelazi u ruke Vrhovnog štaba. Jugoslovensko ratište postaje jedinstveno operativno područje. Vršer se i pripreme za konačno oslobođenje zemlje. U obaveštajnom radu se nije zaostajalo, a kontraobaveštajni deo, koji se duže vreme nalazio u sastavu obaveštajne službe štabova i koordinirao s teritorijalnom obaveštajnom službom, menja organizacioni oblik u duhu specijalizacije službe po sektorima rada. Sve ovo, uz izgradnju i obrazovanje kadrova, stečena iskustva i operativne mogućnosti, jasno je isticalo da su dotadašnje organizacione forme zastarele i da ih treba dalje usavršavati.

Diplomatsko-obaveštajni pritisak međunarodne reakcije, koja je želela da skrene tok događaja i spase kontrarevolucionarne snage, tražio je izvesno pregrupisanje snaga i zahtevao viši organizacioni oblik naših službi, posebno bezbednosnih mera.

Naredbom Vrhovnog komandanta 13. maja 1944. godine stvorena je takva, viša i moderna, obaveštajna organizacija. Pri povereništvu za narodnu odbranu Nacionalnog komiteta formirano je Odeljenje za zaštitu naroda (Ozna).

»Nužno je bilo«, stoji u naredbi, »stvoriti jedinstvenu, moćnu organizaciju... radi obezbeđenja jedinstvene i čvrste političke linije u obaveštajnoj i kontraobaveštajnoj službi... koja daje Vrhovnom komandantu i rukovodstvu NOP-a moćno oružje za nanošenje jednovremenih udaraca po fašističkim i drugim neprijateljskim elementima po čitavoj zemlji«.

Služba bezbednosti novog kvaliteta trebalo je da bude jedna od zaloga očuvanja demokratske vlasti. U vezi s takvim zadacima, posebna pažnja je poklonjena izboru kadrova, izgradnji i organizovanju te službe. Uzimani su ljudi provereni u borbi, na čijem je osposobljavanju upravo trebalo raditi. Kao najdosledniji čuvari i zaštitnici teokovina NOB, organi Ozne su morali biti nemilosrdni prema neprijatelju, a pravedni i puni humanosti prema svakom poštenom čoveku. Sve mere i stavove u toku stvaranja ovog moćnog instrumenta revolucije su išle na to da se on ne deformiše, već da sačuva svoj revolucionarni duh u borbi protiv svih neprijatelja socijalizma i do kraja ostane revolucionarno oružje radničke klase i narodnih masa. Pravac njihovog razvitka davali su Partija i drug Tito, uz neposredno rukovodstvo druga Aleksandra Rankovića, koji je kadrove nadahnjivao revolucionarnom strašću boraca i osećanjem za istinu i pravdu. To je bio put koji je Oznu svrstao među najomiljenije organizacije u našoj zemlji.

Kadrovi Ozne — kako je isticao drug Tito — radili su srcem i mozgom, ispunjeni revolucionarnim duhom i poletom, puni revolucionarnog zanosa.

Novi kvalitet, za razliku od organizacija koje su imale približno iste zadatke i do tada, ogleda se i u tome što je Ozna bila potpuno centralizovana organizacija, sa jedinstvenim metodom rada i jedinstvenim rukovodstvom u čitavoj Jugoslaviji.

Do kraja 1944. godine tekao je proces formiranja Ozne, kojoj su u republikama stali na čelo veoma uzdignuti i odgovorni partijski rukovodioci.²³⁾ Iako su iskrsavale razne teškoće, Ozna je stalno jačala, bila sve iskrsnija i iskristalisala pravilan kriterijum čak i u pogledu mnogih detalja.

Krajem 1944. godine NOV i POJ su predstavljali snagu od 51 divizije, svrstane u 15 korpusa sa mnogim samostalnim brigadama, Korpusom narodne odbrane i još uvek preko 230 partizanskih odreda. U rukama Oslobođilačke vojske od jeseni 1944. godine bio je i naš glavni grad Beograd. Januara 1945. godine formirane su tri armije, a nešto kasnije i četvrta. Prvog marta iste godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je dobila naziv Jugoslovenska armija. Tada je formiran Generalštab JA, Ratna mornarica i Ratno vazduhoplovstvo. Sa sremskog fronta, iz slobodne Dalmacije, Srbije i Makedonije, krenulo se u završne operacije ka Trstu i Mariboru. Toga proleća je konstituisana vlada pod predsedništvom druga Tita. Poverništvo za narodnu odbranu prerasta u Ministarstvo za narodnu odbranu.

Zbog složene međusavezničke situacije i suprotnosti u procesu borbe za interesne sfere, međunarodna reakcija je tada nastojala da skrene tok događaja u svoju korist. Razni kontrarevolucionarni i reakcionarni elementi u zemlji su pokušali, s puškom u ruci, da zadrže u masama svoje pozicije, koje su nepovratno otekale sa nabujalom rekom revolucije. Ipak, oni su se svim silama, ne birajući sredstva, suprotstavljali definitivnom oblikovanju i učvrš-

---

²³⁾ Rukovodioci Ozne u republikama su: Ivan Maček, Slobodan Penezić, Ivan Krajačić, Uglješa Danilović itd., a zatim drugovi Svetislav Stefanović, Maks Baće, Pavle Pekić i drugi.

čivanju novih društveno-ekonomskih odnosa i nove narodno-revolucionarne vlasti. Ta i mnoga druga složena pitanja upravo su morali rešavati organi Ozne.

Zadaci potpunog oslobođenja zemlje zahtevali su da se operativne snage orijentišu na ovaj osnovni zadatak. U isto vreme se izrazitije postavio i problem bezbednosti pozadine operativnih jedinica i velikog dela oslobođene teritorije, kao i one koja će tek biti oslobođena. Da jedinice na frontu ne bi popuštale u tempu borbe trebalo je formirati nove, brojnije i kvalitetnije jedinice bezbednosti. Sve se to nametalo utoliko više što je neprijatelj i dalje stvarao posebne špijunske («riknec») i diverzantsko-terorističke grupe (trupovi, »vervolf«, četnički komandosi i sl.) i obučavao ih za zadatke u pozadini naših oružanih snaga.

Zato je 15. avgusta 1944. godine formiran Korpus narodne odbrane Jugoslavije (Knoj), koji je neposredno potčinjen Vrhovnom komandantu preko načelnika Odeljenja zaštite naroda. Korpus je bio sastavljen od boraca i starešina odanih stvari NOP-a, koji su u izvršavanju svih svojih zadataka pokazali disciplinu i nepokolebljivost u borbi.

Predviđene su i kompetencije Ozne i glavnih štabova prema Knoju i način sadejstva. Knoju je, pre svega, dat karakter izvršnog organa Ozne.

Pored snaga Knoja, na ovom zadatku su radili i organi unutrašnjih poslova (NOO) sa Narodnom milicijom.

Odeljenje zaštite naroda, Korpus narodne odbrane i Narodna milicija su zajedno sa jedinicama Jugoslovenske armije, uz oslonac i podršku narodnih masa, bili tada oni organi državne i javne bezbednosti koji su u definitivnom oslobođenju zemlje obezbeđivali red, mir i bezbednost. O tim zadacima drug Aleksandar Ranković kaže:

»Osnovni zadatak organa bezbednosti u to vreme bio je čišćenje naših krajeva i gradova od slugu okupatora, izdajnika i zločinaca koji su okoreli u višegodišnjim zločinima protiv naroda. Zajedno sa vojskom, naši su organi na sam dan konačnog oslobođenja čvrsto stali na granicu i onemogućili dalje bežanje

te rulje... Od tada preostali njeni delovi rasturili su se i nikad više nisu formirali makar i najmanju vojničku jedinicu. Pretvorili su se u bandu ubica i drumskih razbojnika.

...Narod je mogao da diše punim i slobodnim životom.«²⁴⁾

*

*

*

Naše obaveštajne i bezbednosne službe i jedinice imale su uvek kristalno čist politički profil. U metodu svoga rada, koji su stalno usavršavale, one su sledile liniju Partije, njen metod upornosti, principijelnosti i nepokolebljivosti, metod političkog obrazovanja i vaspitanja svojih kadrova.

U narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji one su prošle mnoge etape svoga razvitka. Mnogobrojni neprijatelji i bestijalni oblici borbe koje su oni primenjivali učinili su da se svi ovi kadrovi osposobe i prekale, da uspešno izidu na kraj s neprijateljem, da ga definitivno pobeđe i da, između ostalog, i tim putem doprinesu stvaranju uslova za razvitak demokratskih snaga i socijalističkih odnosa slobodne domovine.

General-pukovnik *Jefto ŠAŠIĆ*

---

²⁴⁾ Stvaranje i razvoj JA, II, 1951.

IZNENAĐENJE U RATU U PARTIZANSKIM DEJSTVIMA

U narodnooslobodilačkom ratu uvek se težilo postizanju iznenađenja. Naš starešinski kadar je i u najsloženijim borbenim situacijama umešno pronalazio najpogodniji put za ostvarenje te težnje što je omogućavalo da jedinice postizu uspehe i kad je za to bilo malo izgleda.

Posebnu pažnju zaslužuje iznenađenje danas kad se ratna tehnika toliko razvila da je uveliko izmenila fizionomiju borbenih dejstava koja su postala daleko dinamičnija, vrlo komplikovana, puna neizvesnosti i naglih promena borbene situacije. Da li će se i koliko u tome uspeti zavisiće dobrim delom od starešina, njihovih sposobnosti, pre svega samoinicijative. Još sada, u mirnodopskim uslovima, do detalja sagledati sve ono što će se dešavati u raznim borbenim situacijama nije ni prosto, a ni potpuno moguće. Ali, izučavanje pogodnih ratnih primera i iskustava, u prvom redu iz naše nedavne prošlosti, može tome korisno poslužiti i doprineti opštoj orijentaciji, u prvom redu mlađih starešina.

Kao prilog tome iznosim nekoliko primera uspešno ostvarenog iznenađenja nad neprijateljom u toku narodnooslobodilačkog rata. Primeri su iz perioda 1943—1945. godine, kad su operacije naše Armije za oslobođenje zemlje bile u punom zamahu i kad je okupator uz pomoć raznih kvislinga uporno branio svaku stopu zauzete teritorije da bi što više svojih snaga spasao od uništenja.

ODBRANA TUZLE

Tuzlu su prvi put oslobodile 2. oktobra 1943. godine, jedinice Trećeg korpusa. Oslobođenje ovog važnog vojno-političkog, ekonomskog i industrijskog centra imalo je ogromnog značaja za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. To je bilo jasno i okupatoru. Zato su Nemci već drugog dana po njenom oslobođenju prikupili u rejonu Doboja odbačenu grupu »Fišer«¹⁾ i poslali je preko Lukavca ka Tuzli. Brzim i iznenadnim dejstvom ove su snage uspele da noću između 3. i 4. oktobra zauzmu Lukavac i da ujutro, 4. oktobra, izbiju u rejon Bukinja, neposredno pred Tuzlu. Odavde su se osnovne neprijateljeve snage orijentisale dolinom r. Jale prema Kreki, a jedan deo je pošao u pravcu s. Hisina i Lipovače (k. 306). Istoga dana kombinovane nemačko-domobranske jedinice otpočinju napad na grad.

Dolinu r. Jale kojom vode drumovi: Tuzla — Lukavac — Doboj i Tuzla — Živinice — Kladanj zatvarao je 4. i 2. bataljon 6. proleterske brigade. Bataljon je za odbranu poseo kosu Kužići, koju su Nemci kasnije uredili za odbranu grada, iskopavši rovove punog profila. Desno od 4. bataljona, u rejonu solane i rudnika uglja branio se 2. bataljon, a na kosama Lipovače, 1. bataljon 6. brigade, dok su levo, prema Markovištu, bile jedinice 2. krajiške brigade.

U želji da iznenadi naše snage u Tuzli i time onemoćući organizovanu odbranu grada, neprijatelj je takoreći iz pokreta prešao u napad nastojeći da po svaku cenu prodre dolinom Jale. Napad pešadije podržao je artiljerijom, avijacijom i sa nešto tenkova. Borbe su vođene celog dana. Predveče su nemačke snage primorane da se povuku na polazne položaje u rejon s. Bukinja. Po padu mraka naše jedinice su posle kraćih priprema prešle u protiv-

¹⁾ Borbena grupa »Fišer« bila je sledećeg sastava: 2. bataljon 369. pešadijskog puka, jedan ojačani bataljon 187. divizije, delovi 4. puka »Brandenburg« i bataljon 4. domobranske lovačke pukovnije. (*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, izdanje Vojno istorijskog instituta, JNA, Beograd 1957, knj. I, str. 606.)

napad, sa ciljem da neprijatelju nanesu što veće gubitke, prisile ga da odustane od ofanzivnih dejstava i odbace prema Lukavcu. Ali Nemci su se uporno branili. I najmanji deo zemljišta koji bi izgubili u toku naših juriša odmah su protivjurišima ponovo zauzimali. Tako su se tri dana i tri noći vodile teške borbe na pragu Tuzle. Pritom su Nemci napadali danju, a mi noću. Obe strane pretrpele su osetne gubitke.

Svako odugovlačenje borbi u ovoj situaciji išlo je više u račun neprijatelju nego nama. Naime, pretila je opasnost da njegove snage svakog časa budu pojačane novim jedinicama i dovedu u pitanje našu odbranu. To je bilo potpuno jasno svakom starešini i borcu iz odbrane Tuzle.

Treće noći štab 4. bataljona se podelio po četama da bi svojim neposrednim prisustvom što više uticao na ishod napada. Kao i ranijih večeri, napadom naših četa razvile su se vrlo oštre borbe u dolini Jale. Izvesni rovovi nekoliko puta su prelazili iz ruku u ruke. U zoru je situacija bila nepromenjena, gubici na obe strane teški i znatno veći od prethodnih noći.

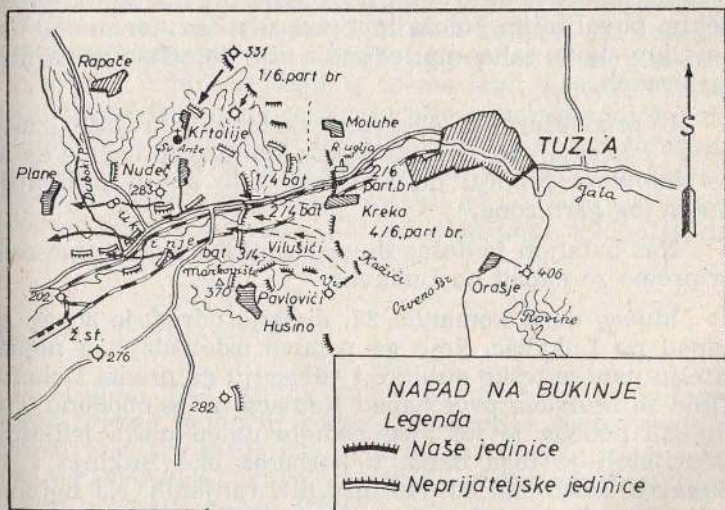
Bataljon se ujutro ponovo izvukao na položaje za odbranu. Jedinice su brzo doručkovale, popunile se municijom i posele položaje žureći da spremne dočekaju napad neprijatelja. Došlo je i 7 časova, a neprijatelj još ne napada, iako je prethodnih dana to činio nešto ranije ili tačno u to vreme. Došlo je i 8 časova, a napada još uvek nema niti su zapaženi ma kakvi pokreti u dolini Jale. Bilo je očigledno da je neprijatelj u toku trodnevnihdanoćnih borbi pretrpeo osetne gubitke te je morao srediti svoje jedinice i malo predahnuti. U takvoj situaciji štab 4. bataljona donosi odluku da iskoristi pogodan momenat i pređe ponovo u napad.

Kad su čete krenule bilo je oko 9 časova.

Prva četa je napadala s obe strane drumu Tuzla — Lukavac, 2. niz r. Jalu, a 3. oko drumu Tuzla — Živinice. Kretale su se prikriveno, kroz živice i kukuruze. Uz svaku četetu bio je po jedan član štaba bataljona.

Neopaženo stigli smo pred rovove gde su prošle noći vođene borbe. Dobijao se utisak da su rovovi prazni i da Nemaca uopšte nema u Bukinju. Međutim, na pojedinim kotama primećeni su stražari koji su potvrđivali da je neprijatelj tu. Neki delovi već su upali u isturene rovove, ali borbi nema. Najedared, iza okuke obrasle gustom živicom, pred 3. četom se pojavio terenska otvorena kola sa nekoliko nemačkih vojnika. Neposredno iza kola kretao se laki tenk. Četa je odmah otvorila vatru na kola, pobila vojnike, a tenk je posle nekoliko rafala ustuknuo nazad. Položaji su oživelili, nastao je metež i trka nemačkih vojnika koji se nisu odmah mogli snaći, jer se 3. četa već uvukla u njihovu odbranu i bočnom vatrom iz neposredne blizine tukla po rovovima. Ona je omogućila i delovima susedne čete da lakše zauzmu rovove na svome pravcu.

Zaplenjena nemačka terenska kola bila su potpuno ispravna. Samo je trebalo naći nešto za kontakt umesto ključa kojeg nije bilo. Brzo se našao šofer iz jedne čete. U kola smo stavili nekoliko »šaraca« i krenuli prema Bu-

kinju otvarajući usput snažnu vatru. Neprijatelj je pokušao da organizuje odbranu i odbije napad naših jedinica, ali je bilo kasno. Zbunjeni nemački vojnici još više su se uskomešali kada su primetili motorno vozilo. Naše čete su još snažnije jurnule i upale u rovove na raznim mestima odbrane. Neprijatelj je pozvao u pomoć i avijaciju, ali položaji su tako brzo prelazili iz ruke u ruku, da je ona umesto naše u nekoliko navrata bombardovala svoje jedinice. U neprijateljskim redovima dolazi do opšteg rasula i paničnog povlačenja prema Lukavcu. U akciju tada stupaju i jedinice 1. bataljona. One su se nalazile desno od nas, na položajima Lipovače. Kasnije ulaze i ostale snage naše i 2. krajiške brigade. Jedinice 4. bataljona uz sadejstvo 1. bataljona sa Lipovače prelaze u energično gonjenje ne dozvoljavajući neprijatelju da se odlepi. Svi njegovi pokušaji da u toku izvlačenja organizuje otpor na nekim povoljnijim položajima propadali su, jer mu je naš bataljon stalno jahao na leđima i nije dopuštao ni najmanji predah.

U predvečernjim časovima razbijene, krajnje izmučene i iskrvavljene, neprijateljske jedinice su uspele da se po delovima probiju do Lukavca, gde su ih prihvatile snage tog garnizona.

Naš bataljon je došao do predgrađa. Tu je zastao radi pripreme za napad na Lukavac.

Idućeg dana komanda 27. divizije određuje snage za napad na Lukavac, koje ga ponovo oslobađaju, a neprijatelju nanose teške gubitke i odbacuju ga prema Doboju. Time se završava prvi napad Nemaca na oslobođenu Tuzlu. Ta pobjeda je još više podigla ugled naših jedinica. Neprijatelj je toga dana, u borbama oko Bukinja i do Lukavca, imao oko 30—40 mrtvih i ranjenih. Na bojnopolju ostavio je mnogo oružja, municije i opreme, kao i sve kuhinje. Moral njegovih jedinica pao je na vrlo nizak stepen.

Naši gubici iznosili su 7 ranjenih i 4 mrtva. Zaplenjena su jedna terenska kola, 4 velika kuhinjska kom-

pleta, 5 »šaraca«, 2 minobacača, 6 automata, 2 teška mitraljeza, dosta municije i opreme.

U ovom slučaju vreme napada bilo je odlučujući faktor za preokret situacije u našu korist. Ova akcija je očigledan primer kako mali taktički uspeh, ako se pravilno i na vreme iskoristi, može vrlo brzo prerasti u uspeh širokih razmera. S druge strane, navedeni primer jasno pokazuje da je potpuno moguće iz aktivne odbrane, u povoljnom momentu, preći u odlučan napad čak i kad je odnos snaga očigledno u korist neprijatelja. Istovremeno, takvim napadima štede se i sopstvene snage što najčešće nije slučaj kod drugih vrsta napada. Ilustracije radi nije naodmet da se uporede gubici 4. bataljona u ovom i napadu prethodne noći. U ovom napadu bataljon je imao 4 mrtva i 7 ranjenih, a prethodne noći (iako su jedinice dejstvovala pod zaštitom mraka) 19 mrtvih i ranjenih.

Znači, napad pod zaštitom noći koji je već nekoliko puta ponovljen na isti način i uglavnom istim pravcima i približno istim snagama, u vreme kad ga je neprijatelj otprilike očekivao, ne samo što nije poboljšao položaj naših snaga u odbrani, već ih je izlagao sve većim gubicima. A napadom, kad je za to bilo najmanje povoljnih izgleda, iznenadili smo neprijatelja i zatekli ga potpuno komotnog, nespremnog za odbranu. Takvim napadom rešeno je, takoreći, pitanje odbrane Tuzle.

NAPAD NA ROGATICU

Krajem 1944. godine Nemci su užurbano, ali potpuno organizovano, izvlačili preko Jugoslavije svoje snage iz Grčke. Deo tih snaga bio je orijentisan preko istočne Bosne, na železničku prugu Višegrad — Sarajevo i na komunikacije zapadno od r. Drine.

Komanda Trećeg bosanskog korpusa odlučila je da u sklopu svojih opštih dejstava na području između reke Save, Bosne i Drine, delom snaga razori i železničku prugu Višegrad — Sarajevo. Tako bi lišila neprijatelja mogućnosti da brzo manevruje snagama iz Srbije preko

ovoga dela istočne Bosne, prisilila ga na marševanje malim brojem komunikacija kroz planinske predele i izložila ga stalnim bočnim napadima naših jedinica. To bi razvlačilo neprijateljeve snage i oduzimalo mu dragoceno vreme čime bi bilo dovedeno u pitanje i njegovo organizovano i uspešno izvlačenje.

Zadatak da razori železničku prugu Višegrad — Sarajevo, uz prethodno likvidiranje neprijateljevih uporišta u dolini Prače, poveren je 27. udarnoj diviziji. Ona se tada nalazila na širem području Vlasenica — Šekovići. Jednodnevnim maršem ona je došla u neposrednu blizinu Rogatice. Štab divizije je odlučio da najpre zauzme ovaj saobraćajni čvor koji je bio i jedno od najjačih uporišta u tom kraju, a zatim da likvidira i ostala u dolini Prače: Kukavicu, Mesiće, Renovicu, Praču i Podgrab.

Za napad na Rogaticu određene su 16. muslimanska i 20. romanijska brigada, koje su bile razmeštene severno od Rogatice na prostoriji s. Klimanići — Osovo. Napad je trebalo da otpočne noću 22. oktobra.

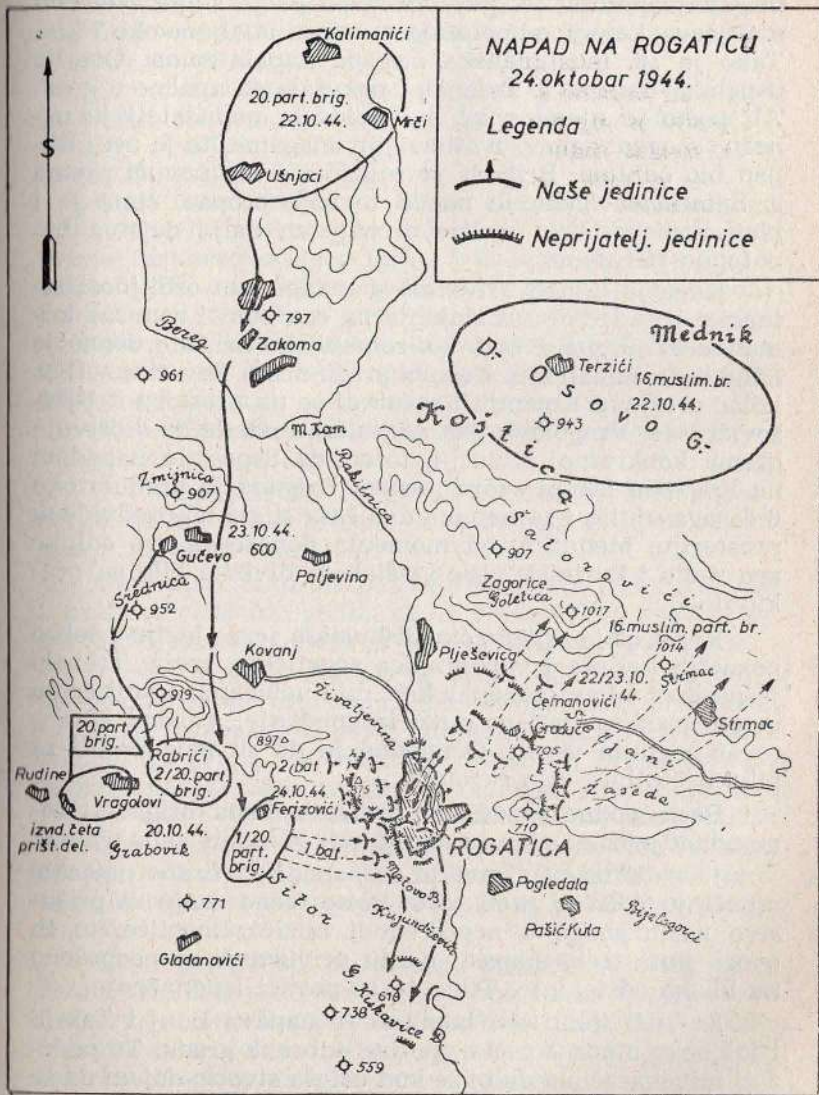
16. muslimanska brigada dobila je zadatak da jednim bataljonom napadne pravcima Koštica — Galetica (tt. 1011) i Tvičijak — Rogatica, a drugim bataljonom pravcem Zasede — s. Gulije — k. 710 — Rogatica; 3. bataljon trebalo je da na M. Tmoru (k. 1249) — Ravne (k. 1147) i takozvanim pešurskim položajima zatvori drum Višegrad — Rogatica.

Zadatak 20. romanijske brigade (bez jednog bataljona) bio je da napadne Rogaticu sa zapadne strane, i to osnovnim snagama pravcem Grad (tt. 897) — Lunj (tt. 875) — Rogatica, a jednim bataljonom pravcem s. Ferizovići — Zahrid — Rogatica. Treći bataljon ove brigade ostao je u Šekovićima na obezbeđenju korpusne bolnice.

Položaji koje je imala da napadne 20. romanijska brigada predstavljali su najjače i ključne položaje za uspešnu odbranu neprijateljskog garnizona. To je bilo jasno naglašeno i u zapovesti štaba divizije.

Međutim, za napad na Rogaticu stigla je na vreme samo 16. muslimanska brigada. Dvadeseta romanijska

brigada zakasnila je greškom štaba pa je stigla samo do s. Gučeva, koje je od položaja za napad udaljeno oko 7 km. Tako je 16. muslimanska brigada napala sama. Ona je uspela da zauzme s. Tvičijak i pokušala da upadne u grad. Ali pošto je njen napad bio izolovan, neprijatelj je uspešno mogao manevrovati svojim snagama, te je ovaj napad bio odbijen. Brigada se ujutro morala povući prema s. Šatorovići. Tako je napad te noći propao, čime je i plan komande 27. udarne divizije za dalja dejstva bio potpuno narušen.

Kada je ujutro 23. oktobra uvideo svu ozbiljnost situacije i posledice zakašnjenja na ceo plan i zamisao komande 27. divizije, štab 20. romanjske brigade doneo je odluku da odmah iz s. Tučeva pređe drum Rogatica — Sokolac u rejonu Kovanja i razmesti se na prostoru s. Ferizovići — s. Vragolovi — s. Gojkuša, a odatle da dejstvuje prema konkretnoj situaciji, težeći da uspešnim napadom na Rogaticu iskupi svoju grešku. Brigada je krenula oko 6 časova ujutro i za nepuna dva časa stigla na predviđenu prostoriju. Međutim, od momenta donošenja ove odluke sve radio i kurirske veze sa štabom divizije bile su prekinute.

Rogaticu je branilo oko 350 ustaša »crne legije«, dobro poznatih koljača i van granica rogatičkog sreza. Trebalo je pronaći takav manevar koji nije uobičajen i koji će za ustaše predstavljati potpuno iznenađenje, a nama garantovati siguran uspeh. Očigledno je da su mogućnosti za tako nešto bile vrlo skromne.

Posle podne je održan sastanak štaba brigade. Komandant je izneo plan za napad koji se zasnivao na ovome:

1. — Ustaše su navikle da napadi partizana najčešće otpočinju noću ili pred zorom. Pošto tačno znaju za prisustvo naših snaga u neposrednoj blizini Rogatice, to ih ovoga puta treba napasti danju privukavši se neopaženo na blisko odstojanje. Time će se postići iznenađenje.

2. — U toku noći bombaši će napasti Lunj i Zahrid i još neke otporne tačke spoljne odbrane grada. To podržati minobacačima da bi se kod ustaša stvorio dojam da se

radi o pravom napadu. Da bi uspeh bio još bolji neophodno je da ovaj lažni napad traje celu noć kako bi se ustaše što više iznurile.

3. — Pred zoru bombaše povući i stvoriti utisak da je napad završen. Tada će najveći deo ustaške posade otići na doručak i kraći predah, a u otpornim tačkama ostaće najnužnija obezbeđenja.

4. — Dva bataljona i ostale elemente borbenog potretka brigade privući pod zaštitom noći u pošumljene potoke neposredno ispod Lunja i Zahrida (k. 688). Kad se zaključí da su u otpornim tačkama ostala samo obezbeđenja, izvršiti snažan juriš, brzo likvidirati ova spoljna uporišta i na leđima snaga koje su ih branile sručiti se u Rogaticu, ne dozvoljavajući neprijatelju da organizuje odbranu u gradu.

5. — Glavnim snagama napadati preko Lunja, a pomoćnim preko Zahrida.

6. — Sa glavnim snagama kretaće se komandant i pomoćnik komesara brigade, a sa pomoćnim komesar brigade i načelnik štaba.

Ovaj plan, iako teško izvodljiv, bio je vrlo privlačan i, mada je rizik bio veliki, on je predstavljao i jedini put u ovakvoj situaciji. Zato ga je štab brigade i prihvatio.

I dok je štab divizije u toku tog dana tragao za 20. romanijskom brigadom, ona se užurbano pripremala za napad. Odabrani su borci i desetari i formirano je osam bombaških grupa. Sa vođama bombaških grupa izvršeno je potpuno skriveno izviđanje i svakom su dati precizni zadaci. Zatim je po malim grupama u najvećoj tajnosti izvršeno izviđanje sa komandama bataljona, četa i komandirima voda. Pored detaljno na zemljištu određenih zadataka, izvršene su i druge vojničke, kao i političke pripreme starešina i boraca.

Nešto pre ponoći 24. oktobra bombaši su otišli na zadatak. Otpočeo je napad, najpre bombama, a zatim streličačkom vatrom. Napad naših bombaša bio je tako umešno izveden da se dobijao utisak da jaka partizanska jedinica želi da po svaku cenu zauzme Rogaticu.

Pred zoru su krenuli bataljoni. Odlično maskirani oni su se potocima i uvalama privukli do ispod samih uporišta.

Tada je po planu počelo povlačenje umornih i iscrpe-
nih bombaša. Nosili su nekoliko ranjenih i jednog mrtvog
druga. Kad su se povukli zavladała je mrtva tišina. Ubrzo
je svanulo. Ustaše su počele da nas dozivaju i upućuju
razne pogrdne izraze. Takvim ponašanjem želele su stvo-
riti utisak da su jake i sigurne.

Kad je jutro poodmaklo ispaljena je raketa, a zatim je
otpočeo juriš. Borci su se utrkivali ko će pre stići do bun-
kera. Ustaška obezbeđenja otvorila su vatru iz pušaka,
puškomitraljeza i četiri teška mitraljeza. Ali, sve je bilo
kasno. Lunj i Zahrid više nisu mogli zadržati, a teški mi-
traljezi iz zauzetih bunkera ubrzo su u rukama naših bo-
raca promenili pravac dejstva. Tako su bataljoni u naletu
zauzeli Lunj i Zahrid koji potpuno dominiraju Rogaticom.
Iz nje više niko nije mogao izaći a da ne bude uočen od
naših strelaca.

Videvši šta se dogodilo ustaše su iz grada nasrnule
prema Lunju i Zahridu uz povike »juriš«. Na to su naši
borci dohvatili bombe i za tren oka niz strme padine Lunja
i ostalih kota kotrljala se masa bombi koje su eksplodirale
u streljačkom stroju ustaša. Zatim je usledio i juriš bata-
ljona koji su primorali ustaše na povlačenje. Na leđima
neprijatelja bataljoni su projurili kroz Rogaticu. Ustaše
su bile primorane da se uz velike gubitke povlače preko
otvorenog Rogatičkog polja u pravcu s. Seljana. Do ma-
ločas razbarušeni ustaški koljači, koji su se šepurili po
Rogatici i hvalisali kako su nas prošle noći »nagrdili«,
bili su razbijeni naočigled svih Rogatičana. U tom napadu
mi smo imali 3 mrtva i 5 ranjenih, dok je neprijatelj (pre-
ma podacima iz operacijskog dnevnika 27. divizije) imao
15 mrtvih i 20 ranjenih. Zaplenili smo 4 teška mitraljeza,
1 puškomitraljez, 2 laka minobacača, 2 poljske telefonske
centrale, 1 radio-stanicu i oko 30.000 metaka. Sem toga,
u ruke naših jedinica pale su netaknute i sve zalihe hrane
i opreme u ovom neprijateljskom garnizonu.

Odmah po padu Rogatice jedan bataljon 20. brigade zauzeo je manje neprijateljsko uporište Kukavicu, a 25. oktobra u ranim jutarnjim časovima usledila je likvidacija Mesića, Banje Stene, Prače i Podgraba. Tako su iznenadnim i smelim naletom brigade očišćeni ustaški garnizoni duž železničke pruge Višegrad — Sarajevo u dužini 25 do 30 km. Posle toga je uz pomoć naroda potpuno razorena i železnička pruga.

Očigledno je da je zakašnjenje 20. brigade i njeno neučestvovanje u napadu 22. oktobra potpuno poremetilo plan ofanzivnih dejstava 27. udarne divizije u dolini Prače i dovelo u ozbiljnu opasnost izvršenje zamisli komandanta divizije, pa i više komande. No, dovitljivim napadom te iste jedinice, kojim je neprijatelj potpuno iznenađen i razbijen, vraćen je u život prvobitni plan više komande i praktično potvrđena njegova realnost.

Iz primera se vidi i to da manevar jedinice za čije prisustvo neprijatelj zna, ako je dobro pripremljen, brzo, lukavo i iznenadno izveden, može dovesti do krupnih uspeha. Dvadeseta brigada je uspela, u prvom redu, zato što neprijatelj (bar onaj i tada) nije bio navikao na ovakvu vrstu naših napada i što je bio potpuno obmanut, te je napad dočekao krajnje nesproman. Posledice borbe za oslobođenje Rogatice vidno su se odrazile na daljnja dejstva naših snaga u dolini Prače. Tako je, na primer, pri prvim sukobima sa našim jedinicama neprijatelj panično napuštao uporišta i bežao prema Palama, čak i ondâ kad je u svom sastavu imao i blindirani voz za odbranu pruge.

NAPAD NA ZVORNIK

Istoj toj brigadi poveren je u oktobru zadatak da zauzme Zvornik i time olakša napad glavnih snaga 27. divizije na Tuzlu.

Zvornik su branili belogardejci i ustaše jačine oko 450—500 vojnika. Grad je s juga, zapada i delom severozapada bio solidno utvrđen starim austrijskim bedemom i kulama. Stoga je bilo najpogodnije napasti od Kozluka

uz r. Drinu i duž drumu Caparde — Zvornik. Treći pravac drumom Vlasenica — Zvornik predstavlja najkraći put, ali je ulazak u grad mogućan samo tim drumom koji prolazi kroz tri tunela, od kojih su levo i desno zidani bedemi. Normalno je bilo pretpostaviti da prva dva pravca, s obzirom na njihovu pogodnost za napad, brane jake snage, a da poslednji, koji takoreći ne dolazi u obzir za napad, brane neznatne snage. S^em toga, ako bi na prva dva pravca neprijatelj bio potisnut sa spoljne odbrane brzim naletom naših snaga, on ima dobre mogućnosti da se odmah nasloni na grad i da bude podržan snažnom i efikasnom vatrom iz ostalih otpornih tačaka čime bi se dovelo u pitanje dalje prodiranje napadača. Isto tako, moguća je podrška vatrom odbrane Zvornika, na ovim pravcima, i sa desne obale Drine, kao i brza intervencija belogardejaca preko reke iz Malog Zvornika. Poseban problem predstavljalo je pitanje kako najbrže doći do mosta na Drini i srušiti ga. Time bi se, naime, sprečilo izvlačenje neprijatelja iz Zvornika preko reke i pristizanje pojačanja iz Srbije.

Za istovremeni napad na sva tri pravca brigada nije imala dovoljno snaga. Napad najpovoljnijim pravcima: Caparde — Zvornik i Kozluk — Zvornik nije garantovao brzo zauzimanje mosta na Drini, od čega je umnogome zavisio uspeh planirane akcije. Trebalo je procenom situacije pronaći najosetljivija mesta u neprijateljevoj odbrani od čijeg će pada zavisiati likvidacija celog garnizona, a da se jedinice ne upletu u duže borbe oko i unutar grada. Jer, svako duže zaplitanje u ulične borbe sigurno bi omogućilo intervenciju iz neprijateljevih garnizona: Kozluka, Malog Zvornika, Ljubovije i Koviljače i time dovelo u pitanje uspeh čitave akcije.

Procenom situacije štab brigade je zaključio da Vratolomac (tt. 379) i Zmajevac neprijatelj najverovatnije brani sa nepune dve čete, dok delove tih četa drži na samom ulazu u grad. Ostali deo grada, s obzirom na jako utvrđenje, drži snagama jačine oko jedne čete raspoređenim po grupama u forticama i oko bedema. Ulaz kroz tunele, od Drinjače, najverovatnije štiti sa kojih dvadesetak

vojnika, jer je siguran da onuda niko neće ni pokušati da napada; može se očekivati da je i budnost tih vojnika slaba. Zauzeti tunele, čija dubina sa međuprostorom iznosi oko 50 metara, znači odmah izbiti u centar grada, za leđa najjačim neprijateljevim delovima, i sigurno doći do mosta na Drini.

Na osnovu ovakve procene neprijatelja, zatim i sopstvenih snaga, odluku su sačinjavali sledeći elementi:

a) Napad izvršiti sa dva pravca. Osnovnim snagama napasti duž drumu Drinjača — s. Divić — Zvornik i po likvidiranju posade tunela odmah debušovati u grad. Pomoćnim snagama (jedan bataljon) dejstvovati preko Ahmetovog brda, a zatim niz kosu desnom obalom Bjelobare zaobići sa severa i zapada utvrđenja i napadom na Zmajevac i Kulu privući i vezati za sebe neprijatelja na tom pravcu kako se ne bi moglo povući ka mostu i ometati dejstvo glavnih naših snaga.

b) Po zauzimanju tri tunela, odmah iza sastava glavnih snaga uputiti jednu četvu sa vodom inžinjerije niz Drinu da zauzme most, digne ga u vazduh i spreči izvlačenje neprijatelja u Srbiju ili intervenciju njegovih snaga sa desne obale reke.

v) Tunele likvidirati dobro pripremljenim bombašima u čiji sastav uključiti i »džon-bule«.

g) Štab brigade kreće se sa glavnom napadnom kolonom.

d) Sa pomoćnom kolonom ići će komesar brigade. Napad pomoćne kolone otpočeti tek pošto glavna kolona stupi u dejstvo, da bi glavne snage postigle potrebno iznenadenje.

Ovom varijantom najviše se rizikovalo, ali ako se sve dobro sprovede, pružaju se najbolji uslovi za uspeh. Ona dovodi do brzog savlađivanja odbrane garnizona i teških gubitaka neprijatelja, a naše snage štede od žrtava koje se normalno trpe pri napadu na veća naseljena mesta. U konkretnoj situaciji ovo rešenje je bilo najcelishodnije.

U prvim večernjim časovima brigada je krenula sa šire prostorije Vlasenice i nešto pre ponoći stigla u jugo-

istočni deo sela Snagova. Odavde se glavna kolona, sastava jednog bataljona, izviđačke čete, pratećeg, inžinjerijskog

i voda za vezu, spustila u s. Divić, a pomoćna produžila prema s. Marčići i dalje prema dobivenom zadatku. Obe su neopazene stigle nadomak grada.

U Diviću je jedan seljak, koga smo tiho probudili, potvrdio da se u drugom tunelu nalazi oko 15 neprijateljevih vojnika, a da u prvom nema nikoga. Bombaško odeljenje, sastavljeno od dobrovoljaca, odmah se izulo i krenulo stotinak metara ispred kolone, koja je oprezno išla jarkom s jedne i druge strane ceste. Noć je bila tamna i tiha. Priljubljeni uz zidove bombaši su prošli prvi tunel. Na dva-tri metra ispred drugog tunela dremaljivi stražar pred bunkerom upitao je ko ide, ali je istog momenta jednim hicem bio pogođen. U bunkeru sagrađenom u litici stene spavali su ostali žandarmi. Bilo ih je 11. Dok su se probudili i skočili za oružje, naši bombaši prisilili su ih na predaju. Ulaz u uporište bio je otvoren. Od žandarma smo saznali tačan raspored snaga u gradu. Jedna četa i vod inžinjerije brzo su obalom Drine stigli na most i poseli ga. U tom momentu otpočeo je napad i 2 bataljona, prema kome je neprijatelj koncentrisao gotovo svu svoju pažnju ne znajući šta se događa na drugoj strani. Naše glavne snage odmah su izbile u centar grada i likvidirale izvesna uporišta. Belogardejci i ustaše, iznenadeni našom pojavom na toj strani, počeli su pod zaštitom iz pojedinih otpornih tačaka da se povlače iz grada. No, brzo su bili razbijeni i naterani u panično bekstvo. Nije bio mali broj bosih i napola obučenih neprijateljevih vojnika i starešina koji su bežali kud je ko stigao. Najviše ih se povlačilo prema mostu na Drini u nameri da se prebace u Srbiju. Kada im je izgledalo da su se dograbili mosta naišli su na cevi naše čete. Most je već bio pripremljen za rušenje.

Posle ovoga naleteo je i drugi talas koji se ispred našeg 2. bataljona povlačio prema Drini. Pokušavali su na sve strane da se izvuku. Najviše ih je pobeglo prema Kozluku, jer tamo nije bilo naših snaga. Najteže gubitke pretrpeli su oni delovi koji su se povlačili prema mostu na Drini.

Komanda garnizona umakla nam je za nekoliko minuta. Nije uspjela ništa da skloni. Oficiri su čak ostavili i svoje torbice s kartama.

Tada smo zaplenili nešto oružja, municije i opreme, među kojima i oko 210 kožnih nemačkih torbaka — »telećaka«. Netaknuta skladišta pala su u naše ruke. Ubijeno je i naterano u Drinu oko 50 neprijateljevih vojnika, a 15 ih je zarobljeno. Među zarobljenicima nalazila su se i dva poznata ustaška koljača iz sela Musiša kod Olova, koji su pijani bili pritvoreni u komandi grada. Most na Drini je do temelja porušen. Na našoj strani su bila dva lakše ranjena i jedan mrtav. Zarobljenici su posle akcije izjavili da se uopšte nisu mogli snaći i da ih je naročito zbunila naša snažna i tačna artiljerijska vatra. U stvari, to su bili naši »džon-buli«.

Dakle, i u ovom napadu, kao i u dva prethodna, postignuto je potpuno iznenađenje, ali sa vidnom razlikom u manevru. U napadu na Rogaticu i Bukinje presudnu ulogu odigralo je vreme napada. Nije bilo problema sa izborom objekta za napad, svaki borac, čak i meštani su znali da se Rogatica ne zauzima bez Lunja i Zahrida. Ali je zato trebalo pronaći momenat kada je neprijatelj najbezbržiiji, kad se oseća najsigurnijim, kad nam se ne nada. Tada je njegova odbrana bila puna raznih slabosti koje su nam nudile realne izgleda za uspeh.

Kod napada na Zvornik situacija je potpuno drukčija. Svi raniji napadi naših jedinica uglavnom su vršeni preko Vratolomca (tt. 379), Zmajeva i između k. 444 i rijeke Bjelobare, jer su ti pravci najpogodniji. Ali, i neprijatelj je to znao pa je položaje branio znatno jačim snagama nego ostale. I ne samo to. Te snage su predstavljale osnovnu odbranu Zvornika, jer su po gubljenju spoljnih utvrđenja mogle da se povuku na rub grada i podržane iz viših utvrđenja na drugoj strani grada i sa Drine, održe garnizon ili u najmanju ruku da nanesu teške gubitke napadaču i organizovano se povuku preko reke u Srbiju.

Kroz tunele malo bi se ko usudio napadati, jer se oni mogu sigurno zatvoriti vrlo skromnim snagama. Ali, ako

se ta minimalna mogućnost zapazi i iskoristi kako valja, napadač će u dva skoka biti u centru grada, izmanevrovati najjači deo njegove odbrane, preseći odstupnicu za Srbiju, sprečiti intervenciju se desne obale Drine i napad rešiti u svoju korist. U ovom slučaju tuneli su bili kapije cele odbrane grada.

Prvi i treći napad su izvedeni pod vrlo različitim vremenskim i drugim okolnostima, ali je u oba, različitim manevrom, postignuto potpuno iznenadenje neprijatelja. I ne samo to. Ova dva primera potpuno se razlikuju po izboru objekta za početak napada. Napad osnovnih snaga na Rogaticu usmeren je na najjače položaje neprijatelja, dok su u Zvorniku glavne snage napadale najslabije branjene položaje. Međutim, i u jednom i u drugom slučaju objekti napada predstavljali su ključ položaja.

Prvi i drugi primer potpuno potvrđuju da je puno iznenadenje nad neprijateljem moguće postići i u situaciji kada mu je poznato prisustvo naših snaga pa i njihova približna jačina.

Uslovi za napad stvoreni su u tri izneta primera u različitim borbenim situacijama. Kod prvog u napadu na s. Bukinje — povoljan momenat za napad stvorio je sam neprijatelj svojom nebudnošću i slabim obezbeđenjem. Taj momenat trebalo je samo pravovremeno uočiti i što brže iskoristiti. Napad na Rogaticu izveden je u sasvim drugačijoj situaciji i pod znatno složenim uslovima. Ovde je trebalo neprijatelja dovesti u zabludu, obmanuti ga i time stvoriti povoljne uslove za napad. Ono što je zajedničko kod ova dva primera to je vreme napada. Ono je bilo odlučujuće za postizanje uspeha i potpuno izvršenje zadatka.

Za razliku od dva prethodna, napad na Zvornik izveden je potpuno u tajnosti, ali njegov uspeh leži u prvom redu u izboru pravca glavnog napada. To je predstavljalo najveće iznenadenje za neprijatelja.

Po svemu sudeći ovakvi i slični postupci u cilju postizavanja iznenadenja imaće poseban značaj u eventualnom budućem ratu, s obzirom na karakter borbenih dej-

stava. Naime, neće biti uvek moguće postići iznenađenje iznenadnom pojavom neke jedinice iz dubine, i njenim udarom, u bok ili krilo neprijatelja, odnosno tamo gde je on najslabiji. Mnogo češće će jedinice u neposrednom dodiru sa neprijateljem morati da same pronađu najpogodnija rešenja i iscrpu mogućnosti koje im se pružaju. Činjenica je da će uvek biti u većem ili manjem broju slabosti u neprijateljevom borbenom rasporedu, samo to treba brzo uočiti i vešto i smišljeno iskoristiti.

General-major *Mitar MINIĆ*

MORNARICA NOVJ U ODBRAMBENIM I NAPADNIM DEJSTVIMA SA VISA

Pošto su naše jedinice u odbrani srednjedalmatinskih otoka početkom 1944. godine bile stavljene pred dilemu: ili uspjeti povući se i odbraniti na otoku Visu ili, pak, braneci ga, na njemu izginuti, pitanje pomorskog saobraćaja sa ovim otokom pretvorilo se za nas u kategorički zahtjev — *conditio sine qua non* — najuže povezan sa svim našim nastojanjima da se na njemu preživi, a pogotovu da se njegovu odbranu i njegovu funkciju učini efikasnom. Za njemačku komandu, čiji je neposredni cilj bio definitivna likvidacija našeg otpora u rejonu srednjedalmatinskog arhipelaga i svijuu onih stvarnih i potencijalnih aktivnosti — bilo naših, saveznika — koje su mogle imati izvor ili oslonac na Visu, zauzimanje tog otoka bilo je takođe od velikog interesa. Ali, i to je opet bilo najuže vezano sa stepenom sigurnosti prevoženja njihovog desanta preko mora, kao i njegovom sposobnošću da se pred samim otokom iznenadno pojavi i brzo obračuna sa našom odbranom, u prvom redu na obalskom rubu.

REZULTATI PRETHODNIH NASTOJANJA

Period talijanske okupacije. More je još mnogo prije nego što je došlo na red pitanje odbrane otoka Visa, postavilo pred oslobodilački pokret na našoj jadranskoj obali svoje posebne zahtjeve. Potreba da se prihvati i uključi u opći tok ratnih napora u našoj zemlji i velik broj pobunjenih, međusobno razdvojenih otoka nametnula je zah-

tjev za organizovanjem mornaričkih elemenata i jedinica. Samo pomoću njih mogli su se prebacivati dobrovoljci sa otoka na kopno, evakuisati ugroženi borci i ranjenici sa jednog otoka na drugi ili, pak, na obalu, prevoziti razne materijale, prenositi obavještenja i tsl. sa obale na otoke i obratno. Mada su prepreke na početku izgledale nepremostive, riješenost na borbu stanovništva našeg obalskog pojasa pod rukovodstvom KPJ, s jedne, i jasna spoznaja nužnosti korišćenja mora u interesu uspješnog razvitka te borbe, s druge strane, dovele su već na samom početku do organizovanja partizanskih prekomorskih veza. Iz tih prvih »veza«, pod upravo nevjerovatno složenim i teškim uslovima talijanske okupacije, izrasli su prvi organizacijski oblici naše buduće »partizanske mornarice«: Odlukom vrhovnog komandanta NOV i POJ, uspostavljena je, 18. decembra 1942. Sekcija za ratnu mornaricu pri štabu IV operativne zone¹ koja je imala operativno uporište u Podgori, ispod Biokova, a već januara 1943. tu je formiran i Prvi mornarički odred. Kako i pod kojim uslovima je to započelo, najadekvatnije izražavaju riječi druga Tita koji u vezi s tim kaže: »... Način kako smo mi pristupili stvaranju partizanskih pomorskih odreda bio je potpuno sličan stvaranju kopnenih partizanskih snaga. Ni iz čega, nije bilo ni brodova, ni oružja, ni arsenala, ni škola za pomorske kadrove, bili su samo ljudi u Dalmaciji, koji su bili spremni da se bore na moru protiv okupatora, bilo čime i bilo na čemu«.²

Iako nam sve do kapitulacije Italije nije uspjelo da stvorimo značajniju mornaričku materijalnu bazu, ipak je u tom periodu obavljen važan i obiman posao. Sa svega nekoliko naoružanih ribarskih motornih leuta, desetak čamacaca na vesla i nekoliko grupica i jedinica na obali, prebačeno je nekoliko hiljada dobrovoljaca i izvjesna količina hrane i raznog drugog materijala sa otoka u borbene jedinice na kopno. Sa kopna su na otoke prebacivani ranje-

¹ Zbornik, tom VIII, knjiga 1, dokument br. 1 i br. 3.

² Tito, *Vojna djela*, knjiga III, izdanje VIZ JNA *Vojno delo*, Beograd, 1961. god., str. 22.

nici i bolesnici, gdje su smješteni i liječeni pod mnogo povoljnijim uslovima. Izvađeno je iz mora i delaborisano nekoliko stotina velikih morskih mina od čijeg su se eksploziva pravile razne bombe i nagazne mine za partizanske jedinice na kopnu. Izvršen je veliki broj raznih diverzija na neprijateljskim brodovima u splitskom brodogradilištu, na podvodnim kablovima, svjetionicima i tsl. Pored toga, do kapitulacije Italije direktno je napadnuto 80 brodova koji su prevozili razni materijal i neprijateljsku vojsku i od toga su bila plijenjena 32 broda.

Posljedice tih dejstava bile su značajne i za okupatora i za nas. Ugrožavan našom aktivnošću na moru i obali, neprijatelj je morao da svoj saobraćaj u pojedinim rejonima duž naše obale ograniči samo na dan, da plovi u konvojima, uz oružanu pratnju, i da preduzima još niz drugih mjera borbenog osiguranja svog pomorskog saobraćaja. Time se koristan efekat njegovih i onako oskudnih transportnih kapaciteta uz našu obalu smanjio za oko 50 procenata. Osim toga, preduzimao je česte »operacije čišćenja« na otocima i pojedinim punktovima na obali, što je za njega predstavljalo beskorisne napore koji su se često završavali samo odmazdom nad nejakim i nezasićenim stanovništvom. Mi smo, naprotiv, uspješno povezujući borbenu aktivnost na otocima i obali, i obrnuto, ne samo odoljevali taktici okupatora nego i nezadrživo rasli, stvarajući nove jedinice i kadrove, usavršavali organizaciju i formu ratovanja u obalskom pojasu, što je kasnije omogućilo da se lakše prihvati bujica narodnog ustanka u danima sloma fašističke Italije, a zatim da se nastave ogorčene borbe na obali i otocima sa njemačkim snagama, kao i da se preko mora i na moru uspostave »savezničke« veze i odnosi sa anglo-američkim komandama na talijanskoj teritoriji.

Period neposredno poslije kapitulacije Italije. Kapitulacija Italije i iskrčavanje Anglo-Amerikanaca na Apeninski poluotok, septembra 1943. godine, izazvali su buran i munjevit razvoj događaja na našoj jadranskoj obali. Izolovana partizanska uporišta duž obale i na otocima preko

noći su se rasplamsala u nezadrživ i sveobuhvatan požar narodnog ustanka. Izuzev nekoliko gradova, oslobođen je čitav obalski pojas sa otocima. Problem pomorskog saobraćaja između oslobođenih otoka i obale u toj veoma dinamičnoj situaciji postao je znatno važniji, i to ne samo zbog prihvatanja, povezivanja, snabdijevanja i prevoženja vojske, naroda i materijala na tako dugačkom i razuđenom području nego još više i zbog prijeteće opasnosti svemu tome uslijed veoma brzog probijanja njemačkih jedinica iz unutrašnjosti ka obali.

Cilj te njemačke ofanzive na našu jadransku obalu bio je da se brzim i energičnim prodorima, uz podršku avijacije i tenkova, ispresijeca oslobođena teritorija, potisne, izoluje, opkoli i uništi glavna grupacija naših jedinica koje su se tek formirale i popunile u obalskom pojasu, a zatim čvrsto zaposjedne obala i otoci radi uspostavljanja pouzdanog sistema dužobalskog saobraćaja između velikih transportnih luka sjevernog Jadrana (Venecije, Trsta i Rijeke) i onih u Grčkoj, Albaniji i duž naše jadranske obale. Neophodnost organizovanja i obezbjeđenja takvog saobraćaja Nijemcima su diktirale potrebe njihovih mnogobrojnih jedinica na jugoistočnom dijelu Balkanskog poluostrva, s jedne, i ugroženost kopnenih komunikacija preko jugoslovenske teritorije od strane NOV i POJ, kao i pomorskog saobraćaja na otvorenom moru od strane savezničke mornarice iz područja južne Italije, s druge strane. Pored toga, posijedanju naših otoka Nijemci su težili i zbog organizovanja efikasne kontrole i povećanja dubine svoje odbrane od potencijalnih savezničkih desanata ili bilo kakve njihove intervencije i povezivanja s našim snagama. »... Posjedanje više otoka — iznosio je tada u svom prijedlogu o planu zauzimanja obale komandant njemačke mornarice u Jadranu viceadmiral Lietsman — naročito Mljeta, Lastova, Visa, Šolte i Dugog otoka bilo bi osobito u interesu ratne mornarice... Upravo ovi otoci omogućavaju nesmetan uvid u obalsko područje. Oni su, po svom položaju, ugaoni stubovi dalmatinskog otočkog sistema i od neocjenjive su

vrijednosti kao uporišta za isturene predstražarske grupe...³

Probijajući se iz unutrašnjosti teritorije, Nijemci su svoje napade orijentisali u prvom redu ka Splitu, Zadru i dolini Neretve, tj. ka najvećim mobilizacijskim i najvažnijim operativnim rejonima na centralnom dijelu naše obale. Za likvidaciju opkoljenih jedinica na rubu obale i za zauzimanje otoka oni su, pored kopnene vojske i avijacije, mogli da angažuju i jedinice svoje mornarice. U to vrijeme se, naime, u Jadranskom moru i raspolagalo jednom krstaricom, sa 13 razarača i torpiljarki, 9 korveta i 12 topovnjača, većim brojem torpednih čamaca i minolovaca, 3 srednje i 14 malih podmornica i velikim brojem naoružanih desanata i drugih brodova.

U jeku i pod zaštitom borbi što su ih naše jedinice vodile da bi spriječile izbijanje njemačkih kolona na more, na oslobođenoj obali i otocima preduzet je niz mjera da se sačuva zaplijenjeno talijansko naoružanje i ostali materijal, prihvate, naoružaju i organizacijski obuhvate desetine hiljada novih dobrovoljaca. Trebalo je organizovati snabdijevanje i vezu duž čitavog obalskog pojasa i sa otocima. U stvari, u toj veoma napregnutoj situaciji trebalo je pružiti maksimum upornosti na frontu i organizovati i koristiti pozadinu da bismo se na frontu što duže održali. Za nas je u tim trenucima bila dragocena svaka stopa oslobođene zemlje, ali je još dragocenije bilo to da brani nju dobijemo u vremenu. Vrijeme je bilo osnovni preduslov da se osujete njemački planovi. U borbi upravo za faktor vrijeme — more, otoci i brodovi naše mornarice odigraće veoma značajnu ulogu.

Samo da bi zauzeli obalski pojas Nijemci su se morali boriti više od dva mjeseca. U procesu tih borbi u tom području formiran je veliki broj novih jedinica. Pored odreda, brigada i divizija, oformljeno je i nekoliko mornaričkih komandi. Već sjutra dan po kapitulaciji Italije

³) *Kriegstagebuch des Kommandierendes Admirals Adria* (u daljem tekstu KTB, AA), mikroteka Vojnoistorijskog instituta. London, film br. 5/260, str. 4.

formirana je u Crikvenici Komanda mornarice za Hrvatsko primorje i Istru. Odmah nakon toga pomoću brodova ove komande, štab 13. divizije organizuje desantni napad na četnička uporišta na otocima Cres i Lošinj i brzo ih likvidira. Deset dana kasnije oformljena je slična mornarička komanda sa sjedištem u Splitu za područje srednje i južne Dalmacije, dok je od otoka Premude do zaključno ušća rijeke Krke, djelovala Obalska komanda Kninskog sektora.

Funkcija i zadaci ovih mornaričkih komandi bili su orijentisani u dva osnovna pravca: stvaranje i organizovanje mornaričke materijalne i kadrovske baze i izvršavanje operativnih zadataka koje je razvoj situacije nameštao. Od nekoliko zatečenih manjih parobroda, zatim motornih jedrenjaka i ribarskih čamaca u oslobođenim lukama organizovano je nekoliko flotila različitog sastava. Pristupilo se naoružavanju izvjesnog broja motornih jedrenjaka i »kočara«, »oživljavanju« obalske artiljerije i sakupljanju mornaričkih stručnjaka, kako onih koji su se već odranije nalazili u raznim jedinicama tako i onih sa terena. Dobrovoljni odziv i spremnost na pregalaštvo ljudi koji su ulazili u sastav mornaričkih jedinica, kao i zadovoljavajući rezultati koje su svakim danom ostvarivali, ukazivali su na to da se u aktivnostima duž obale može već ozbiljno računati i na našu mornaricu.

Neprijatelj je vrlo dobro znao kakvu dragocjenost je za nas predstavljalo vrijeme, pa je, u želji da sve naše poduhvate na moru i obali razbije u samom početku užurbano dovlačio pojačanja i žurio da što prije osvoji obalu i zaposjedne otoke. Naše su jedinice bile prisiljene na postepeno odstupanje.

U procesu teških bojeva duž obale, namjera i riješenost neprijatelja postajale su sve jasnije: nabacivanje naših snaga na obalski rub i otoke, njihovo uništenje, da bi zatim zagospodario obalom. Da bi izbjegla opkoljavanje na obalskom rubu, glavnina naših jedinica morala je da bira: ili blagovremeno probijanje od obale kroz neprijateljske linije ka planinskim masivima u unutrašnjost ili,

pak, prebacivanje na otoke. Probijanje prema unutrašnjosti, mada skopčano sa teškim borbama i naporima, pružalo je ipak nadu da se spase glavnina žive sile i lako naoružanje. Prebacivanje na otoke, pored golemih teškoća i opasnosti, krilo je u sebi i niz neizvjesnosti. Prije svega, u pogledu snabdijevanja, počev od vode pa dalje svega redom; zatim u pogledu mogućnosti bilo kakvog manevra kod neprijateljeve apsolutne prevlasti na moru i u vazduhu u poređenju sa našim snagama i, najzad, u pogledu stava naših zapadnih saveznika čiji se front nalazio u južnoj Italiji. U području Istre i Hrvatskog primorja Nijemci su relativno brzo prisilili naše jedinice da kao izlaz odoberu ono prvo. Nakon toga zaposjeli su taj dio obale da bi kasnije lako zauzeli i važnije otoke ispred nje. Težište borbe prenijelo se zatim na dalmatinsko obalsko područje.

Radi efikasnijeg rukovođenja tom cjelokupnom vojnom, veoma dinamičnom situacijom na kopnu, naredbom Vrhovnog štaba od 7. oktobra 1943. organizovan je štab 8. korpusa, pretpostavljen svim dalmatinskim jedinicama. U cilju što čvršćeg rukovođenja svim našim dejstvima na moru i njihovog usklađivanja sa zahtjevima razvoja situacije na kopnu, naredbom od 18. oktobra 1943. god. Vrhovni štab je uspostavio Štab mornarice NOV i POJ i operativno ga privremeno potčinio štabu 8. korpusa.⁴ Neposredni osnovni zadaci novog štaba mornarice bili su da objedini sve mornaričke komande na našoj obali i organizuje ih u jedinstvenu ratnu mornaricu; da organizuje i obezbeđuje pomorski saobraćaj duž obale i sa savezničkim bazama u južnoj Italiji i da zajedno sa ostalim jedinicama brani obalu i otoke. Pored ovoga, preduzeti su ozbiljni koraci od strane IV operativne zone da se uspostavi veza sa saveznicima na teritoriji Italije, da se izdejstvuje njihova pomoć ili da se bar razjasne njihove mogućnosti i, što je bilo najvažnije, njihova spremnost da nam u kritičnim trenucima odbrane obale priskoče u pomoć.

---

⁴ Zbornik, tom VII, knjiga 1, str. 126.

Te i mnoge druge preduzete mjere da se Nijemcima spriječi da zagospodare našom obalom sprovedene su u jeku neprekidnih veoma upornih i oštrih borbi. Najžilaviji otpor pružile su naše jedinice na prostoru između Splita i ušća Neretve. Ipak, pred nabujalom neprijateljskom snagom i one su sredinom novembra 1943. morale da odstupe. Kad je bilo riješeno da se glavnina korpusa izvlači prema unutrašnjosti, 26. divizija našla se glavninom snaga angažovana u žestokim borbama u Makarskom primorju. Pored nje Nijemci su uspjeli da nabace na rub obale još i 1. i 9. brigadu 9. divizije. Pritisnute uz obalski rub na obroncima Biokova, ove su jedinice privukle na sebe veliku pažnju njemačke komande koja se nadala da će ih tu uništiti. Uporna odbrana ovih jedinica na obalskom rubu bila je, međutim, zasnovana na ideji da se izvuku na otoke. Orijehtacija glavnih njemačkih snaga u ovom rejonu na opkoljavanje i uništenje tih jedinica znatno je olakšala probijanje glavnine 8. korpusa prema unutrašnjosti. I upravo kad su Nijemci bili gotovo sigurni da je, poslije proboja glavnine naših snaga iz obalskog pojasa, sudbina 26. divizije zapečaćena, pogotovo kad su se uvjerali da naši saveznici ne namjeravaju da intervenišu, dogodilo se ono što oni nisu očekivali. U toku noći 16/17. novembra, pod veoma teškim ne samo operativnim nego i meteorološkim uslovima, brodovi naše ratne mornarice uspjeli su da iz rejona Podgora — Gradac evakušu na otoke 1, 9. i 11. dalmatinsku brigadu, Mosorski, Imotski, Biokovski i Neretljanski partizanski odred i oko 13.000 izbjeglica.

Ovakvim manevrom naših jedinica Nijemci su, sasvim sigurno bili iznenađeni. Izvlačenje kompletnih jedinica i njihovog naoružanja ispod Biokova na srednjedalmatinske otoke, na kojima su se već odranije nalazile dvije brigade (12. i 13.), a nadasve saznanje da su naše jedinice sposobne za slične manevre u daljnjim borbama za ove otoke, stavilo je Nijemcima do znanja da zauzimanjem samo obale njihov cilj na Jadranskom moru još nije ostvaren i da borba za otoke neće biti ni kratka ni jednostavna.

Period povlačenja na otok Vis. Mada je među Hitlerovim komandama bilo razmimoilaženja u pogledu redoslijeda, termina i načina zauzimanja naših otoka, svi su bili jedinstveni u ocjeni da otoci moraju biti »očišćeni« i mnogi od njih zaposjednuti, te zajedno sa priobalnim morem stavljeni pod njihovu čvrstu kontrolu. I njima i nama bilo je potpuno jasno da, dok se naše jedinice budu nalazile na otocima, njihov dužobalski saobraćaj može da bude stalno ugrožavan, pogotovo ako se na ovoj strani Jadrana ozbiljnije angažuju pomorske snage naših saveznika. Zato su Nijemci zauzimanje otoka opravdano smatrali sastavnim i bitnim elementom svog plana osvajanja istočne jadranske obale.⁵

Prva žrtva njihovog napada bio je otok Drvenik koji je svojom artiljerijom ugrožavao, i to na vrlo osjetljivom mjestu, njemački pomorski saobraćaj. Slijedila je zatim 13. novembra operacija čišćenja kvarnerskih otoka koordiniranim dejstvima jedinica 71. pješadijske divizije i mornaričke komande za sjeverni Jadran, napadom iz Pule, Rijeke i Kraljevice. Do polovine novembra Nijemci su poslije dvomjesečnih upornih borbi, uspjeli da ovladaju obalom i većim dijelom otoka. U našim rukama nalazili su se još samo srednjedalmatinski otoci na kojima se užurbano pripremala odbrana.

Pouzdanost ove odbrane bez vlastitih ratnih brodova i avijacije, bez sigurnih izvora snabdijevanja, bez zagarantovane vojne pomoći saveznika, bila je vrlo problematična. Svi su se ovi otoci i ljudstvo na njima, u stvari, pošto su Nijemci bili čvrsto zaposjeli obalu, našli potpuno izolirani od vlastitog kopna i opkoljeni morem i neprijateljskim snagama. Neprijatelj koji je raspolagao neuporedivo jačom mornaricom, a uz to još i avijacijom, bez obzira na savezničku opću premoć, mogao se koristeći iznenađenje nadmoćnijim snagama ustremiti na bilo koji otok, u bilo koje vrijeme, iz bilo kog pravca. Inicijativa i premoć bile su, dakle, na njegovoj strani.

---

⁵ KTB, AA, film br. 1, oktobar—decembar 1943.

U tako neizvjesnoj situaciji štab 8. korpusa odlučio je da se posjednu i brane svi srednjedalmatinski otoci. Da bi ostvario što efikasnije sadejstvo svih elemenata odbrane, naredio je da se oformi i Operativni štab za odbranu ovih otoka, koji su sačinjavali uži štab mornarice i načelnik štaba 26. divizije. Energično su se sprovodile pripreme za odbranu svakog pojedinog otoka. Na teritoriji južne Italije, u sporazumu sa saveznicima, započelo se sa organizovanjem baze za prijem materijalne pomoći i smeštaj ranjenika.

U jeku intenzivnog sprovođenja svih tih mjera Nijemci su užurbano privodili kraju pripreme za definitivni obračun sa snagama NOVJ na otocima. Izbor je pao prvo na Korčulu. U zoru 22. decembra izvršen je desantni napad snaga 750. puka 118. lovačke divizije uz podršku artiljerije, tenkova i avijacije. Naše 13. i 1. prekomorska brigada nisu bile u stanju da odbiju napad. Ni pomoć 1. dalmatinske brigade, koja je upućena brodovima, nije stigla blagovremeno niti je bila dovoljna. Uzalud je tražena podrška avijacije i mornarice naših saveznika. Za nepuna tri dana Nijemci su riješili bobru za Korčulu u svoju korist, ali su brodovi ratne mornarice uspjeli da evakušu 1. dalmatinsku, kao i dijelove 13. i 1. prekomorske brigade, sve ranjenike i veliki broj izbjeglica.

Naš neuspjeh na Korčuli je definitivno pokolebao uvjerenje odgovornih štabova da se raspoloživim snagama i njihovim rasporedom mogu uspješno braniti zaposjednuti otoci. Borba za Korčulu je na praksi pokazala da ni na jednom otoku, pa čak ni na jednom odsjeku otočke obale, nemamo dovoljno snaga da spriječimo iskrcavanje koncentrisanog protivnika. Za odbacivanje neprijatelja, kad se on već iskrcao na neki otok, očevidno su nam nedostajale rezerve i manevarska sredstva, kako na samom otoku tako i za intervenciju sa jednog otoka na drugi. Manevar preko mora bio je još uvijek moćno sredstvo u rukama našeg neprijatelja. U takvoj situaciji mogao se tražiti izlaz angažovanjem savremenih ratnih brodova i avijacije koja bi spriječila ili bar ugrozila neprija-

teljske desante za vrijeme prevoženja. No pomoć saveznička u tom smislu je izostala, valjda zato što su bili angažovani na frontu u Italiji ili iz nekih drugih razloga, te je izlaz trebalo tražiti oslanjajući se samo na sopstvene snage.

Nama su tada, u stvari, preostala još samo dva mogućna rješenja: izvlačenje jedinica sa otoka na obalu koju je neprijatelj čvrsto držao i zatim probijanje kroz njegov gusti raspored prema unutrašnjosti ili, pak, koncentracija odbrane na manji prostor. Obe ove varijante krile su u sebi veoma mnogo rizika, tim prije što se radilo o oko 5.000 boraca sa naoružanjem i opremom. Napuštanje posljednjih otoka koji su se još nalazili u našim rukama i probijanje svih jedinica prema kopnu, pored nepremostivih operativnih teškoća i opasnosti, značilo bi da su Nijemci potpuno zagospodarili ne samo našom obalom nego i pomorskim putevima ispred nje. Time bi, u stvari, bila likvidirana i Mornarica NOV i POJ, odnosno svedena otprilike na ono što je bila prije kapitulacije Italije, a otpala bi i svaka mogućnost prekomorske pomoći naših saveznika.

Kasniji razvoj događaja nepobitno je dokazao da je prihvatanje alternative, tj. da se na otocima ostane, bila mnogo realnija i neuporedivo korisnija varijanta. Ona je, pored ostalog, obećavala našoj mornarici ne samo da preživi nego da se i dalje razvija. Ali, istovremeno je tražila od nje ogromne napore. Trebalo je da Mornarica evakuise i preveze svu vojsku i materijal sa ostalih otoka na otok Vis, da obezbijedi evakuaciju stanovništva, da more koje dijeli naše jedinice od neprijateljskih pretvori u aktivnu dubinu naše odbrane, i konačno, da naš front na otocima kad već ne može da poveže sa izvorima na kopnu, poveže sa pozadinom koju smo preko mora počeli razvijati u lukama južne Italije. Prema tome, kod odluke da se ostane na otocima, problem saobraćaja morem i uloga naše mornarice poprimili su značaj prvorazredne važnosti.

Četiri dana poslije evakuacije Korčule, 29. decembra, Operativni štab je odlučio da odustane od odbrane otoka

Šolte i Brača, da otok Hvar brani slabim snagama, a da težište odbrane bude otok Vis. U vezi s tim naređeno je da se 1. dalmatinska, 12. i 13. a kasnije i 11. brigada sa štabom mornarice i 26. divizije prevezu na otok Vis. Brodovi ratne mornarice su na vrijeme i u tajnosti izvršili ovaj zadatak, prebacivši ne samo vojsku nego i veliki broj izbjeglica i oko 10 vagona raznog materijala. Nijemci su se, nakon toga, udarajući u prazno, iskricali 31. decembra na otok Mljet, 12. januara 1944. na otok Šoltu, 14. januara na otok Brač i 19. januara na otok Hvar. Time su naše jedinice bile još dalje odgurnute od vlastite obale.⁶ Našavši se na našem najisturenijem usamljenom otoku, one su još tešnje povezale svoju sudbinu sa morem koje ih je sa svih strana opkoljavalo, odnosno sa brodovima naše mornarice koji su jedini bili u stanju da ih snabdijevaju i da prednju liniju odbrane ovog otoka isture po moru dalje od samog njegovog obalskog ruba i na taj način je bitno ojačaju.

PERIOD KONSOLIDACIJE ODBRANE OTOKA VISA

Svjestan teškoća i opasnosti koje je u sebi krila riješenost da se Nijemcima po svaku cijenu ne dozvoli da potpuno zagospodare svom našom obalom, štab 8. korpusa bio je u dilemi da li da prihvati prijedlog zapravo već preduzete mjere Operativnog štaba za odbranu otoka. Definitivno rješenje o tom, kao što je poznato, donio je Vrhovni štab svojom historijskom depešom od 20. januara 1944. godine.⁷

⁶ Zbornik, tom VIII, knjiga 1, dok. 163, 187.

⁷ Depeša Vrhovnog štaba NOV i POJ od 20. januara 1944. godine upućena Štabu Mornarice glasi:

»Do daljnjeg odobravamo tri brigade za odbranu Visa. Utvrdite ostrvo. Postavite prepreke i mine. Tražite pomoć od saveznika u artiljeriji, tenkovima i protivavionskim sredstvima. Uspostavite vezu sa saveznicima, da vas u najodlučnijim momentima odbrane (podrže) avijacijom, mornaricom, a u slučaju nužde evakuisati«. (Zbornik, tom II, knjiga 11, str. 363, dok. br. 204).

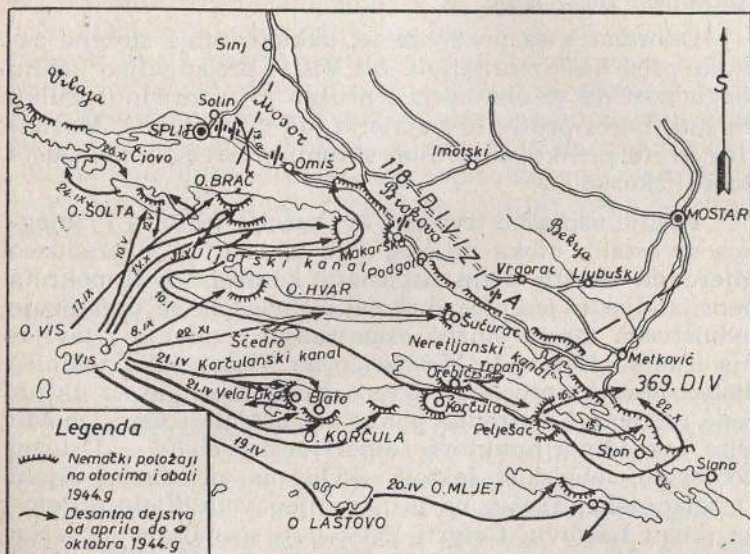

Organizovanje odbrane na samom otoku i sve mjere u vezi s tim uzeo je čvrsto u svoje ruke štab 26. divizije. Započeli su intenzivni svestrani naponi da bi se otok Vis pretvorio u neosvojivu tvrđavu. U tom cilju trebalo je, prije svega, riješiti problem prekomorskog snabdijevanja, razviti i pomorski element njegove odbrane. Sudbina cjelokupnog ljudstva na otoku Visu i mogućnosti njegove odbrane bili su, očividno, najuže povezani za rješavanje tih problema. Taj zadatak, po svojoj prirodi pripadao je štabu naše mornarice.

Odbrana Visa postavila je, dakle, veoma složene zadatke pred našu mornaricu. Ali Vis je predstavljao jedinu mogućnost da se ona održi i pružao joj vanrednu priliku da se u borbi protiv neprijatelja još više istakne. Mornarica je tu priliku, sa svojim skromnim sredstvima, zaista dobro iskoristila.

Poslije uspješno izvršene evakuacije jedinica i izbjeglica sa ostalih otoka na Vis, štab mornarice je preduzeo mjere da se što prije uspostavi kontrola svih pokreta neprijateljskih jedinica duž naše obale, da se organizuje jedinstvena mreža službe osmatranja, izviđanja i javljanja između Komande Mornarice na Visu i nižih jedinica dislociranih na otocima. U tu organizaciju bile su uključene redovne i vanredne pomorske patrole i veze između Visa i pojedinih punktova i uporišta duž obale — Drugog pomorskog obalskog sektora (POS) na sjevernom dijelu Drugog otoka, Trećeg na južnom njegovom dijelu a Petog na otoku Lastovu. Četvrti POS, koji se nalazio na Visu, razvio je svoje patrole i ostale mjere predostrožnosti na svim prilazima otoku, kao i veze sa susjednim otocima i srednjedalmatinskom obalom. Na sličan način su, prema svojim mogućnostima, postupali i ostali sektori na svojoj akvatoriji. Obaveštajni podaci koji su se ovim kanalima sticali na Visu kao i direktive, pomoć, i, kasnije, snabdijevanje koje je teklo u obratnom pravcu, brzo su dali pozitivne rezultate ne samo u pogledu jačanja odbrane Visa nego i u pogledu sve intenzivnije infiltracije i afirmacije našeg aktivnog otpora u širem obalskom području. Zah-

valjujući dobrom praćenju situacije, naša mornarica je i kod neuporedive neprijateljeve premoći na moru uspjela da u toku januara sa raznih punktova na obali i otocima pokupi i preko Visa transportuje na teritoriju južne Italije 1.313 ranjenika i oko 35.000 neboraćkog stanovništva i da otuda preveze od sredine oktobra 1943. pa do sredine januara 1944. godine oko 5.000 tona raznog materijala i jednu kompletnu brigadu, formiranu u Italiji od oslobođenih interniraca.

Desanti naših snaga na srednjedalmatinske otoke i kopno

Nakon vojno-političkih koraka preduzetih kod savezničkih organa, i njihovih obećanja u pogledu pružanja pomoći, trebalo je riješiti niz konkretnih pitanja da bi ta pomoć bila vojnički efikasna, a bez negativnih političkih posljedica. Naime, bilo je tendencija omalovažavanja i preskakanja naših organizacija i pojedinih vojno-političkih tijela od strane pojedinih predstavnika savezničkih koman-

di, iza čega se krila njihova isključiva želja da povećaju svoj upliv. Po srijedi su, naravno, bili politički, a ne vojni razlozi.

Kod takvog stanja stvari, kod traženja i prihvatanja pomoći, moralo se voditi računa i o tom faktoru. Jedno od važnih sredstava bilo je i to da sačuvamo što čvršću svoju vlastitu organizaciju. Trebalo je odmah na početku boriti se da svi kontakti i svi aranžmani sa saveznicima budu kanalisani odgovarajućom organizacijom i da respektuju suverenitet našeg vojno-političkog rukovodstva kad je u pitanju naša vojska, naš narod i naša teritorija. Borba za ovakav tretman nametala je posebno teške zadatke Mornarici. Bilo je potrebno organizovati i razviti bazu za prijem savezničke pomoći u talijanskim lukama i organizovati prebacivanje dobijenih sredstava na Vis i preko njega dalje uglavnom našim vlastitim sredstvima. Za obavljanje svih svojih zadataka naša mornarica je tada, tj. u januaru 1944. godine, raspolagala sa svega 8 naoružanih drvenih brodova, 32 mala patrolna čamca, nekoliko manjih parobroda, oko stotinu transportnih jedrenjaka sa ili bez motora i većim brojem ribarskih čamaca.⁸

Rad mornaričkih komandi i sa ovim slabim sredstvima dao je u tom pravcu veoma pozitivne rezultate. Uz pristanak savezničke komande osnovana je na jednom molu u luci Bari naša mornarička baza. Brzo povećavanje obima poslova tražilo je proširenje ove baze. Određena je za to luka Monopoli i u cjelini stavljena pod našu kontrolu. Na teritoriji ove luke komanda baze je ubrzo razvila vrlo široku i intenzivnu djelatnost. Pored prijema i ukrcavanja materijala i ljudi, ovdje su se, pored onih na Visu, razvile razne radionice, brodogradilište za opravku brodova i razni stručni kursevi za osposobljavanje kadrova naše mornarice koja je svakim danom bivala sve veća i sposobnija.

Već nakon prvih neposrednih dodira sa našim ljudima i jedinicama na teritoriji Italije, pripadnici savezničkih formacija, kao i narod Italije, počeli su da mijenjaju svoje predstave koje su, pod uticajem lažne propagande, odra-

⁸ Zbornik, tom VIII, knjiga 1, dok. br. 167.

nije imali o pokretu i ljudima koji su se u Jugoslaviji pod rukovodstvom KPJ sa drugom Titom na čelu borili za uzvišene ciljeve slobode i ravnopravnosti. Snagom svojih uvjerenja i moralno-političkim likom, naši vojnici, podjednako kao i zbjegovi, postepeno su dezavuisali one čije su simpatije još bile na strani političkih špekulanata iz krugova izbjegličke jugoslovenske vlade. Najprije su došla do izražaja pozitivna strujanja među našim internircima i bivšim zarobljenicima koji su se zatekli na teritoriji koju su zauzeli saveznici i među kojima su »kraljevci« nastojali da razviju svoju aktivnost. Ljudi su se u masama dobrovoljno javljali u našu vojsku. Slijedio je zatim val »opredjeljivanja« naših pomoraca koji su se zatekli kao posade brodova bivše jugoslovenske trgovačke flote. Oni su prelazili pod zastavu nove Jugoslavije i stavljali se na raspolaganje našoj mornarici. Raspoloženje se vremenom mijenjalo i kod savezničkih komandi, pored ostalog i zato što je po mjeri njihovog napredovanja uz Apeninski poluotok, postajalo sve interesantnije pitanje ko drži otok Vis. Uvjerivši se u sposobnost i riješenost naše odbrane na Visu, a kroz to i moralnu snagu NOR-a, veoma zainteresovani za ovaj otok kako radi zaštite talijanske obale tako i radi ofanzivnih dejstava na njemačkim komunikacijama duž naše obale, saveznici su na njemu držali odred torpednih čamaca i dijelove jedne brigade komandosa. Odbrana Visa je time postala još stabilnija. Bilo je sve jasnije da je poslije 4—5 mjeseci uporne borbe situacija na moru počela da se okreće u našu korist. O tome nesumnjivo svjedoče sve izrazitija njemačka kolebanja u pogledu početka napada na Vis koji im je zadavao mnogo glavobolje i vezivao znatne snage koje su im i te kako bile potrebne na drugom mjestu. Aktivnost Mornarice NOVJ u periodu naše defanzive i konsolidacije odbrane na Visu dala je očevidno više nego zadovoljavajuće rezultate. Za to vrijeme ona je još više razvila svoju materijalnu bazu i osposobljavala se uporedo sa jedinicama 26. divizije za teže zadatke koji će joj se postaviti u vezi sa napadnim dejstvima na koja su se orijentisale ove jedinice već u rano proljeće 1944. godine.

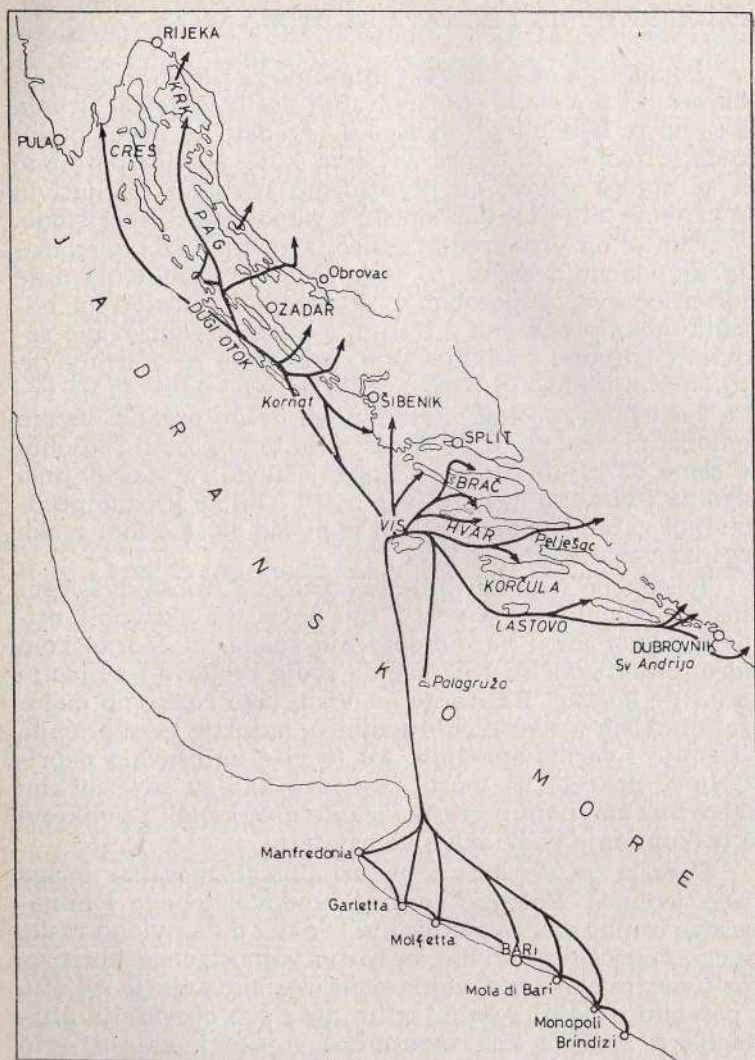
PERIOD AKTIVNIH DEJSTAVA SA OTOKA VISA

Povlačenje na otok Vis i pripreme za njegovu odsudnu odbranu nisu slomili ofanzivni duh naših jedinica. Čekala se samo prilika da se on ispolji. Predah na ovom otoku predstavljao je, u stvari, vrijeme koje je bilo potrebno da se stvore uslovi da preuzmemo borbenu inicijativu. To vrijeme bilo je u tom smislu u punoj mjeri iskorišteno.

Čim se na Visu sredila situacija poslije brzog povlačenja sa susjednih otoka, to jest, pošto je brodovima naše mornarice sve nesposobno i nepotrebno ljudstvo za odbranu otoka prebačeno u Italiju, a otuda organizovano redovno i potpuno snabdijevanje, pristupilo se oformljavanju i jačanju otočkih partizanskih odreda, naročito na većim susjednim otocima. Zahvajući dobro organizovanim pomorskim vezama, ti su odredi vrlo brzo postali sposobni ne samo da prate situaciju i obavještavaju o događajima nego da i sami na njih aktivno utiču. Oni su ujedno predstavljali važan element na koji je mogla da se osloni svaka organizovana akcija sa Visa.

Postepeno napredovanje savezničkog fronta duž Apeninskog poluotoka i u vezi s tim povećava aktivnost njihovih pomorskih i vazduhoplovnih snaga na Jadranskom moru, prisiljavali su Nijemce da svoje brodove i avijaciju opreznije koriste. Baziranje na Visu, iako relativno malobrojnih naših i savezničkih jedinica, najprije mornaričkih, a kasnije i vazduhoplovnih, još je više ugrožavalo neprijateljeve pokrete na moru, pogotovo kad su savezničkim štabovima stavljeni na raspolaganje naši kanali i punktovi za prikupljanje podataka o neprijatelju.

Porasla je već bila i materijalna i moralna snaga naših jedinica. Povećao se broj brodova, topova i minobacača, brojno stanje jedinica je iz dana u dan vidno raslo, mnoge starješine završile su razne vojnostručne kurseve. Pozitivan razvoj opće vojno-političke situacije u svijetu, a posebno u našoj zemlji, zatim naša sve očividnija afirmacija u Italiji i kod savezničke vojske i, najzad, vrlo intenzivan politički rad u jedinicama — sve je to stvorilo solidnu bazu za prenošenje morem težišta buduće aktivno-

Pomorske veze s otoka Visa

sti naših jedinica na susjedne otoke koje je držao neprijatelj. Započelo se sa najbližim otokom Hvarom. Najprije akcijama manjih diverzantskih grupa, a zatim napadom dvaju bataljona 1. dalmatinske brigade koje su 21/22. marta 1944. godine sa Visa prevezli brodovi naše ratne mornarice, ta se aktivnost postepeno proširila na sve srednjedalmatinske otoke i nije prestala sve dok neprijatelj na njima nije definitivno savladan.

Napadna dejstva naših jedinica sa Visa koja su ostvarivana morem od marta do polovine septembra 1944. godine mogu se podijeliti na ona u kojima su brodovi Ratne mornarice bili dužni ne samo da jedinicama 26. divizije obezbijede prevoz do mjesta napada, već da ih poslije izvršenog zadatka vrate na Vis, i na ona čiji je cilj bio definitivno oslobađanje pojedinih otoka. U ovim poslednjim Mornarica je obezbjeđivala prevoz trupa i materijala, kao i njihovo kasnije snabdijevanje i podršku u napredovanju sa otoka na otok, odnosno sa otoka na kopno i obratno. U procesu izvršavanja ovih i sličnih zadataka, osnovni i najobimniji zadatak naše mornarice neprekidno je ostajao — dotur i evakuacija između naše baze u Italiji i otoka Visa i ostalih punktova na obali. Pored transportovanja, u okviru ovog zadatka bio je i veoma delikatan elemenat borbeno obezbeđenje tog razgranatog sistema pomorskih komunikacija, i to ispred obale koju je držao neprijatelj.

Desantni prepad na Hvar izvršen je 22. marta. U njemu su sa naše strane učestvovala dva bataljona 1. dalmatinske brigade koji su prevezeni na šest motornih jedrenjaka. Zadatak je uspješno izvršen, ubijeno je ili zarobljeno oko 150 njemačkih vojnika i oficira, a jedinice su sa zarobljenim Nijemcima vraćene na Vis. Nepun mjesec dana iza toga 19—26. aprila, slijedio je veoma smio i značajan napad na Mljet i Korčulu. U ovom napadu učestvovala su znatno veće snage: na Mljet tri ojačana bataljona, a na Korčulu sedam bataljona sa sredstvima ojačanja, ukupno oko 5.000 boraca. Mljetsku grupu prevezio je mornarički odred od osam transportnih motornih jedrenjaka i osam ribarskih leuta, uz pratnju od dva naoružana i jed-

nog bolničkog broda. Zbog udaljenosti do Mljeta marš ove grupe trajao je dvije noći. Prve noći jedinice su se prebacile na Lastovo, gdje su maskirane, predanile i odmorile se. Marš do Mljeta i iskrcavanje uslijedili su sljedeće noći. Marš morem jedinica korčulske grupe izvršen je u tri kolone sa ukupno dvanaest motornih jedrenjaka, petnaest ribarskih leuta i dva specijalna artiljerijska desantna čamca, uz obezbjeđenje od pet naoružanih i jednog bolničkog broda. Podjela na kolone izvršena je prema mjestima iskrcavanja i zadacima jedinica na kopnu.⁹ Saveznici su odbili da direktno učestvuju u ovoj operaciji u bilo kom vidu, što ne znači da njihovo prisustvo na Visu i sve veće angažovanje njihove avijacije duž naše obale nisu povoljno uticali na njeno omogućavanje i izvođenje.

Pripreme i sama operacija izvedeni su tajno, smiono i vješto. Ukrcavanje trupa i njihovog naoružanja, formiranje konvoja u kojima su brži i veći brodovi teglili manje i sporije, navigacija i veza za vrijeme marša, pristajanje i iskrcavanje na otoke koje je bio zaposjeo neprijatelj — sve to zaslužuje, gledano iz sadašnje perspektive, veoma visoku ocjenu i priznanje.

Nakon uspješno izvršenog mornaričkog dijela zadatka slijedio je veliki borbeni podvig jedinica 26. divizije. One su zamisao i plan dejstva na ovim otocima ostvarile u cjelini i izvojevale sjajnu pobjedu.¹⁰ Razbijeni su nje-

⁹ Zbornik, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 46, 73, 74.

¹⁰ Za ovu pobjedu izrazio im je priznanje i vrhovni komandant drug Tito depešom u kojoj se, između ostalog, kaže: »Borcima, komandirima, komandantima i polit. komesarima XXVI Divizije i Mornarice koji su se istakli prilikom napada na otoke Korčulu i Mljet izražavam svoju zahvalnost i priznanje... vi ste proneli još jedanput slavu oružja NOV i POJ u svim savezničkim zemljama...« (Zbornik, tom VIII, knj. 2, str. 302 i 303).

Istim povodom komandant savezničke vojske za Bliski istok general Vilson uputio je našoj komandi na Visu sljedeću depešu: »Mnogo cijenim rad vaše vojske u napadu na Mljet i Korčulu. Bio bih zahvalan da isporučite komandirima i borcima moju čestitku za njihovu uspješnu borbu.« (Zbornik, tom VIII, knj. 2, str. 303.)

mački garnizoni na Mljetu i Korčuli, a bogat plijen pao je u naše ruke. Neprijateljevi gubici u tim borbama iznosili su oko 400 mrtvih i 500 zarobljenih vojnika i oficira. Naši gubici bili su 60 mrtvih i 252 ranjena. Opsada Visa time je bila okončana. Nijemci su sada morali ozbiljno da misle ne na to kako da zauzmu Vis, nego kako da se brane od snaga koje su napadale oslanjajući se na ovu našu bazu. Na brzinu su reorganizovali i pojačali svoju odbranu na susjednim otocima. Prikupili su jedinice u veće garnizone, ogradili se bunkerima i žicom i postavili na hiljade nagaznih mina oko svojih položaja, naročito na Šolti i Braču. Makar i privremeno, to im je prilično pomoglo. Naime, zahvaljujući gusto postavljenim minama uspjeli su da znatno smanje naš uspjeh u narednim desantnim napadima koji su izvršeni na potpuno sličan način 9—11. maja na Šoltu, a 21. maja — 5. juna na Brač.¹¹

I u jednom i u drugom napadu nismo imali osobitih teškoća u pogledu prevoženja i obezbjeđivanja desantnih konvoja niti pri napadu, niti pri povlačenju. Iskustva stečena u prethodnim akcijama u pogledu ukrcavanja, marša morem u više kolona, obezbjeđivanja marša i iskravanja bila su od velike koristi. Osim toga, poslije uspjeha na Korčuli, saveznička komanda na Visu je pokazivala više spremnosti da sarađuje u sličnim akcijama. Već za desant na Šoltu stavljeno nam je na raspolaganje nekoliko desantnih brodova za prevoz vojske i materijala, a u napadu na Brač, pored brodova, uzeli su učešća njihova avijacija i komandos. Jedini gubitak na moru bilo je potapanje bolničkog broda *Marin II* i bestijalna odmazda njemačkih TČ nad 50 teških ranjenika koji su tim brodom evakuisani sa Šolte na Vis. Mnogo teže je, međutim, išlo sa izvršenjem zadatka poslije iskravanja na kopno. Mada je broj poginulih i zarobljenih neprijateljskih vojnika bio prilično visok (na Šolti oko 150 poginulih i 52 zarobljena, na Braču oko 300 poginulih i 220 zarobljeno), naš uspjeh nije bio potpun kad se ima u vidu

¹¹ Zbornik, tom VIII, knjiga 2.

broj naših žrtava (na Šolti 40 mrtvih i 129 ranjenih, a na Braču 67 mrtvih, 308 ranjenih i 14 nestalih naših i 60 mrtvih, 74 ranjenih i oko 20 nestalih savezničkih vojnika). Obostrani gubici jasno govore o žestini borbi u kojima ipak nismo uspjeli da ovladamo neprijateljskim garnizonima. Nagazne mine i druge odbrambene mjere Nijemaca znatno su ojačale njihovu odbranu. To je zahtijevalo da u daljim dejstvima mijenjamo taktiku.

Koncentrisani u veće utvrđene garnizone na istočnoj polovini Korčule, Hvara, Brača i Pelješca, Nijemci su povremeno ispadali sa organizovanim kolonama da »prekontrolišu« stanovništvo na zapadnom dijelu, što se obično završavalo pljačkom, odvođenjem na prisilni rad nesposobnog stanovništva i ponekim strijeljanjem. Da bi se tome stalo na kraj, brodovi naše mornarice povremeno su prebacivali jedinice 26. divizije na susjedne otoke, gdje su zajedno sa otočkim odredima uspješno sačekivale i napadale te njemačke kolone. U toku jula i avgusta 1944. godine — upravo u vrijeme boravka CK KPJ i Vrhovnog štaba na Visu, gdje su rješavali krupne stvari i pripremali planove za konačno oslobodenje naše zemlje — sa ovog otoka su jedinice 26. divizije, brodovima naše mornarice, napravile desetak takvih napada. Među najuspješnije spadaju onaj 2. jula u kojem je 4. bataljon 1. brigade uništio kolonu njemačkih vojnika između sela Kune i Oskorušine na Pelješcu i napad 23. jula na njemačku kolonu na Mljetu.

PERIOD OSLOBAĐANJA DALMATINSKIH OTOKA

Svojom direktivom od 5. septembra 1944. godine Vrhovni štab NOVJ i POJ naredio je štabu 8. korpusa da ofanzivnim dejstvima u dalmatinskom obalskom pojasu spriječava povlačenje njemačke vojske koja je odstupala iz Grčke, Albanije i jugoistočnih rejona Jugoslavije, a čije je povlačenje kroz centralni dio jugoslovenske teritorije bio isuviše ugrožen nabujalom snagom NOB. Trebalo je, dakle, zatvoriti ili bar hitno ugroziti pomorske i kop-

nene puteve koji su vodili prema sjeverozapadu duž naše obale.

Osmi dalmatinski korpus imao je u to vrijeme oko 25.000 vojnika. Polovinu su sačinjavale jedinice koje su se nalazile na Visu. Te jedinice bile su veoma dobro opremljene i organizovane, sa dobrim rukovodećim kadrom i visokim borbenim moralom. Zato je i prirodno što je težište u izvršavanju postavljenog zadatka dodijeljeno baš ojačanoj 26. diviziji i Mornarici.

Nakon svestrane analize situacije i sagledavanja suštine zadatka, štabovi 26. divizije i Mornarice zaključili su da na zadatak treba krenuti svim raspoloživim snagama i sredstvima i — ne vraćajući se više na Vis — postupno očistiti od Nijemaca sve otoke a odmah zatim prijeći na kopno. Posljednji put je trebalo da Vis posluži kao odskočna daska, pa da se zatim pretvori u pozadinsku bazu naših jedinica.

Za izvršenje prve etape ovog zadatka, od raspoloživih jedinica Mornarice i 26. divizije formirane su dvije operativne grupe. Prva, od 1. i 12. brigade i određenog broja transportnih naoružanih brodova, sa zadatkom da postupno oslobodi Brač, Hvar i Šoltu, a zatim da se iskrcava na kopno u rejonu između Splita i Omiša. Druga, od 11. i 3. prekomorske brigade i izvjesnog broja brodova, sa zadatkom da oslobodi Korčulu, Mljet i Pelješac i da se potom iskrcava na kopno u širem području rijeke Neretve.

Napad prve grupe otpočeo je 11/12, a druge 12/13. septembra. Nakon besprekornog prevoženja morem do planiranih odredišta, neprijatelj na Braču bio je iznenađen silovitim napadom naših jedinica, ali je ipak pružio žilav otpor. Tek poslije neprekidnih petodnevnih borbi bio je savladan; imao je preko 100 mrtvih i oko 600 zarobljenih vojnika. Tako visoki gubici na Braču osjetno su pokolebali moral njemačke vojske na otocima. Nakon kraćeg odmora naše jedinice su prevezene u napad na Hvar, gdje je neprijatelj bio savladan 22/23. septembra, a Šoltu je u panici sam napustio.

Drugoj formiranoj grupi takođe nije predstavljalo osobite teškoće oslobađanje južne grupe otoka te se ona,

oslobodivši brzo Korčulu, Mljet i Pelješac, 19. septembra našla pred veoma utvrđenim i dobro branjenim njemačkim garnizonom u Stonu.

Zauzimanjem Šolte i izbijanjem pred Ston završio se prvi deo zadatka, tj. oslobađanje srednjedalmatinskih otoka. U tim borbama neprijatelju su nanijeti ozbiljni gubici od oko 2.000 što ubijenih, što zarobljenih vojnika i oficira. Tako su se ukupni neprijateljski gubici u svim našim dejstvima sa Visa na srednjedalmatinske otoke od januara do oktobra 1944. g. popeli na 4.248 vojnika i oficira, 45 minobacača, 44 topa, 25 teških mitraljeza, 110 puškomitraljeza i 1.800 pušaka. Pored toga, neprijateljev dužobalski pomorski saobraćaj bio je definitivno prekinut. Naši gubici u svemu tome bili su srazmerno mali, a jedinice su se opet našle pred obalom sa koje su se upravo prije godinu dana morale povući. One su zajedno s Mornaricom bile spremne za dalje izvršavanje zadataka.

Uporedo sa neposrednim borbenim sadejstvom sa brigadama 26. divizije, naša Mornarica je u isto vrijeme razvila veoma široku aktivnost i na drugim sektorima, osobito na svom osnovnom zadatku — prekomorskom snabdijevanju i evakuaciji. Ona je postigla veoma vrijedne rezultate pogotovo ako se uzme u obzir čime je raspolagala i u kakvim je uslovima radila. Tako je samo od polovine oktobra 1943. do početka septembra 1944. godine (prema sačuvanim dokumentima) prevezla oko 16.500 tona raznog materijala, od čega oružja i municije 2.976 t, pogonskog materijala 2.712 t, hrane i duvana 9.640 t, zatim pet prekomorskih brigada koje su formirane u Italiji, dok je evakuisala iz naše zemlje oko 12.000 ranjenika i oko 35.000 izbjeglog stanovništva.

Sve to nije prošlo bez okršaja sa neprijateljskim brodovima, bilo da su se pojavljivali kao prijetnja našem saobraćaju, bilo da su obezbjeđivali svoj sopstveni. Do konca 1943. godine izvršeno je 24, a u toku 1944. godine 28 takvih napada. U njima su uništena ili zaplijenjena 34 razna neprijateljska broda, dok su naši gubici bili neznatni.

Van svake sumnje je da je pojavljivanje savezničkih snaga na Jadranskom moru, njihovo postepeno i povremeno angažovanje najprije na Visu, a kasnije i duž čitave obale, naročito avijacije, korisno uticalo na uspješno dejstvo naše mornarice. Ali je istina i to da su se njihove jedinice pojavile na našoj obali kad su im naše jedinice osigurale relativno visok stepen sigurnosti i podataka. Njihova pomoć i dejstva duž naše obale, ma koliko korisna i dragocjena za nas, mjereni »savezničkim« mjerilima, ipak nisu bili ni dovoljni ni blagovremeni. Svojom beskompromisnom borbom i veličinom svog moralnog i materijalnog doprinosa u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, naš narod je s pravom očekivao i mnogo više i na bolji način.

Bitku za prevlast na našoj obali, na morskim putevima koji vode duž nje, Nijemci nikada nisu uspjeli dovesti do pobjedonosnog završetka. Naš posljednji bastion — otok Vis ostao je neosvojiv. Na primjeru riješenosti za njegovu odbranu i svim onim mjerama koje su otuda preduzete, naše vojno-političko rukovodstvo i učesnici u tim zbivanjima pokazali su ne samo visoku patriotsku svijest i hrabrost nego i duboko shvatanje uloge mora i značaja mornarice kako u vojno-političkom tako i u ekonomskom pogledu za oslobođenje, sigurnost i, kasnije, razvitak naše zemlje. Slobodan Vis je, pored ostalog, pružio mogućnost za postavljanje solidnih osnova za razvitak naše nove mornarice i pomorstva uopšte. S druge strane, pak, sudbina i funkcija ovog otoka bile su potpuno zavisne od prekomorskog transporta, tj. od uspješnih dejstava mornarice. Vis i mornarica bili su zbog toga nerazdvojno povezani i uslovljeni. Vis, 26. divizija i mnoge druge jedinice i organizacije izvršavali su svoje zadatke u prvom redu zato što je mornarica izvršavala svoje. Prevozeći noćima i noćima u puste neuređene i navigacijski nepogodne luke i lučice, ili iz njih borce svojih brigada, bilo kad su se poslije neuspjeha povlačili pred neprijateljem, bilo kad su ga napadali, pomorci i ribari sa naših otoka i obale, redovno bez ikakvih navigacijskih

i drugih pomagala, tiho, savjesno i hrabro izvršavali su svoje zadatke, svjesni što rade i zašto to rade. Upravo u tome i jesu izvori naših uspjeha na moru. Naša je mornarica sa mnogo inferiornijim sredstvima uspjela da od mora napravi pouzdanijeg saveznika nego što je to učinio naš neprijatelj. Dejstvujući u veoma specifičnim uslovima, sa sredstvima i na način koji nikakvim dotadašnjim teorijama ni pravilima nisu bili propisani, ona je uspjela da, izbjegavajući udarce, originalnošću svojih dejstava zbunjuje i pobjeđuje jačeg protivnika. Velik i pravedan cilj za koji je KPJ sa drugom Titom na čelu pozvala narode Jugoslavije na oružanu bespoštednu borbu nadahnuo je narod naših otoka i obale na tako velike borbene podvige. Nošeni tim velikim ciljem, oni su uspjeli da u konkretnim uslovima iskoriste svaku pruženu priliku. Svoju inferiornost u materijalnim sredstvima, uspješno su kompenzirali svojom inventivnošću, tajnošću, iznenadnošću i ofanzivnošću svog djelovanja i izrazitim smislom za uočavanje i iskorišćavanje svih povoljnih elemenata konkretne situacije. Sjeme posijano u Podgori odlukom Vrhovnog komandanta druga Tita 1942. godine, kad je stvorena naša nova ratna mornarica, dalo je u viškoj epopeji svoje zrele plodove.

Viceadmiral *Bogdan PECOTIĆ*

FORMIRANJE MORNARICE NOVJ

POVOLJNE OPŠTE PRILIKE

Pobedonosne odbrambene bitke kod El Alamejna i Volgograda krajem 1942. odnosno početkom 1943. konačno su zaustavile najezdu fašističke soldateske prema istoku. U antifašističkom ratu došlo je do korenitog preokreta. Inicijativa u ratnim operacijama na kopnu prešla je definitivno u ruke antifašističke koalicije.

U maju 1943. završila se takođe i bitka za Atlantik pobedom saveznika. Nemilosrdna nemačka podmornička vojna bila je konačno slomljena i prevlast saveznika na okeanima sveta učvršćena.

Posle iskrcavanja savezničkih trupa u Maroku i Alžiru, u jesen 1942, i prelaska u ofanzivu na egipatskom frontu, snage Osovine bile su do temelja potučene i uništene u bici u severnom Tunisu 12. V 1943. Cela severna Afrika bila je u rukama saveznika i Malta osigurana.

I u vazduhu saveznici i Crvena armija uspeali su da u toku prve polovine 1943. izvojuju strategijsku prevlast da bi je sačuvali do kraja rata. Po završetku operacija u severnoj Africi otpočela je saveznička vazдушna ofanziva protiv Nemačke radi uništenja njenog vojnog, industrijskog i ekonomskog potencijala i slamanja otporne snage i morala nacista.

Krajem jula 1943. sovjetska armija osujetila je i konačno slomila treću letnju ofanzivu Hitlera. Prelazeći u protivofanzivu još u toku nemačkih napada a naročito u avgustu kod Kurska, Orela i Bjelgoroda, u najvećoj bici drugog svetskog rata Crvena armija zadala je Nemcima katastrofalan poraz.

KAPITULACIJA ITALIJE

Dok se na istoku počela razvijati moćna letnja ofanziva sovjetske armije vezujući osnovne nemačke snage i trošeći ih iscrpljujućim bitkama i bojevima na prostoru od Azovskog mora do Smolenska i severnog toka Dnjepra, savezničke trupe iskrcale su se 10. VI 1943. na Siciliju. Izvanredno težak vojni, privredni i politički položaj u kojemu se našla Italija izazvao je slom fašističke vladavine 25. jula i ponovno uspostavljanje ustavnih funkcija monarhije. Musolini je bio uhapšen. Razvijajući dalje svoju strategijsku ofanzivu, saveznici su se iskrcali u zalivu Salerno 9. septembra ujutro, a uveče i u luci Taranto. Predveče istoga dana, dok su desantne snage bile na maršu prema zonama iskrcavanja, londonska radio-stanica objavila je celom svetu bezuslovnu kapitulaciju Italije. Italijanska ratna mornarica i ratno vazduhoplovstvo krenuli su skoro listom i odmah prema savezničkim bazama da bi se predali. Nešto više od mesec dana kasnije nova italijanska vlada maršala Badolja pod pritiskom antifašističkih narodnih masa objaviće rat hitlerovskoj Nemačkoj.

Uoči kapitulacije na istočnoj obali Jadrana bile su ove italijanske snage — na području Primorskog i Istre jedinice 23. armijskog korpusa i ratne mornarice sa svojim vojnopomorskim ustanovama; na Hrvatskom primorju i na otocima ispred njega te u Gorskom kotaru jedinice 5. armijskog korpusa sa divizijama Murge, Eugenio di Savoia i Macerata i 14. obalne brigade; u severnoj i južnoj Dalmaciji jedinice 18. armijskog korpusa sa divizijama Zara i Bergamo i 17. obalne brigade; u južnoj Dalmaciji, Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju jedinice 6. armijskog korpusa sa divizijama Marche, Emilia i Ferrara te delovima divizije Taurinense i 18. obalne brigade. Pored jedinica italijanske vojske na obali je bilo raspoređeno i više jedinica crnih košulja, ustaša, četnika i domobrana te nešto protivkomunističkih dobrovoljaca. Sve su ove snage stajale pod komandom italijanske II armije. Od pomorskih snaga bilo je na našoj obali ukupno oko 108 ratnih i naoružanih popisnih brodova te nešto

protivpartizanskih brodova, pored jedne krstarice i nekoliko razarača koji su povremeno delovali u našim vodama a nalazili se uglavnom u lukama severnog Jadrana. Oni su bili potčinjeni Vojnopomorskoj komandi za Dalmaciju i Mornaričkoj komandi Rijeke.

Predviđajući mogućnost otpadanja Italije od Osovine i ispadanje iz rata posle sloma fašizma, Nemci su žurno pojačavali svoje snage u Italiji i na okupiranom području balkanskog poluotoka. Njihove su se trupe posle pada fašizma počele pomerati prema Apeninskom poluotoku i jugoslovenskom primorju radi sprečavanja eventualnih daljnjih iskrcavanja saveznika na jugu Evrope i razaranja italijanskih oružanih snaga. Tako je početkom avgusta prebačena u Jugoslaviju II oklopna armija sa istočnog fronta. Sredinom avgusta nemačka 71. divizija pojavila se na Primorskom i zaposela Goricu i Pulu. 114. lovačka divizija i 14. SS policijski puk u Hrvatskoj na prostoru Karlovac — Zagreb — Sisak, 7. SS divizija Princ Eugen u Hercegovini, 118. lovačka divizija u severnoj Crnoj Gori a 279. prema Albaniji. U isto vreme stigle su neke nemačke jedinice iz Rijeke u Zadar i krenule prema aerodromima Zemunik i Škabrnju koje su zaposeli. Nemačke jedinice zaposlele su 14. avgusta i aerodrom kod Mostara i u Grudi. Krajem avgusta nemačke snage iz Hrvatske krenule su prema Lici i Dalmaciji. Njihove su prethodnice stigle u Knin 6. septembra a sledećeg dana u Drniš. U Tržiću i u Puli nalazile su se neke nemačke podmornice i mornarički garnizoni.

U Jugoslaviji sredinom juna glavna operativna grupa divizija sa Vrhovnim štabom probila je nemačke obruče oko Zelengore i oslobodila okruženja. Kao i ranije neprijateljske ofanzive tako se i ova peta završila neuspehom: nije postigla svoj glavni cilj: uništenje Vrhovnog štaba, ali nam je nanela teške gubitke. Osnovne snage NOV i POJ prenele su težište operacija u istočnu Bosnu da bi je očistili od okupatora i njegovih sluga, sredile se i odmorile.

Početkom avgusta Vrhovni štab sa 1. proleterskom divizijom krenuo je iz istočne Bosne prema Jajcu gde je, usklađujući operacije II bosanskog korpusa i 1. proleters-

ske divizije, oslobodio čitavo područje sliva Vrbasa od izvornog dela sve do Banje Luke.

Očekujući takođe skori slom Italije, Vrhovni štab je već prvih dana avgusta 1943. naredio Glavnim štabovima čije su se snage nalazile uz more da preduzmu mere za razoružanje italijanske vojske i sprečavanje brzog i nemetanog prodora Nemaca u pravcu primorja, dajući štabovima opširna uputstva šta treba da rade u vezi s predstojećom kapitulacijom Italije. Ujedno je vratio u Dalmaciju bivši Štab IV operativne zone Hrvatske (budući da je bila rasformirana 9. dalmatinska divizija sredinom aprila u Hecegovini) zajedno s 1. dalmatinskom brigadom koji su 18. avgusta stigli u s. Dragović kod Vrlike gde se nalazio Štab grupe NOP odreda Dalmacije. Štabu II bosanskog korpusa naređeno je da pojača pritisak na komunikacije koje prolaze dolinom Une prema Dalmaciji. Glavni štab NOV i PO Hrvatske sa svoje strane uputio je glavne snage koje su se nalazile južno od Save takođe na zatvaranje komunikacija iz unutrašnjosti zemlje ka obali. Radi sigurnijeg razoružanja italijanskih snaga čija se glavnina prikupljala u srednjoj Dalmaciji, i osiguranja njihovog naoružanja i opreme, Vrhovni je štab onamo uputio još i 1. proletersku i 4. krajišku diviziju.

Uoči kapitulacije Italije na jugoslovenskom primorju nalazile su se ove naše snage: na Primorskom i u slovenskom delu Istre Štab slovenske primorske zone i to Severnoprimerški i Južnoprimerški NOP odred u Istri, na Hrvatskom primorju i u Gorskom kotaru 13. primorsko-goranska divizija sa svoja dva NOP odreda; u severnoj Dalmaciji Štab kninskog sektora sa 2. ličkom brigadom, Grupom severnodalmatinskih bataljona, Kninskim i Severnodalmatinskim NOP odredom i dvema NOP četama; u srednjoj dalmaciji Štab IV operativne zone Hrvatske sa novoformiranom 9. dalmatinskom divizijom u sastavu koje su bile 1. i 3. dalmatinska brigada, Grupom splitskih i Grupom cetinskih bataljona, Šibenskim, Splitskim, Cetinskim i Biokovskim NOP odredom te Imotskim i Neretljanskim bataljonom. U južnoj Dalmaciji nije bilo naših snaga, a takođe ni u Boki Kotorskoj niti na Crnogorskom

primorju. U njihovom zaleđu, na relativno širokom prostoru, bili su 10. hercegovačka brigada i Lovčenski NOP odred.

Nemci su veoma brzo i energično reagovali na događaje u Italiji. Drugi dan po objavi kapitulacije, 10. septembra, oni su zauzeli glavni grad Rim, glavno i najznačajnije saobraćajno čvorište srednje i južne Italije. Dva dana kasnije oslobodili su Musolinija koji se nalazio u Gran Sasu u Abrucima, a zatim preko njega proglasili osnivanje Italijanske Socijalne Republike u Veneciji. Veoma upornim i metodički provedenim odstupnim borbama jako su usporavali napredovanje savezničkih snaga kroz južnu Italiju, da bi ih u prvoj polovini oktobra konačno zaustavili na najužem njenom delu, na Zimskoj liniji duž donjeg toka reke Gariljano, na južnim padinama masiva M. Majo i duž reke Sangro.

Na području istočne obale Jadrana Nemci su nastojali da što pre zauzmu čvorne rejone i tačke koje su ranije držali Italijani i da spreče razoružanje italijanske vojske od jedinica NOV i POJ.

Kapitulacija Italije razbuktala je opšti oružani narodni ustanak u jugoslovenskom primorju do krajnjih granica. Sav se narod takoreći dizao na oružje. U jedinice Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda javilo se na hiljade novih boraca. Najšire narodne mase pod rukovodstvom partijskih organizacija i revolucionarnih narodnih vlasti zajedno sa jedinicama vojske i odreda razoružali su razbijenu okupatorsku vojsku i naoružali sebe. Oslobođen je, za duže ili kraće vreme, gotovo ceo jadranski obalski pojas od Soče do Bojane.

BORBE NA PRIMORSKOM

Severnoprimorski i južnoprimorski NOP odred Slovenske primorske zone oslobodili su celo Primorje izuzev Trsta i Gorice, te Kopra, Izole i Pirana. U Gorici su se delovi 194. puka nemačke 71. divizije utvrdili u starom

zamku i braneći se uporno onemogućili da se grad oslobodi. Drugi delovi te iste divizije ušli su u Gradišku, opkolili Trst i ušli u grad i luku 9. septembra posle podne. Tek krajem septembra uspela je novoformirana 2. istarska brigada, sadejstvujući sa Slovenskom istarskom brigadom, da za kraće vreme oslobodi primorske gradove Umag, Piran, Izolu i Kopar od ostataka fašističkih snaga i italijanske vojske i da vrati slobodu političkim zatvorenicima zloglasne koperske kaznionice, kojih je bilo preko dve stotine.

Energično nadiranje nemačkih tenkovskih i pešadijskih jedinica u Primorsko i preko Krasa i Postojne u Vipavsku dolinu 25. septembra potislo je posle žestoke borbe sve partizanske snage sa obala Slovenije i slovenske Istre u Trnovski gozd i Čičariju. Osnivanje neke partizanske mornarice na obali strategijski izvanredno važnog Tršćanskog zaliva gusto posednutoj od neprijatelja nije bilo moguće.

OSLOBOĐENA ISTRA I SLOBODNO HRVATSKO PRIMORJE

U Istri naoružani narod i partizanske jedinice formirane posle kapitulacije Italije nisu mogli osloboditi primorske gradove s jačim fašističkim garnizonima a pogotovo ratnu luku Pulu u kojoj su se već nalazili Nemci. Tako isto nisu ni primorsko-goranske jedinice mogle ući u Rijeku gde se nalazilo sedište italijanske II armije i istarskih fašističkih rukovodstava. Osim toga, ovamo je stigao iz Pivke 14. septembra nemački 901. motorizovani puk 71. divizije, koji je zaposeo grad i sledeći dan, posle manjih borbi, zauzeo i Sušak. U rukama neprijatelja bio je ostao i Karlobag koji je zaposela 19. ustaška bojna iz Gospića razoružavši u njemu oko 850 Italijana. Uspela je da se održi u gradu do 3. oktobra, kada je bila uništena od 2. brigade 13. divizije, a Italijani su bili oslobođeni. Inače je cela obala Hrvatskog primorja bila oslobođena zajedno sa otocima Krk, Rab i Pag. Otok Rab oslobodili su inter-

nirci italijanskog logora koji su 9. septembra formirali Rabsku brigadu i razoružali logorsku stražu i italijansku posadu na otoku.

Odmah po kapitulaciji Italije sve ljudstvo Lučkog zapovjedništva NDH u Crikvenici kojima je rukovodio Jure Bonači priključilo se NOV i PO Hrvatske. Većina osoblja već od ranije je saradivala s narodnooslobodilačkim pokretom. Štab 3. primorsko-goranske brigade 13. divizije ušao je u Crikvenicu 9. septembra. Njemu se istog dana stavilo na raspolaganje Lučko zapovjedništvo. Sledećeg dana komandant brigade Jovo Lončarić formirao je od njega Komandu mornarice NOV i PO. Za vršioca dužnosti komandanta mornarice i komandanta mesta Crikvenica postavio je dotadanjeg zapovednika Bonačija.

Novoformirana komanda mornarice pristupila je odmah organizovanju svog štaba i delokruga. Mornarica je podeljena na dva dela: na ratnu mornaricu i pomorsku direkciju. Prvi je deo imao u svom sastavu ratne brodove, mornaričku pešadiju, obalnu artiljeriju i službu osmatranja, a drugi direkciju sa zadatkom da upravlja pomorskim brodarstvom, prometom na moru, lučkom izvršnom službom, da se stara za bezbednost plovidbe i kontrolira pomorsko ribarstvo; zatim lučku izvršnu službu u čijem su sastavu bile lučka kapetanija, lučka zastupništva, pomorski svetionici i ribarski patrolni brodovi.

Formacija štaba mornarice obuhvatala je sve osnovne organe: komandanta, političkog komesara i njegovog zamjenika, operativnog oficira, radio-signalnog oficira, artiljerijskog, torpedominskog i mašinskog oficira, intendanta i referenta saniteta i sve potrebno pomoćno osoblje.

Sredinom septembra Komanda mornarice NOV i PO imala je u svom sastavu: jedan mali borbeni čamac i dva naoružana tunolovca; četiri čete mornaričke pešadije, po jedna na otoku Krku i Cresu, u Kraljevici i u Crikvenici; obalnu artiljeriju trebalo je tek uspostaviti; četiri osmatračke stanice, na Krku dve (Omišalj i Bačka) i po jedna na Cresu i Rabu. Trgovačka mornarica na oslobođenom primorju imala je četiri putničko-teretna parobroda male

obalne plovidbe svaki oko 230 Brt, tridesetak motornih jedrenjača nosivosti 15 do 30 tona dvadesetak motornih ribarskih brodova i dvadesetak benzinskih motornih čamaca razne veličine i upotrebljivosti. Lučka izvršna služba upravljala je sa sedam lučkih kapetanija, trinaest lučkih zastupništva, pomorskim svetionicima i ribarskim patrolnim brodovima.

Organizacija mornarice bila je veoma prikladna i udovoljavala je svima potrebama i zahtevima koji su pred nju bili postavljeni. Tako isto bilo je dobro rukovođenje novom organizacijom i efikasan rad štaba. Mornarica je omogućila i veoma je uspešno učestvovala zajedno s ojačanom 1. primorsko-goranskom brigadom 13. divizije u prvoj desantnoj operaciji oslobodilačkog rata koja je izvršena u vremenu od 22. do 26. septembra u cilju uništenja četničke posade u tvrđavi Tovar na Lošinju i potpunog oslobođenja kvarnerskih otoka a pod rukovodstvom komandanta divizije Veljka Kovačevića. Ona je vršila opsežna operativna prevoženja kako između otoka i kopna tako i duž obale primorja i prebacivala je velike količine ratnog plena zadobijenog kapitulacijom italijanske vojske, naoružanja i municije, ratne opreme, odeće, hrane i goriva iz Sušaka, Kraljevice i Crikvenice, sa otoka Krka i Raba te soli sa Paga u luke Senj i Novi za naše jedinice u Lici i Gorskom kotaru.

Glavni štab NOV i PO Hrvatske naredio je konačno 24. septembra uspostavljanje Komande mornarice za Hrvatsko primorje i Istru, uključujući otoke Kvarnerskog zaliva do Raba i Paga zaključno. Dopunskim naredjenjem od narednog dana Komanda mornarice se neposredno potčinjava Glavnom štabu, zatim joj se određuju okviri delokruga s tim što će se dati posebna uputstva u pogledu organizacije i funkcije njenih sastavnih delova.

Odlukom od septembra Glavni štab menja dotadanji naziv u Komandu narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru i daje nagoveštena uputstva za rad. Ujedno potvrđuje postavljenje Bonačija za komandanta mornarice, postavlja Ljubu Dorčića za zamenika koman-

danta i saopštava da će se politički komesar odrediti kasnije. Zatim naređuje formiranje: sedam četa mornaričke pešadije, po jedna na svakom otoku tj. na Krku, Cresu, Lošinju, Rabu i Pagu te u Kraljevici i Jablancu; šest osmatračkih stanica i to u Omišlju i Baški, na Rabu, Cresu, Lošinju i Pagu; flotile od četiri naoružana broda s tim da jedan od njih bude parobrod naoružan topom kalibra 47 mm, sa dva teška mitraljeza i četiri puškomitraljeza; pomorske direkcije za kontrolu ribarstva i rukovođenje lučkim kapetanijama i zastupništvima na području od Sušaka i Kvarnerskih otoka od Karlobaga i Paga zaključno, te upravljanje poslovima pomorskog brodarstva. Komandno mesto mornarice ostalo je u Crikvenici.

Stanje na području Hrvatskog primorja i Istre znatno se promenilo u toku oktobra i sredinom novembra. Početkom oktobra Nemci su počeli ofanzivu protiv novoformirane 1. i 2. istarske brigade. Posle nedelju dana veoma teških borbi, pretrpivši znatne gubitke, te su brigade bile razbijene i rasformirane. Tu sudbinu izbegla je Slovenska istarska brigada koja je nešto ranije, 3. oktobra, bila uključena u sastav 14. divizije. Istra je ponovo bila uglavnom okupirana, sada od nemačkih snaga.

Delovi nemačke 71. divizije prodrli su 7. oktobra brzo i energično iz Rijeke odnosno Sušaka duž obale prema jugoistoku, iznenadivši u dobroj meri jedinice naše 13. divizije i mornarice. Posle mestimičnih otpora, izbegavajući opkoljavanje preko Hreljina i Križišća, odbrana se sredila i zaustavila Nemce pred Crikvenicom. Zbog iznenadnog i naglog prodora Nemaca veći deo štaba mornarice ukrao se na parobrod Makarska i otplovio za Bari, gde je ušao u sastav naše delegacije. Manji deo štaba premestio se u Novi gde se reorganizirao. S obzirom na tešku i nejasnu situaciju na primorju, Glavni štab NOV i PO Hrvatske naredio je 15. oktobra da Štab mornarice napusti obalu i da se priključi Štabu 13. divizije koji se nalazio u s. Mošune na Velikoj Kapeli. To je naređenje izvršio uglavnom samo uži deo štaba. Ostali zbog slabe fizičke sposobnosti, raspodelili su se po lučkim kapetani-

jama i zastupništvima odnosno vojnopozadinskim komandama. Kako se situacija ubrzo posle toga sredila i stabilizovala, vratio se Štab mornarice posle svega dva dana opet na obalu da bi iznova pristupio svom popunjavanju i formiranju, opet sa sedištem u Novom. Načelnik štaba postao je Vanja Zimovnov a nešto kasnije 4. novembra, stigao je politički komesar Branko Mamula.

Sredinom novembra Nemci su se iskricali na Kvarnerske otoke Lošinj, Cres i Krk snagama iz Pule i Rijeke. Iskrčavanje je počelo skoro istovremeno u Čikatu na Malom Lošinju, u Velikom Lošinju i Osoru na Cresu te u Vozu i Omišlju na Krku, 13. novembra između 04.00 i 06.00, jačim snagama podržavanim tenkovima i oklopnim kolima, pod zaštitom krstarice, razarača i većeg broja borbenih čamaca. Posle izvesnog početnog otpora naše su se snage na Krku podelile na grupe i rasporedile po terenu dok su one na Lošinju bile razbijene odnosno zarobljene pri pokušaju povlačenja sa dva broda u pravcu istočne obale Cresa. Tom je prilikom zarobljeno od Nemaca i 8 oficira i podoficira engleske vojne misije pri Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske koji su se tu našli radi ispitivanja mogućnosti za organizovanje baza za torpedne čamce. Posle tih događaja Štab mornarice premestio se iz Novog u Senj.

*

*

*

Komanda narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru izvršavala je u osnovi veoma dobro svoje zadatke, kada se uzmu u obzir prilike u kojima se stvarala: stalan dodir s neprijateljem i nedostatak borbenog iskustva njenih kadrova, što je naročito došlo do izražaja prilikom prodora Nemaca prema Crikvenici. Snage na otocima bile su očigledno suviše slabe za njihovu odbranu. Tako isto se nije ispoljavalo ni nastojanje da se dejstva mornarice prošire na obale Istre u vreme kada su tamo još delovale istarske brigade. Razudenost obale pružala je mogućnost za izvesna partizanska dejstva. Ističe

se inicijativa i snalažljivost Štaba 3. primorsko-goranske brigade koji se sa jedinicom spustio na obalu, razoružao Italijane i formirao komandu mornarice. Zatim smelo razvijanje dejstva preko mora u pravcu Kvarnerskih otoka u sadejstvu sa tek formiranom mornaricom, a pod rukovodstvom Štaba 13. divizije.

FLOTA NAORUŽANIH BRODOVA SREDNJE DALMACIJE

Kada je Italija kapitulirala Nemci su se već nalazili u Kninu i Drnišu zajedno sa četnicima popa Đujića, nešto ustaša i domobrana te na aerodromima kod Zemunika i Škabrnja. Na području Zadra nalazila se italijanska divizija Zara i nešto pripadnika dobrovoljne protivkomunističke milicije.¹⁾ U Splitu bila je glavnina italijanske divizije Bergamo s prištapskim delovima 18. armijskog korpusa i divizije Marche.

Tokom 9. i 10. septembra Nemci su žurno prebacivali avionima iz Mostara u Sinj delove 13. puka 7. SS divizije Princ Eugen. U Zadar su upali sa obližnjih aerodroma već 9. septembra posle podne i zauzeli ga. Narednog dana prebačeno je iz Sinja u tvrđavu Klis nad Splitom oko 200 Nemaca. Njima se predala italijanska posada tvrđave posle dvodnevnog odugovlačenja pregovora o predaji našim snagama. U Šibenik Nemci su ušli 11, u Benkovac 12, a u Dubrovnik 13. septembra. U Omišu i Makarskoj, u Imotskom, Vrgorcu i Metkoviću nalazile su se relativno jače ustaške i domobranske snage kojima nisu bile dorasle naše jedinice raspoređene oko tih mesta. Sva ostala Dalmacija i svi njeni otoci bili su slobodni, a neprijateljski garnizoni na njenoj teritoriji savladani i razoružani.

Pregovori za predaju italijanskih snaga u Splitu otpočeli su 9. septembra. Sledećeg dana Splićani su počeli razoružavati italijansku vojsku. Formalna predaja divizije Bergamo potpisana je 16. septembra. Naslutivši kapitulaciju

---

¹⁾ Milizia volontaria anticomunista — četničke formacije na snabdevanju kod Italijana i pod njihovom operativnom komandom.

ciju, komandant 18. armijskog korpusa pobjegao je blagovremeno u Zadar a odavde u Italiju.

U cilju što bržeg osvajanja dalmatinske obale, Nemci su koncentrisali sve napore u pravcu srednje Dalmacije i Splita znajući da se na tom prostoru nalaze znatne italijanske snage i velike količine naoružanja i ratne opreme što nije trebalo da padne u ruke NOV i POJ. Zajedno s ustašama oni uporno nadiru iz Sinja prema Klisu i Splitu, iz Mostara preko Imotskog i iz Knina preko Vrlike ka Sinju, a iz Drniša preko Petrovog polja ka Muću i Klisu. Još jedan ojačani bataljon stigao je 15. septembra avionima iz Mostara u Sinj. Njima se suprotstavljaju snage IV operativne zone Hrvatske, 1. proleterske divizije a nešto kasnije i 4. krajiške divizije. Dolazi do veoma žestokih borbi oko Klisa, Dicma i Sinja, kod Zagvozda, Zadvarja i Zvečanja na istoku i na obroncima Svilaje, Moseća i Vilaje na zapadu.

Posle detaljnog razmatranja situacije na sastanku u Kaštel-Lukšiću 17. septembra, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju došao je do zaključka da se Split neće moći dugo održati uprkos dolasku 1. proleterske divizije i brojnih novoformiranih jedinica. Snažan i požrtvovan otpor naših snaga mogao je samo usporiti nadiranje Nemaca ali ga nije mogao zaustaviti. Stoga je doneta odluka da se iz Splita evakuiše sve što se može, a poruši odnosno onesposobi sve što bi moglo da koristi okupatoru. Zatim je na osnovu naredjenja Vrhovnog štaba formiran Operativni štab IV operativne zone za rukovođenje operacijama 1. proleterske, 4. krajiške i 9. dalmatinske divizije, u koji su ušli: komandant 1. proleterske divizije Koča Popović; zamenik komandanta Maks Baće, dotadanji zamenik komandanta IV operativne zone; politički komesar Ivica Kukoč, dotadanji politički komesar IV operativne zone i njen zamenik komandanta, Josip Škorpik, kao načelnik operativnog štaba. Taj je operativni štab delovao sve do formiranja VIII korpusa 7. oktobra u Livnu.

Radi lakšeg izvlačenja ratnog plena, prihvata i naoružanja novih boraca i odbrane oslobođene teritorije

Srednje Dalmacije, osnovane su Komande sektora: šibenskog, sinjskog, imotskog i obalskog. U sastav šibenskog sektora ušle su Šibenska i Trogirska brigada. Dužnost komandanta vršio je dotadanji načelnik štaba IV operativne zone Frane Biočić. U sastav obalskog sektora ušla je sva artiljerija zaplenjena od italijanske vojske i neke partizanske jedinice uz obalu. Tim sektorom komandovao je Gavričenko, komandant artiljerijskog divizionu 1. proleterske divizije. Otoci srednje Dalmacije ostali su i nadalje pod komandom Štaba Biokovskog odreda.

Sva obalna artiljerija stavljena je pod novoformiranu Komandu obalne artiljerije. Za njenog komandanta postavljen je Vuk Nikolić. U njen je sastav ušla komanda obalne artiljerije šibenskog sektora i artiljerijske baterije odnosno pojedina oružja raspoređena na obali srednjodalmatinskih otoka. Komanda obalne artiljerije šibenskog sektora imala je na o. Murteru dva obalna topa kalibra 150 mm, oba u ispravnom stanju; na o. Žirju dve baterije od po dva topa kalibra 150 mm od kojih dva oružja ispravna i dva topa kalibra 76 mm oba neispravna; na o. Prviću jednu bateriju do dva topa kalibra 150 mm od kojih jedan ispravan a drugi u mogućnosti da se popravi, i dva oružja kalibra 105 mm oba neispravna; na o. Zlarinu bateriju od četiri oružja kalibra 76 mm; kod Primoštena jedno oružje kalibra 150 mm; na odseku šibenske Rogoznice na Zečevu dva topa kalibra 150 mm, na Debelom rtu četiri topa kalibra 76 mm, na o. Mulu dva oružja kalibra 65 mm i na rtu Movar četiri oružja kalibra 76 mm. Stanje oružja na Zlarinu, na Debelom rtu, na rtu Movaru i na Mulu nije bilo poznato. Na otocima srednje Dalmacije: na o. Braču kod Sumartina dva oružja kod Postira i Sutivana po jedno oružje kalibra 105 mm; kod Milne dva oružja kalibra 76 mm; na o. Hvaru kod Sućurja dva oružja kalibra 76 mm; na o. Šolti i na o. Visu po jedno oružje kalibra 76 mm. Sva oružja bila su u ispravnom stanju sa dovoljno municije.

Tog je dana takođe uspostavljen Odsek za pomorski saobraćaj u Komandi splitskog područja sa zadatkom da

organizuje prevoz putnika i materijala iz Splita na oslobođene otoke. Odsekom je rukovodio Ivan Filišić. Organizacija saobraćaja naišla je na znatne teškoće zbog loših veza i rasturenosti priveza brodova po zalivima obale i obližnjih otoka, pošto je Split bio izložen svakodnevnom bombardovanju nemačke avijacije (sa mostarskog aerodroma), te su brodovi zazirali da doplove u luku i da se u njoj zadržavaju.

Zauzet zatvaranjem pravca nastupanja Nemaca ka obali, odbranom Splita i razoružavanjem italijanske vojske u njemu, Operativni štab IV operativne zone formirao je tek 19. septembra Obalnu komandu sa sedištem u Splitu. Naredio je da u njen sastav uđu: flotila naoružanih brodova, sve obalne artiljerijske baterije na istočnoj obali Jadrana i na otocima i na kraju sve jedinice pomorskog vazduhoplovstva. Obalnoj je komandi stavljen u zadatak da zaštiti oslobođeni deo morske obale od nerijateljskog napada i da sa plovnim jedinicama saraduje sa trupama na kopnu, da oprema plovne borbene jedinice, osposobi sve obalne artiljerijske baterije za dejstvo a tako isto i radiotelegrafske i sig-stanice. Za komandanta obalne komande postavljen je Velimir Škorpik,²⁾ za njegovog zamenika Ljubo Bradičić. Naknadno je postavljen za političkog komesara Sergije Makiedo, dotadanji član Kotarskog komi-

---

²⁾ Naredbom Vrhovnog štaba od 18. XII 1942. Velimir Škorpik bio je postavljen za šefa Sekcije za ratnu mornaricu pri Štabu IV operativne zone Hrvatske. Pretvaranjem štaba zone u štab novoformirane 9. dalmatinske divizije početkom februara 1943. ukida se Sekcija za ratnu mornaricu. Škorpik postaje komandant Prvog mornaričkog odreda koji je formiran u Podgori 23. I 1943. Po odlasku 9. divizije iz Dalmacije Prvi mornarički odred deluje izvesno vreme samostalno na području Biokova. Početkom marta zbog priliva novih boraca prerasta u Biokovski NOP odred kojemu komanduje Škorpik sve do sredine maja, kada je odred reorganizovan. Škorpik odlazi u Štab grupe NOP odreda Dalmacije na Mosor odnosno u s. Strizirep a kasnije u Štab IV operativne zone Hrvatske u s. Dragović. Kada se 1. septembra formirala Cetinska grupa udarnih bataljona na Ugljanima severno Mosora, Škorpik postaje njen komandant. Na toj dužnosti ostaje sve do 14. septembra, do ulaska Grupe u sastav 10. dalmatinske brigade.

teta KPH Vis. Za komandanta Flotile naoružanih brodova postavljen je Franc Podboj a za njegovog zamenika Adam Armanda, za komandanta Obalne artiljerije Vuk Nikolić s tim da će se politički komesari odnosno komandni kadar u obalnoj artiljeriji odrediti naknadno. Štab obalne komande potčinjen je izravno Štabu IV operativne zone Hrvatske.

Od partizanskog bataljona na Braču i Hvaru i partizanskih četa na Šolti i Visu te novih boraca, Štab IV operativne zone formirao je 21. septembra 1. otočku brigadu sa po jednim bataljonom na Braču, Hvaru i Visu i četom na Šolti. U dogovoru sa pokrajinskim komitetom za komandanta brigade postavljen je Jure Franičević — Pločar, za njegovog zamenika Josip Marinković — Bepo, za političkog komesara Josip Ilić — Šuro; član Kotarskog komiteta Vis a za njegovog zamenika Andrija Pavičević, član Okružnog komiteta. Štab 1. otočke brigade dobio je zadatak da organizuje odbranu otoka postavljanjem mitraljeških gnezda, upotrebom artiljerije i pokretnih jedinica, da razvije manje borbene pomorske jedinice i organizuje službu veze. Za komandno mesto određen je Brač na kojemu je Štab brigade odabrao s. Nerežišće.

Posle sedamnaestodnevnih veoma žestokih i teških borbi s nadmoćnim nemačkim, četničkim i ustaškim snagama na prilazima središtu Dalmacije i u odbrani grada, naše su se snage povukle iz Splita 25. septembra. Operativni štab IV operativne zone sa svojim glavnim snagama prebacio se noću 25/26. septembra preko Moseča i Cetine na Dinaru i dalje prema Livanjskom polju.

Uoči povlačenja naših snaga, 24. septembra uveče, u Split su stigli iz Italije bivši jugoslovenski brodovi *Kumanovo*, *Srbín*, *Metković*, *Ston* i *Šipan* u pratnji tri italijanska razarača pod britanskom komandom radi evakuacije ostataka italijanske vojske — oko 3.000 ljudi.

Štab obalne komande povukao se takođe 25. septembra ujutro iz Splita i prebacio se u Bol na Braču. U Nerežišću sastao se sa štabom 1. otočke brigade radi organiza-

cije odbrane otoka Šolte, Brača, Hvara i Visa. Zatim je otposlal kurir radi uspostavljanja veze sa komandantom artiljerije Vukom Nikolićem, Komandom mesta Trogir i kotarskim komitetom Šibenik i Zadar, iako se verovalo da se šibensko i zadarsko područje neće moći direktno kontrolisati zbog njihove veće udaljenosti. Donet je zaključak da će se štab interesovati pitanjem Korčule, Lastova, Pelješca i Mljeta. Tokom noći upućen je parobrod Bar da tuče omišku luku artiljerijskom vatrom.

Kada se 25. septembra Komanda splitskog područja pod komandom Nikole Aračića — Đađe povukla iz Splita na Mosor, povukao se i njen Odsek za pomorski saobraćaj i prebacio u Stari grad na Hvaru, gde se priključio Komandi područja za srednjodalmatinsko okružje. Pre svog povlačenja Komanda splitskog područja uputila je sve ispravne brodove u pravcu otoka, neispravni i oni u brodogradilištu, među njima i razarač *Split*, rušeni su i potopljeni, zatim je porušena železnička stanica, pa lučka postrojenja, brodogradilište i tehničke radionice iz kojih su izvučene radilice koje su se mogle bunkerisati.

Po dolasku u Stari Grad Odsek za pomorski saobraćaj pristupio je organizaciji sakupljanja brodova na obali srednje Dalmacije i njenim otocima, mobilizaciji brodova i ribarica i prikupljanju podataka o njima te detaljnoj evakuaciji brodova sa obale na otoke. Pri tome je morao savladati otpore i morao se boriti protiv nerazumevanja kako Komandi mesta i narodnoslobodilačkih odbora tako i jedinica NOV i POJ. Tek posle savetovanja sazvanog od komandanta Šibenskog sektora u Bolu 10. oktobra pružena je odseku veća podrška, data veća ovlašćenja i samostalnost, te se pristupilo osnivanju lučkih kapetanija i zastupništava i postavljanju otočkih referenata za pomorski saobraćaj koji su bili potčinjeni neposredno odseku, uspostavljanju mehaničke radionice za popravak brodova, popisivanju pogonskog goriva i regulisanju dužnosti, odgovornosti i nadležnosti odseka i njegovih organa a tako isto i njihovog odnosa prema vojnim, vojnopozadinskim i narodnim vlastima.

Prilikom evakuacije rukovodećih organa srednje Dalmacije iz Kaštel-Štarovog u pravcu Dinare prebacio se u Hvar šef britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu, brigadir Futzroy Maclean, i njegov prevodilac profesor Petnički.

Na sastanku 29. septembra u Štabu obalne komande kojem su prisustvovali član biroa Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju Ante Marasović — Mirko i sekretar Okružnog komiteta za srednjedalmatinske otoke Branko Matulić — Anton, donete su krupne odluke. Pokazalo se, naime, da štab obalne odbrane nije u stanju da savlada sve zadatke — postavljene prilikom formiranja. Stoga je odlučeno da se Štab rasformira, a umesto njega osnuje Komanda flote naoružanih brodova, da se osamostali Komanda obalne artiljerije i da se pored 1. otočke formira još i 2. otočka brigada. Zatim se došlo do zaključka da je zbog gubitka Splita neophodno potrebno naći neku drugu sigurnu bazu za mornaricu i da bi u tu svrhu bila najpodesnija luka Bari u južnoj Italiji, kaja je već od sredine septembra bila u rukama saveznika. U njoj bi se brodovi mogli snabdjevati svim potrebama, tamo bi trebalo prebaciti sve Italijane i naše ranjenike sa obale i otoka i u zemlju vratiti internirce. Stoga bi bilo nužno da se u Bari pošalje oficir za vezu i to zamenik komandanta flotile naoružanih brodova inženjer Adam Armanda kome bi u prvo vreme pomagao politički komesar Obalne komande Sergije Makiedo.

Na sastanku je formiran štab Flote i organizovane su njene snage. Komandant Štaba komande flote naoružanih brodova bio je Velimir Škorpik, njegov zamenik Ljubo Bradičić, pomoćnik komandanta Franc Podboj i politički komesar Sergije Makiedo. Na raspolaganju za tehničke službe stajali su Štabu dva oficira — Jože Kvac i Danilo Hubmajer. U sastav Komande flote ušle su pojedine flotile naoružanih brodova: Bračka sa četiri naoružane jedrenjače, Soltanska s jednom, Hvarska s tri, Viška s jednom, Korčulanska sa šest i Pelješka sa četiri. O Lastovskoj i Mljetskoj flotili nije bilo podataka. Ukupno je u sastavu

Flote bilo devetnaest motornih ribarskih brodića od leuta do tunolovaca, naoružanih teškim mitraljezima, puškama i ručnim bombama.

Svaka flotila imala je svog komandanta i političkog komesara. Osnovni zadatak flotila bio je patroliranje oko otoka u cilju blagovremenog otkrivanja neprijateljevih namera i njihovo sprečavanje te održavanje veze sa svima otocima i kopnom. Zatim onemogućavanje neprijateljskog prometa, uništavanje njegovih jedinica, onemogućavanje neprijatelju vađenje mina iz mora, osiguravanje vlastitog prometa, učestvovanje u odbrani otoka itd. Na kraju pronalaženje još više podesnih brodova i njihovo naoružanje. Pored naoružanih brodova u sastavu flote bilo je još pet parobroda male obalne plovidbe od 200 do 550 Brt od kojih dva oštećena od bombardovanja iz vazduha, dve motorne jahte i dva brza motorna čamca te jedan mali parni lučki remorker.

Komanda obalne artiljerije imala je da obuhvati područje Brač, Hvar, Vis Pelješac, Korčula Lastovo i Mljet. Postavljen joj je zadatak da što pre i što bolje osposobi artiljerijska oružja raspoređena na obali, da izvežba posade, rasporedi pravilno svu municiju, izvrši probna gađanja i da se bavi svim pitanjima artiljerije.

Sve tri komande, Flota naoružanih brodova, Obalna artiljerija i Otočka brigada bile su dužne da međusobom tesno saraduju a njihovi štabovi da obezbeđuju zajedničko rukovodstvo. Tako isto su flotile naoružanih brodova bile dužne da zajedno sa štabom bataljona dotičnog otoka rešavaju sva pitanja odbrane otoka po mogućstvu samostalno, jer se više rukovođenje i izravan uticaj višeg štaba nisu mogli uvek obezbediti.

Na osnovu odluke o upućivanju oficira za vezu u južnu Italiju krenuli su 1. oktobra Makiedo i Armanda parobrodom *Bakar* iz Starog Grada na Hvaru preko Visa za Bari zajedno s dvadesetpet teških ranjenika i bolesnika i 125 Italijana i Jevreja. Njima je stavljeno u zadatak da izdejstvuju pritisak saveznika da uspostavimo svoju pomorsku bazu u južnoj Italiji za snabdevanje i popravak naših brodova, zatim da prihvataju naše teške

ranjenike, da nam pružaju pomoć u ishrani stanovništva na otocima i na obali i naposljetku da nam vrate brodove koje su Italijani oduzeli i koji su plovili pod italijanskom zastavom. Po uspješno obavljenom poslu vratili su se posle četrnaest dana opet brodom *Bakar* u Hvar. Pothvat učinjen bez prethodnog obaveštenja i odobrenja Štaba IV operativne zone a ni Vrhovnog štaba NOV i POJ kod kojeg su se već nalazile savezničke vojne misije bio je oštro kritikovan. Ali, uvažavajući da je veza s višim štabovima bila prekinuta i budući uspješno izvršen, inicijativa je na kraju ipak bila povoljno ocenjena.

Flota naoružanih brodova postepeno se ojačala. Do 4. oktobra Šoltanska flotila imala je četiri naoružana broda, Bračka pet, Hvarska četiri, Viška jedan, Korčulanska šest, Lastovska tri, Pelješačka četiri i Primorska četiri naoružana broda, ukupno 31 naoružan brod. Uspostavljeni su bili štabovi Šoltanske, Bračke, Hvarske, Korčulanske i Pelješke flote. Tog dana uputili su se motornim čamcem prema severnoj Dalmaciji i Hrvatskom primorju članovi biroa Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju Andrija Božanić — Sveto koji je bio zadužen za vojna pitanja i Ante Jurjević — Baja radi ispitivanja mogućnosti proširenja rata na moru na severna područja Jadrana, uspostavljanja veze i organizovanja flotila naoružanih brodova i pomorskih uporišta duž obale te prikupljanje pripadnika bivše jugoslovenske mornarice. Dva dana pre toga komandno mesto Štaba flote naoružanih brodova premešteno je iz Bola u luku Hvar.

Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 7. oktobra formiran je u Livnu VIII korpus a rasformirana IV operativna zona Hrvatske. Za komandanta postavljen je Pavle Ilić, za političkog komesara Ivica Kukoč a za načelnika štaba Maks Baće. U sastav korpusa ušla je 9, 19, 20. i 26. dalmatinska divizija s ukupno dvadeset dalmatinskih brigada i trinaest narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, iz sastava navedenih divizija. Jedinice VIII korpusa nalazile su se na prostoru Ravnih kotara

i Bukovice, na Kamešnici, Buškom blatu i Livnu, na Mosoru, Biokovu, Pelješcu i srednjedalmatinskim otocima.

Početak oktobra 1. otočka brigada preimenovana je u 12. dalmatinsku brigadu te je ušla u sastav 26. dalmatinske divizije formirane takođe 7. oktobra u Podgori. Štab divizije sačinjavali su: komandant Nikola Martinović, politički komesar Vojin Popović i načelnik štaba Stanko Parmač. 12. brigada ostala je na srednjedalmatinskim otocima sa komandnim mestom u Nerežišću na Braču.

Prilikom formiranja VIII korpusa ništa posebno nije bilo naređeno u pogledu Štaba flote naoružanih brodova. Stoga je on ostao i nadalje pod neposrednom komandom korpusa, dok su sve ostale jedinice NOV i POJ na otocima i obali srednje Dalmacije ušle u sastav 26. divizije.

Na predlog Štaba flote bivši komandant Šibenskog sektora Frane Biočić³⁾ naredio je 11. oktobra u Hvaru formiranje Komande grupe južnodalmatinskih flotila od naoružanih brodova iz sastava 13. dalmatinske brigade 26. divizije pod nazivom Južnodalmatinska flotila. U sastav Grupe južnodalmatinskih flotila ušle su Korčulanska, Lastovska i Pelješačka flotila naoružanih brodova. Štab grupe potčinjen je Štabu flote u organizacijskom i pomorsko-tehničkom pogledu i u pogledu snabdevanja gorivom, dok je samo u operativnom pogledu bio potčinjen Štabu 13. brigade.

Jedan od prvih rezultata Božanićeva puta u severnu Dalmaciju bilo je doplovljenje naoružanog broda *Streljka* Komande narodnooslobodilačke mornarice za severnodal-

³⁾ Frane Biočić prebacio se zajedno sa Šibenskom i Trogirskom brigadom sa prostora Rogoznice i Primoštena u Bol na Braču noću 29/30. septembra zbog teške situacije nastale posle napuštanja Splita. Prebacivanje oko hiljadu boraca izvršeno je parobrodom *Tunisina* koga je obalna artiljerijska baterija Zečevo 29. septembra, prisilila da pristane u Primoštenu. Bio je kratkoročno hranom koja je bila dobro došla jedinicama na otocima srednje Dalmacije. Odlukom Vrhovnog štaba o formiranju VIII korpusa i njegovih divizija rasformirani su štabovi sektora u Dalmaciji a Frane Biočić postavljen za načelnika štaba 20. divizije što mu, verovatno, još nije bilo poznato.

matinsku obalu i severnodalmatinske otoke u luku Hvar 13. oktobra. Brod je bio upućen u Vis radi primitka nekog materijala a zatim je pošao u Hvar radi uspostavljanja veze sa Štabom flote naoružanih brodova.

Komandant i politički komesar VIII korpusa održali su savetovanje u Podgori 17. i 18. oktobra na kojemu su učestvovali štabovi 26. divizije i njene tri brigade, rukovodioci tri komande područja na kojima su se nalazile jedinice divizije (biokovsko-neretljanskog, srednjedalmatinskog i južnodalmatinskog) i Štab flote naoružanih brodova, sekretari okružnih komiteta KPH za Makarsku, otoke i Dubrovnik, predstavnik biroa Pokrajinskog komiteta Drago Gizdić te konačno Makiedo i Armanda koji su se bili tek vratili sa puta u južnu Italiju. Drugom danu savetovanja prisustvovali su takođe Božanić i Jurjević koji su se bili vratili iz severne Dalmacije. Na savetovanju su učesnici upoznati sa zaključcima savetovanja s okružnim komitetima koje je bilo održano u Podgori dva dana ranije radi upoznavanja sa zadacima i potrebama vojnih jedinica, zatim je izneta vojna situacija, prikazan tok operacije po dolasku Nemaca u Dalmaciju i formiranje VIII korpusa, dok se na kraju nije prešlo na neposredne zadatke koji su predstojali. To su bili: sprečavanje neprijatelju da ovlada obalom i slobodnim delom Dalmacije a pritome sačuvati živu silu i učvrstiti mlade jedinice; brigade i divizije treba da budu što pokretljivije te je bilo potrebno formirati partizanske odrede radi zaštite teritorije. Makiedo je informirao učesnike o rezultatima puta u Italiju i Alžir, postignutim tipičnom partizanskom pronicljivošću, inicijativom i upornošću o nameri saveznika da na našu obalu prebace flote torpednih čamaca radi operacija protiv nemačkih pomorskih snaga i na kraju o njihovoj želji da se sastanu s komandom korpusa. Po završetku savetovanja komandant i komesar VIII korpusa otišli su 19. oktobra iz Podgore za Hvar i Vis zajedno sa Makiedom da bi u tim lukama pripremili organizaciju za prihvatanje pomoći zapadnih saveznika. Sem toga, na Visu je trebalo da se sastanu s majorom Huotom, članom Sa-

vezničke misije za Jugoslaviju u Kairu, radi dogovora u vezi sa određivanjem spiska naših vojnih potreba po redu hitnosti. Članovi štaba korpusa vratili su se zatim u Livno kuda su stigli 23. oktobra ujutro.

*

* *

Po kapitulaciji Italije, u srednjoj Dalmaciji mnogo se zakasnilo s uspostavljanjem mornarice na oslobođenoj obali. To pada naročito u oči kada se ima na umu da je baš kod IV operativne zone Hrvatske bila formirana Sekcija za ratnu mornaricu još u decembru 1942. i da su još tada Obalnoj komandi postavljeni suviše široki i uopšteni zadaci na prostoru koji nije mogla zahvatiti. Štab obalne komande sa svoje strane teško je uspevao da autoritativno obuhvati raspoložive stručne kadrove u Splitu, da ih organizira, odredi im zadatke i usmerava njihov rad. Formirana u bici i uzbuđenju oko odbrane Splita, ona se u prvo vreme koncentrisala na pronalaženje, zaplenu i osposobljavanje nekih plovnih objekata, a posle toga na njihovu evakuaciju iz opkoljenog grada na otoke. Ona nije koristila veoma povoljne mogućnosti za uspešno izvršenje priprema za kasnije naoružanje prikladnih motornih čamaca, jahti i brodića.

Teškoće kojima se nosio Štab obalne odbrane dovele su do reorganizacije komande i izdvajanja iz njenog sastava obalne artiljerije, i formiranja štaba flote naoružanih brodova 29. septembra. No ni posle toga prilike se nisu znatno promenile. Štab flote ostao je i nadalje krnj i kao takav nije mogao uspešno obavljati svoje poslove. On nije koristio ni pomoć Okružnog komiteta KPH za otoke koja mu je stajala na raspolaganju, za popunu i organizaciju štaba te formiranje i učvršćenje potčinjenih jedinica.

Organizacija na terenu i tek uspostavljeni štabovi otočkih flotila bili su krajem septembra veoma žustri u pronalaženju i naoružavanju plovnih objekata podesnih

za partizanski rat na moru. Ali oni su ubrzo sustali izuzev na Šolti gde se razvila flotila veoma dobrih naoružanih brodova. Iako je njihov osnovni zadatak bio patroliranje oko otoka u cilju njegovog obezbeđenja od iznenadnog napada, Bračka flotila nije blagovremeno otkrila neprijatelja koji se noću 21/22. oktobra iskrcao kod Milne i pokušao da se sledeće noći iskrca kod Kučišta i istočno Povlja.

U Štabu obalne komande a ni kasnije u Štabu flote naoružanih brodova nisu bile sasređene sve delatnosti na moru. Među ostalim pomorskim saobraćajem upravljao je odsek Komande splitskog područja. Kada se ona po evakuaciji Splita premestila u Dubrovnik na Mosoru, odsek za pomorski saobraćaj ostao je »visiti« i tražio svoje mesto negde na moru.

ODBRANA OTOKA SEVERNE DALMACIJE

U času kapitulacije Italije na području severne Dalmacije nalazio se Štab kninskog sektora koji je bio izravno potčinjen Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske. Njegovim se snagama pridružila još i NOP četa »Plavi Jadran«⁴⁾ koja je dejstvovala na južnim obroncima Velebita i spustila na more. Nemci su energično nadirali iz Knina i Gračaca u pravcu obala Ravnih kotara a iz Dr-

---

⁴⁾ NOP četa »Plavi Jadran« bila je u sastavu 6. ličke divizije i dejstvovala na južnim padinama Velebita severno Obrovca i Starigrada — Paklenice. U času kapitulacije Italije spustila se na more i prebacila u Ražanac, te ju je tu Štab kninskog sektora 14. septembra stavio pod komandu Severno-dalmatinskog NOP odreda. Tri dana posle toga četa je reorganizovana u NOP odred »Plavi Jadran« i dejstvovala sa prostora severnih Ravnih kotara na pravcu Zadar — Karin. U ponovnoj reorganizaciji 20. septembra, od njegova dva bataljona formiran je Zadarski NOP odred, koji 11. oktobra ulazi u sastav 19. dalmatinske divizije dok se NOP odred »Plavi Jadran« vraća u sastav 6. ličke divizije. Mornarički odred Ražanac ostaje pod komandom Severnodalmatinskog NOP odreda do 23. oktobra, kada ulazi u sastav Komande mornarice za severnodalmatinsku obalu i severnodalmatinske otoke.

niša prema Šibeničkom primorju. Do 12. septembra uspeli su da ovladaju Kistanjem, Đevrskama, Skradinom i Benkovcem, Zadrom i Šibenikom, a tako isto i Obrovcem i Karinom.

Uoči i posle kapitulacije Italije glavne snage Kninskog sektora dejsstvovala su na komunikacije koje su iz unutrašnjosti izvodile prema Kninu u cilju ometanja pokreta Nemaca i nanošenja gubitaka, a tek slabijim snagama na komunikacije što su iz Knina išle prema moru. Glavni štab NOV i PO Hrvatske prepotčinio je 23. septembra Štab kninskog sektora iz svoje neposredne nadležnosti pod komandu Štaba IV operativne zone.

U cilju što bolje organizacije obalskog pojasa Štab kninskog sektora naređuje 25. septembra da se formira Obalna komanda kninskog sektora sa zadatkom da organizuje odbranu otoka i obale i da u tu svrhu prikupi sve motorne čamce i prevozna sredstva na moru koja će mu biti potrebna. Kao zonu dejstva dodjeljuje njoj obalu mora između ušća reke Zrmanje i Krke i otočje od Premude do Murtera uključno. Obalna komanda bila je izravna potčinjena Štabu kninskog sektora; za komandanta je postavljen Mladen Ikica. Kasnijom direktivom od 30. septembra naređuje Obalnoj komandi da svoju aktivnost usmjeri u pravcu Šibenika i Zadra, već prema postojećim mogućnostima i prilikama.

Na sastanku u Pašmanu 25. septembra komandant kninskog sektora Milan Kuprešanin obavestio je lično Okružni komitet KPH Zadar o formiranju Obalne komande i predstavio mu njenog komandanta. U dogovoru s komitetom za komesara Obalne komande postavljen je Ante Sorić — Golub. Tog je dana takođe naređeno i formiranje Severnootočkog NOP odreda u sastavu Obalne komande.

Na zadarskom odnosno jugoistočnom području Velebitskog kanala postojale su već i ranije neke partizanske jedinice na moru. Okružni komitet KPH Zadar imao je dve motorne brodice naoružane teškim mitraljezima koje su dejsstvovala u vodama oko Ugljena i Pašmana. U Ra-

žancu na Velebitskom kanalu nalazio se Mornarički odred Ražanac. Njega je formirala NOP četa »Plavi Jadran« koja je 9. septembra razoružala italijansku posadu-karabinjera, oslobodila mesto i organizovala za borbu na moru tamošnje ribare i pomorce. Za komandanta Mornaričkog odreda postavila je Toma Šalova, za njegovog zamenika Šima Medića a političkog komesara Jakova Mataka. U sastavu odreda bilo je deset motornih brodića dve jedrenjače za tegljenje i motorni splav. Dve brodice bile su naoružane teškim mitraljezom, puškama i ručnim bombama, a ostale samo puškama i ručnim bombama. Pored tih jedanaest naoružanih brodica bilo je još jedanaest motornih jedrenjača nosivosti 10 do 40 tona. Mornarički je odred izvršavao zadatke koje su mu postavljali štabovi jedinica NOV i POJ koji su se nalazili na obalnom području jugoistočnog kraja Velebitskog kanala.

Štab obalne komande kninskog sektora formiran je 27. septembra u Ždrelcu na otoku Pašmanu. Štab su sačinjavali: komandant, politički komesar, zamenik i pomoćnik komandanta, operativni, obaveštajni i informativni oficir, minski i artiljerijski oficir, oficir za vezu, za pomorstvo i brodogradnju, mašinski i sanitetski oficir i intendant. U sastavu Obalne komande: bataljon od 200 boraca naoružanih puškama i četrnaest teških mitraljeza, šest puškomitraljeza i jednim PA mitraljezom, organizovan po vodovima pod neposrednom komandom Štaba bataljona sa glavninom na Ugljanu; tri osmatračke stanice, po jedna na Ugljanu, Molatu i Dugom otoku; dve motorne ribarice naoružane teškim mitraljezom, puškama i ručnim bombama; oko devedeset motornih jedrenjača i ribarskih brodića nosivosti od 2 do 400 tona.

Na inicijativu KP Dalmacije održano je 5. oktobra savetovanje u Štabu obalne komande u Ždrelcu kojemu su prisustvovali Andrija Božanić koji je tog dana stigao iz Hvara, Petar Kleut član Štaba kninskog sektora, Lukica Belamarić sekretar OK Zadar i uži štab Obalne komande. Na savetovanju Božanić je pokrenuo pitanje nadležnosti i zadataka obalnih komandi na pojedinim sektorima obale

i uspostavljanje jedinstvene komande za celu slobodnu obalu s otocima u cilju izvršavanja zadataka pomorskog značaja. Raspravljano je takođe i o uspostavljanju obalne artiljerije. Bilo je zaključeno da do osnivanja neke glavne komande Obalna komanda na području severne Dalmacije ostane i dalje neposredno potčinjena Štabu kninskog sektora. Zatim da se formiraju Severnootočki NOP odred od dva bataljona i to jedan na otocima Ugljanu i Pašmanu a drugi na otocima Silbi i Dugom, te dve flotile naoružanih brodova svaka sa dva broda, tako da sa postojećom bude ukupno tri flotile sa po dva naoružana broda. Na kraju je donet zaključak da se na Ugljan vrate dva artiljerijska oružja koja je Odred »Plavi Jadran« bio digao sa položaja na koje su ih postavili Italijani i prebacio na sektor Starigrad — Paklenica.

O savetovanju i njegovim rezultatima bili su obavješteni Glavni štab NOV i PO Hrvatske, Štab IV operativne zone Hrvatske i Štab flotile naoružanih brodova u Hvaru.

Glavni štab Hrvatske naredio je 5. oktobra da se od Štaba kninskog sektora, koji se tada nalazio u Parčićima u srcu Bukovice, od Kninske odnosno 2. ličke brigade te 1. i 2. grupe bataljona formira 19. dalmatinska divizija. Istom je naredbom bilo naređeno i formiranje Komande mornarice za severnodalmatinsku obalu i severnodalmatinske otoke, s tim da budu kako u operativnom tako i u organizacijskom pogledu pod neposrednom komandom Štaba 19. divizije. Štabu divizije naređeno je da odmah pristupi organizaciji i formiranju mornaričkih jedinica u duhu dostavljenih direktiva.

Povratkom naoružanog broda *Streljka* sa zadatka sa Visa i Hvara, Komanda mornarice za severnodalmatinsku obalu i severnodalmatinske otoke uspostavila je sa svoje strane 15. oktobra vezu sa Štabom flote naoružanih brodova u srednjoj Dalmaciji i sa Komandom obalne artiljerije šibenskog sektora. U sastavu ove poslednje ostale su obalne artiljerijske baterije na Murteru, Prviću i Žirju te kod Primoštena i na Zečevu.

Posle sređivanja i uhodavanja štaba, komandant mornarice krenuo je ponovo u izviđanje svog područja i obilazak jedinica te je 23. oktobra stigao u Mornarički odred Ražanac. Upoznao je njegov štab sa naređenjima o formiranju Komande mornarice za severnodalmatinsku obalu i otoke i dao mu potrebna uputstva za izvršenje zadataka u duhu primljenih direktiva. Po njegovom naređenju Mornarički odred je sledećeg dana uspostavio vezu sa Komandom mornarice za Hrvatsko primorje i Istru preko lučke kapetanije luke Pag, odnosno jedinice koja se nalazila u Karlobagu.

Komandant novoformirane 19. divizije obišao je Štab mornarice za severnodalmatinsku obalu i otoke 27. oktobra. Na zajedničkoj konferenciji razmotrena je situacija i doneta odluka da se najveća aktivnost mornarice usmeri na borbu protiv neprijateljskih pomorskih komunikacija, da se pojača politički i vojnički rad i pospeši mobilizacija novih boraca. Zatim su organizovane snage za protivdesantnu odbranu otoka. Za borbu protiv neprijatelja na moru određene su četiri flotile naoružanih brodova: virska, molatska, pašmanska i kornatska. Istog dana uveče vratio se iz Karlobaga naoružani brod *Miran* koji je bio upućen radi uspostavljanja izravne veze sa tamošnjom jedinicom Komande narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru.

Mesec dana posle formiranja, Komanda mornarice za severnodalmatinsku obalu i severnodalmatinske otoke imala je u svom sastavu četiri flote naoružanih brodova svaka od dva broda; minerski vod; tri signalno-osmatračke stanice i to Mihovil, Bonaster i Grpašćak; Severnootočki NOP odred jačine dva bataljona i stotinjak motornih jedrenjača i ribarskih brodice. U pogledu snabdevanja oslanjala se na Komandu područja za zadarske otoke u Salima na Dugom otoku i njene komande mesta u Kukljici, Božavi i na Silbi, a u sanitetskom pogledu na svoju bolnicu u Salima. Štab komande mornarice bio je popunjen pedeset posto.

*

* *

I ako u neposrednoj blizini neprijatelja koji je jačim snagama držao Zadar i obalu, Štab mornarice za severnodalmatinsku obalu i severnodalmatinske otoke brzo se organizovao i odmah dobro snašao. Uspešno je odbijao pokušaje Nemaca da se uz podršku artiljerije i aviona iskrcaju na Ugljen, organizirao flotile naoružanih brodova i minsku vojnu na svom području, osmatračku službu i saobraćaj na moru, tražeći vezu sa susednim mornaričkim jedinicama.

Veliki je propust što se mornarica severne Dalmacije nije formirala pri kapitulaciji Italije. Njeni rezultati bi tada bili po svoj prilici još znatno bolji. Ali, Štab kninskog sektora nalazio se u to doba negde na Tromeđi severno od Knina zauzet svojim neposrednim zadacima te nije mogao ispoljavati svoj uticaj na obalama i otocima severne Dalmacije. NOP odredi severne Dalmacije i samostalne čete bile su opet suviše slabi da bi mogli uspostaviti neku mornaricu, a sem toga i njihove su se glavne snage nalazile u Bukovici i na obroncima istočnog Velebita, suviše daleko od mora. Ističe se svakako snalažljivost čete odnosno odreda »Plavi Jadran« koja je, čim su uslovi bili stvoreni, formirala svoju mornaričku jedinicu od mornara, ribara i podoficira bivše jugoslovenske ratne mornarice. To su propustile da učine NOP čete koje su se nalazile oko Jagodnja i Stankovaca u Ravnim kotarima, neposrednom zaleđu morske obale.

Zanimljivo je da ni Štab IV operativne zone Hrvatske koji se bio vratio u Dalmaciju 18. avgusta i smestio u s. Dragoviću kod Vrlike, a ni kasnije Štab VIII korpusa u Livnu, nisu osetili ni shvatili potrebu da rukovode partizanskim dejstvima i na moru i da u tu svrhu ožive Sekciju za ratnu mornaricu formiranu pri Štabu IV operativne zone 18. XII 1942. Ona se sama ukinula prilikom preformiranja IV operativne zone u 9. dalmatinsku diviziju početkom februara 1943. iako to nije bilo naređeno od Vrhovnog štaba koji ju je osnovao. Njen raniji šef postao

je komandant kopnenih partizanskih jedinica. Pitanje jedinstvenog rukovođenja mornaricama koje su stvarane na pojedinim delovima obale, pokrenuto je zvanično tek početkom oktobra od članova biroa Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i to dosta oprezno i suzdržljivo.

NA OBALI JUŽNOG JADRANA

Kada je kapitulirala Italija, na Dubrovačkom primorju, u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju nije bilo značajnijih partizanskih snaga. Bataljon Nemaca iz sastava 7. SS divizije iz Mostara ušao je u Dubrovnik 13. septembra, brzo savladao i razoružao italijansku vojsku koja se u njemu zatekla i poseo obalu. Nešto pre toga, grupa dubrovačkih skojevaca razoružala je manju italijansku jedinicu i naoružala Dubrovačku partizansku četu formiranu 20. septembra iznad Rijeke dubrovačke.

U Boki Kotorskoj narod je pod rukovodstvom partijskih organizacija zaplenio oružje iz italijanskih skladišta kojim je naoružao oko osam stotina boraca. Oni su najpre oslobodili oko dve hiljade zatvorenika iz starih utvrđenja a zatim s delovima italijanske divizije *Emilia* zarobili oko tri stotine Nemaca. Ali već 13. i 14. septembra prodrle su u Boku iz Hercegovine i sa Cetinja jedinice nemačke 7. SS divizije i 118. lovačke divizije koje su posle oštih borbi oslobodile nemačke zarobljenike, potisle partizane iz Boke i razoružale Italijane. Bokeljski partizani ušli su potom većim delom u sastav Lovćenskog NOP odreda.

Slično se dogodilo i na Crnogorskom primorju. Po kapitulaciji Italije formirane partizanske snage razoružale su manje jedinice italijanske vojske i oslobodile Ulcinj i Petrovac na moru. No već 12. septembra delovi nemačke 118. lovačke divizije zaposeli su Bar a zatim i svu obalu razbivši prethodno mlade partizanske snage.

Po posedanju dubrovačke i crnogorske obale te Boke Kotorske, Nemci su odmah pristupili organizaciji njene protivdesantne odbrane. U zaleđu obale delovale su rela-

tivno slabe partizanske snage. U Hercegovini 10. hercegovačka brigada jedva je uspevala da se održi na terenu vodeći neprekidno teške borbe s jedinicama 7. SS divizije, s ustašama i četnicima. U zapadnom delu Crne Gore nalazio se samo Lovćenski NOP odred pritisnut od jedinica nemačke 118. lovačke divizije i četničkih snaga koji su se bili koncentrisali u bliskom zaleđu obale očekujući skoro iskrcavanje savezničkih snaga. U takvoj situaciji i pri specifičkim geografskim uvetima obale od Dubrovnika do Bojane, na području južnog Jadrana u to doba nisu postojali uslovi za organizaciju bilo kakve partizanske mornarice.

FORMIRANJE ŠTABA MORNARICE NOVJ

Sredinom oktobra, dakle, raspored sopstvenih snaga na našem jadranskom pomorskom vojištu bio je sledeći:

1) na severnom Jadranu sva je obala od Soče do isključno Crikvenice sa zaleđem Tršćanskog zaliva bila u rukama Nemaca. Na tom strategijski izvanredno važnom području bile su raspoređene znatne nemačke snage. Organizacija protivdesantne odbrane obale bila je dobro razvijena. Uslovi za opstanak neke partizanske mornarice nisu postojali.

2) Na Hrvatskom primorju od Crikvenice do Karlobaga uključno na Kvarnerskim otocima Krk, Cres i Lošinj, na otocima Rab i Pag, u Velebitskom kanalu i Kvarneriću dejstvovala je Komanda narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru, neposredno potčinjena Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske.

3) U vodama severne Dalmacije, na obali od ušća Zrmanje do ušća Krke i na svim otocima ispred nje od Premude do Murtera i Žirja zaključno, delovala je Komanda mornarice za severnodalmatinsku obalu i severnodalmatinske otoke, neposredno potčinjena Štabu 19. dalmatinske divizije.

4) Na jugoistočnom kraju Velebitskog kanala postojao je Mornarički odred Ražanac koji je pripadao NOP odredu

»Plavi Jadran« odnosno Severnodalmatinskom NOP odredu iz sastava 19. dalmatinske divizije.

5) U srednjoj Dalmaciji a delom i u južnoj, na obali od Šibenske Rogoznice do korena Pelješca i na otocima ispred nje delovala je Obalna komanda odnosno Komanda flote naoružanih brodova, neposredno potčinjena Štabu IV operativne zone Hrvatske odnosno kasnije Štabu VIII korpusa NOVJ, u čijem se sastavu nalazila i 19. divizija.

6) Na južnom delu pomorskog vojišta od Pelješca i Mljeta do Bojane nije bilo mornaričkih snaga jer nisu postojali uslovi za njihov razvoj.

7) Pri kapitulaciji Italije palo nam je u ruke 11 parobroda male obalne plovidbe, preko dve stotine motornih jedrenjača i preko dve stotine motornih ribarskih brodice, čamaca i jahti.

Sem toga, Vrhovnom štabu bilo je poznato da je štab flote naoružanih brodova u saglasnosti sa članom biroa Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju poslao u Bari u južnoj Italiji političkog komesara flote i jednog inženjera u svojstvu oficira za vezu kod savezničkih vojnih komandi i ustanova sa zadatkom da se dogovore o pitanjima uspostavljanja baze za našu mornaricu, prihvata teških ranjenika i bolesnika te izbeglica, vraćanja interniraca i brodova oduzetih nam od Italijana koji plove pod italijanskom zastavom, i na kraju o pružanju pomoći u ishrani stanovništva Dalmacije i ratnom materijalu, a na osnovu Zakona o najmu i zajmu. I dalje, da se na Hvaru nalazi šef savezničke vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, britanski brigadir Fitzroy Maclean s obavешtajnim oficirama na otocima Lošinj, Hvar, Vis i Korčula, što je ukazivalo na poseban interes saveznika za našu obalu bilo u koju svrhu. Na sredozemnom ratištu Saveznici su bili izvojevali neosporivu prevlast kako na moru tako i u vazduhu. Njihov kopneni front u južnoj Italiji bio se za duže vreme stabilizovao na liniji r. Garigliano — masiv M. Maio — r. Sangro.

Sredinom oktobra počela je takođe i šesta nemačka ofanziva protiv snaga NOV i POJ širom zemlje, oštrina

koja je bila očigledno uperena na jugoslovensko primorje radi učvršćenja odbrane obale protiv mogućnog iskrcavanja savezničkih snaga na teritoriju ustaničke Jugoslavije, obezbeđenja plovnog puta duž obale ka jugoistoku i prekidanja veza jugoslovenskih partizana sa savezničkim snagama u južnoj Italiji preko Jadrana.

Sve je ukazivalo na to da su prilike na našem obalnom moru i u njegovom pribrežju veoma nesređene i da je neophodno potrebno uspostaviti na njima čvrstu organizaciju u cilju objedinjavanja svih napora u oslobodilačkom ratu i osnivanja jedinstvene organizacije na jugoslovenskom pomorskom vojištu. Tim pre što je bio uspostavljen neposredan dodir sa snagama zapadnih saveznika na moru, što je iziskivalo da se usklade uzajamna dejstva i međusobni odnosi uz pažljivo čuvanje neprikosnovenosti čitavog mora Jugoslavije i suvereniteta njenih naroda na njemu. Zato je Vrhovni štab 18. X 1943. naredio da se formira Mornarica NOV i POJ i postavio za njenog komandanta Srećka Manolu, dotadanjeg zamenika komandanta Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, za načelnika štaba Velimira Škorpika a za političkog komesara Sergija Makieda. Štabu je ujedno bilo naređeno da organizira ostale pomoćne službe: obalnu službu, službu veze, obavestajnu službu, intendantsku, sanitetsku i ostale. Štab mornarice bio je očigledno neposredno potčinjen Vrhovnom štabu jer u tom pogledu nije bilo ništa posebno naređeno.

Neposredno iza toga, međutim, nastale su promene u Štabu flote naoružanih brodova, koji su uticali na odluku Vrhovnog štaba o formiranju štaba Mornarice NOV i POJ. Politički komesar flote Makiedo i inženjer Armanda vratili su se 15. oktobra iz Barija u Hvar. Njihov je zadatak bio obavljen tako uspešno, uslovi za razvitak saradnje sa Saveznicima u južnoj Italiji i njena perspektiva tako povoljna da su zahtevali njihovo neposredno dalje angažovanje na započetom poslu. Zatim je po potrebi službe a na predlog Okružnog komiteta KPH za srednjedalmatinske otoke komandant Flote naoružanih brodova Škorpik pre-

mešten na dužnost načelnika štaba 3. dalmatinske brigade koja se nalazila na prostoru severno od Imotskog i Posušja, zatvarajući pravce što su izvodili prema Duvanjskom i Livanjskom polju.⁵⁾ Iz tih razloga Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju u saglasnosti sa Štabom VIII korpusa predložio je Vrhovnom štabu da se naredba od 18 oktobra stavi van snage i da se za komandanta mornarice postavi Josip Černi,⁶⁾ za njegovog pomoćnika Srećko Manola, a načelnika štaba Uroš Mardešić. Vrhovni štab je prihvatio predlog. Njegovom naredbom od 24. oktobra određen je nov štab Mornarice NOVJ, s tim da bude u operacijskom pogledu potčinjen Štabu VIII korpusa NOVJ.

Istog dana u Livnu komandant VIII korpusa saopštio je komandantu mornarice i njegovom zameniku da je Štab mornarice privremeno potčinjen Štabu korpusa u operativnom i organizacijskom pogledu, preneo na njih zadatke postavljene od strane Vrhovnog komandanta i na kraju dao svoja uputstva. U prvom redu trebalo je objedinjavati postojeće štabove mornaričkih komandi na obali i organizovati jedinstvenu mornaricu. Zatim aktivno dejstvovati protiv okupatora i kvislinških snaga u cilju njihovog uništenja i oslobođenja zemlje te odbraniti otoke. Naposljetku obezbediti pomorske komunikacije u našem obalnom moru, prvenstveno između otoka Visa i luke Podgore na Makarskom primorju kako za operativne potrebe NOV i POJ tako i za njeno snabdevanje iz savezničkih luka u južnoj Italiji i za evakuaciju ranjenika sa kopna na otoke odnosno dalje u Italiju.

Zatim je sa komandantom korpusa izvršena kratka procena situacije na osnovu podataka kojima je raspola-gao štab korpusa i Manola koji je bio stigao iz Glavnog štaba Hrvatske. Naše jadransko pomorsko vojište pode-

---

⁵⁾ Prilikom odlaska iz Štaba 3. u Štab 4. dalmatinske brigade upao u ustašku zasedu i poginuo 7. novembra na području sela Zagorja severno od Imotskog.

⁶⁾ Josip Černi stigao je u Livno 20. oktobra sa Orjenskim bataljonom u kojemu je bio vojni savetnik. Bataljon se prebacio sa Goričkog fronta u Vipavskoj dolini na područje Boke po naređenju člana VŠ Vlada Zečevića.

ljeno je na pet pomorsko-obalnih sektora i to prvi primorsko-istarski od Tržiča do Starigrada severno Jablanca uključujući Rab; drugi severnodalmatinski do rta Ploče; treći srednjodalmatinski do Neretve obuhvatajući otoke od Drvenika do Visa i Hvara zaključno; četvrti južnodalmatinski do Boke Kotorske sa otocima od Korčule i Lastova do Dubrovnika i — peti bokokotorski do r. Bojane. Za komandno mesto Štaba mornarice NOVJ odabrana je luka Hvar s obzirom na njen centralni položaj, kako u odnosu na celu obalu tako i na predviđenu liniju snabdevanja NOVJ.

Novom odlukom Vrhovnog štaba upoznat je isti dan Glavni štab NOV i PO Hrvatske depešom putem radio-stanice VIII korpusa. Ujedno je obavešten da mornarica deluje na prostoru od Tržiča do Bojane, da se uspostavlja pet štabova sektora koji treba operativno da sarađuju s jedinicama NOV i POJ na svom sektoru, da se prvom pomorsko-obalnom sektoru dodeljuje područje Tržič — Starigrad — Rab, da je komandant sektora Bonači i da hitno treba predložiti ostale članove štaba prema sastavu koji je naznačen u depeši, tj. komandant, komesar, zamenik komesara, načelnik štaba i ađutant. Da se odmah pristupi organizaciji odbrane otoka, flotila naoružanih brodova i partizanskih bataljona i traži dostavljanje detaljnog izveštaja o stanju na sektoru, karakteristikama radio-stanice i komandnom mestu štaba. Na kraju zamoljen je GŠH da depešu prenese Štabu pomorsko-obalnog sektora i da mu pruži potrebnu pomoć u organizaciji sektora.

Skoro istovremena depeša poslata je tog dana i putem radio-stanice korpusu Štaba 19. dalmatinske divizije s tim da se predlog za sastav štaba pomorsko-obalnog sektora pošalje Štabu mornarice preko radio-veza sa Štabom VIII korpusa.

24. oktobra uveče krenuli su Černi i Manola kamionom iz Livna za Vis pravcem Aržano — Provo — Šestanovac — Kozica i preko Staze za luku Drašnice gde se nalazio Okružni komitet Biokovo — Neretva. Put je bio noću potpuno slobodan. U Drašnicama ukrcali su se na mo-

tornu jedrenjaču koja ih je prebacila u Vis zbog hitnih potreba lica s kojima su putovali. Naredni dan boravili su na Visu radi upoznavanja sa stanjem na otoku posle čega su se padom mraka prebacili u Hvar.

U cilju ličnog orijentisanja komandant i pomoćnik komandanta Mornarice NOVJ sastali su se još iste noći u Štabu flote naoružanih brodova sa članovima tog štaba: zamenikom komandanta Ljubom Bradičićem pomoćnikom komandanta Francom Podbojem, licima na službi u štabu Brankom Šušljicom, Jožom Kvacom, Danilom Hubmajerom i drugima.

ORGANIZACIJA MORNARICE NOVJ

Sledećeg dana 26. oktobra pristupilo se organizovanju kako štaba mornarice tako i štabova potčinjenih jedinica. Prihvatajući postojeća stanja na obali, pomorsko vojište podeljeno je na četiri pomorsko-obalna sektora:

— prvi od Tržiča do linije Starigrad severno Jablanca — o. Rab — o. Grujica, sve uključeno;

— drugi od te granice do linije rt Ploče kod Rogoznice — o. Mulo, sve uključeno;

treći od ove granice do linije ušća r. Neretve — sredinom Neretvanskog i Korčulanskog kanala pa prema pučini i

— četvrti od te granice do ušća r. Bojane.

Štab mornarice popunio se delimično licima iz Štaba flote naoružanih brodova. Četiri dana kasnije stigao je politički komesar Petar Radović a 11. novembra i njegov zamenik Ivo Randić — Nikola. Postepeno su organizovane sve štabne službe u duhu naredbe Vrhovnog štaba od 18. oktobra i njegovih docnijih uputstava te direktiva Štaba VIII korpusa.

Kao svuda u NOVJ, uži štab mornarice sačinjavali su komandant i politički komesar, pomoćnik komandanta i zamenik političkog komesara, načelnik štaba i dva oficira na službi. Krajem prve polovine novembra štab je bio popunjen određenim licima izuzev dva oficira na službi.

Štab mornarice NOVJ delio se na odseke koji obično postoje u štabovima mornarice. To su bili:

— operativni odsek sa sekcijama operativnom, obaveštajnom, organizacijskom i nastavnom; odsek nije bio potpun te je njegove poslove obavljao uži deo štaba;

— odsek za vezu kojim je rukovodio Živko Čumbelić, sa sekcijom za šifre koja nije bila popunjena;

— odsek za minerstvo i zaprečavanje na čelu sa Brankom Šušljicom;

— odsek za obalnu artiljeriju kojom je rukovodio Vuk Nikolić;

— odsek za otočke partizanske odrede sa načelnikom Vladimirom Prošićem;

— odsek za pomorski saobraćaj kojim je rukovodio Ivan Filišić, sa sekcijama za saobraćaj, ribarstvo, izvršnu lučku službu i pomorsku policiju koje nisu bile popunjene; te je zapravo bio ceo bivši Odsek za pomorski saobraćaj Komande područja za srednje dalmatinsko okružje koji se privremeno nalazio pri 3. pomorsko-obalnom sektoru;

— ekonomski odsek na čelu s. Ljubom Bradičićem, sa sekcijama za ishranu ljudi i stoke, za odećnu, obućnu i posteljnu spremu, za pogonski, ogrevni i potrošni materijal, za nabavke, rekvizicije i konfiskacije, za garnizonu opremu i pribor, za knjigovodstvo i računovodno-blagajničku službu, za budžetiranje i kontrolu gazdinstva u mornarici; sve ove sekcije nisu bile popunjene;

— tehnički odsek kojim je rukovodio Adam inž. Armanda, sa sekcijama za plovne jedinice, tehničke radionice i nabavku konstruktivnog materijala, koje takođe nisu bile sve popunjene;

— sanitetski odsek na čelu sa dr Nikolom Bratanićem, sa sekcijom za apotekarstvo koja nije bila popunjena, i

— sudski odsek kojim je rukovodio Jozo Carević.

Zadaci, dužnosti, prava i odgovornosti pojedinih organa štaba bili su tačno određeni i definisani.

Flotila sastavljena od najboljih i najsnažnije naoružanih motornih brodica trebalo je da bude osnovna udarna snaga mornarice. Postojeća naoružana plovna sreds-

tva raspoređena su sektorima i stavljena pod njihovu neposrednu komandu. Flotili je bilo stavljeno u zadatak: da svim svojim snagama i sredstvima obezbeđuje pomorske slobodne komunikacije koje su postale neobično važne i od velikog značaja za postizanje ciljeva narodnooslobodilačke borbe; da neprijatelju sprečava iskorišćavanje pomorskih komunikacija u našem obalnom moru za svoje potrebe; da u sadejstvu s obalnom artiljerijom i otočkim partizanskim odredima obezbeđuje obalno područje od neprijateljskog napada preko mora ne vezujući se neposredno uz obalu, nego načelno nastojeći da neprijatelja nađe na pučini i već tu spreči u izvršenju njegovih namjera; da napada neprijateljske pomorske snage gde god se one pojavile; da vrši ofanzivna dejstva protiv teritorije pod neprijateljskom vlasti u cilju njegovog uznemiravanja (vatreni prepad) ili izvršenja specijalnih zadataka u sadejstvu s otočkim partizanskim odredima (prepadi većih ili manjih razmera). Štab mornarice preduzimao je odmah mere u cilju stvaranja Flotile naoružanih brodova.

Zbog veličine jadranskog pomorskog vojišta i njegove karakteristične izduženosti, Štab mornarice nije mogao neposredno komandovati svim potčinjenim mornaričkim jedinicama i rukovoditi njihovim dejstvima borbenim sredstvima veze kojima je raspolagao. Zato je pomorsko vojište podelio na područja čije je prostranstvo bilo, pored drugih razloga, tako odmereno da je omogućilo neposredan i blagovremen uticaj štaba sektora u svim delovima njemu dodeljenog područja.

Zadatak pomorsko-obalnog sektora bio je, kratko rečeno, da se čuva prevlasti na moru na svom području, tj. da na vreme otkrije dejstva neprijatelja da im se suprotstavlja svim svojim snagama i sredstvima i sprečava ga u postizanju postavljenih ciljeva, da onemogućiti neprijatelju da se zadržava na području sektora i, u slučaju napada većih razmera, da ga ometa i zadržava do dolaska jačih sopstvenih snaga radi uništenja ili isterivanja. To je iziskivalo od štaba sektora da razvija svoju obaveštajnu, osmatračku i izviđačku delatnost, da obezbeđuje pomorski sao-

braćaj na svom području za potrebe NOV i POJ i naroda, da ometa i sprečava neprijateljev saobraćaj na moru, da napada njegove pomorske snage, posade, naprave i uređaje na otocima i na obali u zahvatu sektora i da uporno brani svoje otoke i svoju obalu u slučaju napada neprijatelja.

Uskoro po dolasku na Hvar komandant Mornarice NOVJ stupio je u vezu s britanskim brigadirom Macleanom, dok se Štabu mornarice javio britanski pomorski oficir za vezu pri Štabu flote naoružanih brodova, poručnik bojnog broda Merlin Minshall, koji se nalazio na Hvaru od 14. oktobra.

ORGANIZACIJA POMORSKO-OBALNIH SEKTORA

Štabovi pomorsko-obalnih sektora bili su organizovani na način sličan Štabu mornarice, samo manjeg opsega. Uži štab sačinjavali su komandant, politički komesar, zamenik političkog komesara, načelnik štaba i ađutant.

Štab sektora delio se na sekcije: operativnu, obaveštajnu, intendantsku i tehničku, te sekciju za pomorski saobraćaj. Zatim je imao referente za vezu, ministarstvo i zaprečavanje, obalnu artiljeriju, otočke partizanske odrede, sanitet i sudstvo. Dužnost referenta vršili su najstariji komandanti ili rukovodioci dotičnog roda ili grane službe na teritoriji sektora. Dužnosti pojedinih organa štaba bile su takođe tačno definisane, zajedno sa pravima i odgovornostima.

U sastav Komande pomorsko-obalnog sektora ušli su: sektorska flota, obalna artiljerija, otočki partizanski odred, minerski odred, osmatračke stanice, transportni brodovi, lučke kapetanije i lučka zastupništva, bolnice, brodogradilišta i tehničke radionice. Štab mornarice sastavio je potrebna uputstva kako za organizaciju i komandovanje jedinicama pomorskog sektora tako i za njihovu taktičku upotrebu.

Štab 1. pomorsko-obalnog sektora odgovorio je već 29. oktobra na depešu upućenu iz Livna preko Glavnog

štaba NOV i PO Hrvatske. Ali njegov je izveštaj stigao u Štab mornarice tek sredinom novembra. Uži štab sačinjavali su: komandant Jure Bonači, politički komesar Branko Mamula koji je primio dužnost 4. novembra, zamjenik političkog komesara još nije bio postavljen, načelnik štaba Vanja Zimovnov i ađutant Mihovil Aleksić. Operativnom sekcijom rukovodio je Frane Flego, obaveštajnom Mirko Mominis, intendantskom Marko Župan, tehničkom Anton Erceg a sekcijom za pomorski saobraćaj Marin Kastrapeli. Referenti su bili: za vezu Frane Flego pored redovne dužnosti, za minerstvo i zaprečavanje te obalnu artiljeriju Vanja Zimovnov pored redovne dužnosti, za otočke partizanske odrede Milan Hajduković i za sanitet dr Zvonimir Pakušić. Mesto referenta za sudstvo ostalo je nepopunjeno.

U sastavu 1. pomorsko-obalnog sektora nalazili su se: — sektorska flotila od četiri naoružana broda i jednog naoružanog čamca pod komandom Dušana Dragustina koji je ujedno bio i komandant broda, a ostali su komandanti brodova bili Henhrih Tončić, Petar Turčić i Nereo Milin; obalna artiljerija sa jednom baterijom od četiri topa kalibra 56 mm i jednom baterijom od 2 PA topa kalibra 76 mm na Tovu na Lošinju i baterijom od 2 PA topa kalibra 76 mm kod Porozine na Cresu; — dve čete mornaričke pešadije, jedna na Krku a druga na Lošinju i Cresu dok je treća bila u formiranju na Rabu; — četiri osmatračke stanice i to u Omišlju i kod Bačke na Krku, na Lošinju i Rabu; — lučke kapetanije i lučka zastupništva prema organizaciji bivše pomorske uprave. Minerski odred nije formiran, bolnica, brodogradilišta ni tehničke radionice nisu bile organizovane. Sekcija za pomorski saobraćaj raspolagala je s dva parobroda male obalne plovidbe, četrdeset motornih jedrenjača, osamnaest motornih ribarica i većim brojem benzinskih motornih čamaca.

Štab 2. pomorsko-obalnog sektora dugo se nije javio iako je bio mnogo bliži i već uspostavio veze s Hvarom i Visom. Zato mu je 4. novembra bio upućen poseban kurir sa zadatkom da ponovo uspostavi vezu i da Štab ko-

mande mornarice za severnodalmatinsku obalu i severnodalmatinske otoke upozna s odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ o formiranju Štaba mornarice NOVJ i njegovim naređenjima o osnivanju pomorsko-obalnih sektora. Podatke tražene radio-depešom iz Livna preko Štaba 19. dalmatinske divizije poslao je tek 7. novembra, izveštavajući u isto vreme da je doduše dva dana ranije primio obaveštenje od Štaba 19. divizije da predstoji formiranje mornarice, ali da će do primitka naredbe o formiranju i organizaciji mornarice ostati i nadalje u organizacijskom i operativnom pogledu pod divizijom kojoj je i do tada bio neposredno potčinjen.

Štab 2. pomorsko-obalnog sektora bio je samo delimično popunjen. Uži štab sačinjavali su samo komandant Mladen Ikica i politički komesar Ante Sorić — Golub, dok su mesta političkog komesara, načelnika štaba i ađutanta te načelnika operativne sekcije ostala još nepopunjena. Obaveštajnom sekcijom rukovodio je Jure Jergović, intendantskom Šime Čosić a tehničkom Vilim Rugelj. Referent za vezu bio je Ante Bobić, za minerstvo i zaprečavanje Nikola Škalabrin, za obalnu artiljeriju Grgo Krivić za otočke partizanske odrede Mile Počuča, a za sanitet Slavko Poljanić. Referent za sudstvo nije bio postavljen.

U sastavu 2. pomorsko-obalnog sektora nalazila su se: — Sektorska flotila od četiri grupe po dva naoružana broda, formiranih od ranijih flotila, Molatske, Pašmanske, Kornatske i Virske; — obalna artiljerija od jedne baterije od dva oružja kalibra 105 mm pod komandom Mila Santinija; Severoistočni NOP odred jačine dva bataljona pod komandom Mila Počuče; minerski odred pod komandom Nikole Škalabrina; — tri osmatračke stanice i to Mihovil, Bonaster i Grapaščak; — lučke kapetanije i lučka zastupništva prema organizaciji bivše pomorske uprave. Brodogradilišta i tehničkih radionica nije bilo. Sektorska bolnica nalazila se u Salima na Dugom otoku. Sekcija za pomorski saobraćaj raspolagala je sa stotinjak motornih jedrenjača i brodica veoma različite veličine.

Štab 3. pomorsko-obalnog sektora formiran je delom od lica iz sastava Štaba flote naoružanih brodova. Uži štab sačinjavali su komandant Franc Podboj, politički komesar Josip Ilić-Šuro, zamenik političkog komesara Vladimir Bagat, načelnik štaba Ivo Rebula i adutant Mijo Ruso. Raniji politički komesar Štaba flote naoružanih brodova Sergije Makiedo poslat je u drugoj polovini oktobra ponovo u Bari radi uspostavljanja Delegacije NOV i POJ. I Ilić-Šuro bio je samo kratko vreme politički komesar jer je ostao u Kotarskom komitetu Vis, te ga sredinom novembra smenio Branko Radelić, kada je i za novog komandanta postavljen Nikola Srzić bivši komandant Makarskog NOP odreda. Operativna i obaveštajna sekcija nisu bile popunjene. Njihove poslove obavljao je načelnik štaba. Na čelu intendantske sekcije nalazio se Nikola Sabijančelo a tehničke Rafo Perhauc. Sekcijom za pomorski saobraćaj rukovodio je Ante Pešut. Referent za vezu bio je Mate Palavrešić, za artiljeriju Nikola Mardešić, za otočke partizanske odrede Sibe Dulčić. Nisu još postojali referenti za minerstvo i zaprečavanje, sanitet i sudstvo.

U sastavu 3. pomorsko-obalnog sektora nalazili su se: Sektorska flotila od tri naoružana broda pod komandom Ante Jeričevića koji je ujedno bio i komandant broda, dok su ostali komandanti brodova bili Davor Orebić i Baldo Lujak; — pet flotila naoružanih čamaca, Šoltska, Bračka, Primorska, Hrvatska i Viška s ukupno devetnaest čamaca, lueta i brodica; — obalna artiljerija od deset baterija od po jednog od dva oružja raspoređenih po otocima sektora. Sektor nije imao svoj otočki partizanski odred jer se na njegovom području nalazila 12. dalmatinska brigada 26. divizije, ni minerski odred, ni osmatračke stanice, ni svoju bolnicu. Lučke kapetanije i lučka zastupništva postojale su prema organizaciji bivše pomorske uprave. Tehnička sekcija raspolagala je manjim tehničkim radionicama i nekim navozima za manje brodove na Visu i Hvaru. Sekcija za pomorski saobraćaj raspolagala je sa devedesetak motornih jedrenjača i ribarica, nekim mo-

tornim čamcima i jahtama, koje su ranije pripadale Štabu flote naoružanih brodova.

Štab 4. pomorsko-obalnog sektora uspostavljen je početkom novembra. Pre toga, 28. oktobra, poslani su na Korčulu raniji zamenik komandanta Flote naoružanih brodova Ljubo Bradičić i načelnik odseka za otočke partizanske odrede Vlado Prošić radi upoznavanja štaba grupe Južnodalmatinskih flotila s odlukom Vrhovnog štaba o formiranju Štaba mornarice NOVJ i prikupljanja podataka o stanju na području južnodalmatinskih otoka. Zatim je određen uži štab koji su sačinjavali: komandant Blagoje Vlašić, politički komesar Ratko Dužević, zamenik političkog komesara Petar Trenta, načelnik štaba Marko Orhanović i adutant Stjepan Štuk. U štabu su privremeno ostale nepopunjene operativna i obaveštajna sekcija. Intendantskom sekcijom rukovodio je Eugen Vukov, tehničkom Milan Marasović a sekcijom za pomorski saobraćaj Antun Marinović. Referent za vezu bio je Ljubo Laus, za obalnu artiljeriju Marko Kalodera, za otočke partizanske odrede Božo Jeričević i za sanitet dr Vedran Palčok. Nisu postojali referenti za minerstvo i zaprečavanje ni za sudstvo.

U sastavu 4. pomorsko-obalnog sektora nalazili su se: — Sektorska flotila od deset naoružanih čamaca pod komandom Vicka Milata, raspoređenih još uvek u tri flotile, Korčulansku, Mljetsku i Lastovačku; — obalna artiljerija od pet baterija na Korčuli i tri baterije na Mljetu, svaka sa po jedno do dva oružja kalibra 76 do 105 mm; — otočki partizanski odred jačine tri bataljona. Minerski odred i osmatračke stanice nisu bile organizovane. Lučka kapetanija i lučka zastupništva bili su uspostavljeni prema organizaciji bivše pomorske uprave. Brodogradilište i tehničke radionice postojale su na Korčuli i Lastovu, a tako isto i ambulante. Sekcija za pomorski saobraćaj raspolagala je sa pedeset motornih jedrenjača i ribarskih brodica i brzim motornim čamcima.

DELEGACIJA NOV I POJ

U sporazumu sa savezničkom komandom u južnoj Italiji Vrhovni štab je 29. oktobra naredio da se formira Delegacija NOV i POJ u Bariju, a za njenog šefa postavio Sergija Makieda.

Delegacija se organizovala i do kraja godine delovala pod rukovodstvom mornarice. U vezi s prirodom njenog poslovanja obrazovani su sledeći odseci: — pomorsko-brodarski sa pododsecima nautičkim i strojariskim, sa ekonomatom i lučkom službom koja je upravljala kretanjem brodova i ukrcavanjem tereta, vodila registar brodova i nadzor nad sanitetskom službom; — tehnički sa brodograđevnim i strojariskim pododsekom te glavnu intendanturu sa nabavno-otpremnim i knjigovodstvenim pododsekom, glavnim skladištem i blagajnom. Poslovanje Delegacije bilo je tačno propisano, sve dužnosti i sva prava pojedinih organa jasno određena.

Krajem novembra izdvojeni su delovi mornarice iz Delegacije NOV i POJ u Bariju i formirana Baza NOVJ Monopoli, radi snabdevanja i popravke naših brodova u tamošnjem brodogradilištu koje nam je bilo stavljeno na raspolaganje, i obučavanje kadrova mornarice. Za komandanta bio je postavljen Jakov Odrljin, za političkog komesara Luka Dančević a zamenika političkog komesara Ivan Rakulić-Brod.

U sastavu Delegacije odnosno kasnije Baze NOVJ Monopoli nalazile su se naše lučke kapetanije, radionice i škole razmeštene skoro po svim jadranskim lukama italijanske provincije Apulije. Pored rukovođenja mornaričkim ustanovama njen je zadatak bio da prima materijalnu pomoć od saveznika, da organizuje njeno usklađivanje i prebacivanje na Vis po nalogu Delegacije odnosno docnije Baze NOVJ u Bariju, kojoj je bila potčinjena u pogledu discipline, snabdevanja i saradnje sa saveznicima.

PONOVA PODELA POMORSKOG VOJIŠTA

Posle prvih organizacijskih mera preduzetih u cilju da se što pre srede prilike na našoj obali i u njenim vodama i ovlada situacijom, prišlo se dubljem proučavanju primljenih zadataka i ulaženju u njih, te ponovnoj proceni situacije na osnovu prikupljenih dopunskih podataka i detaljnijem razmatranju elemenata pomorskog vojišta i ekonomskih i vojnih uslova na njemu. Posle izvršenih studija Štab mornarice odlučio se na reorganizaciju potčinjenih jedinica, što je malo pre izloženo, i na ponovnu podelu jugoslovenskog jadranskog pribrežja između Soče i Bojane na zone dejstva odnosno pomorsko-obalne sektore. Tim pre što je prva podela izvršena u Štabu VIII korpusa 24. oktobra bila i suviše neodređena, a druga, izvršena po dolasku u Hvar, još uvek nedovoljno jasna i koncizna u pogledu granica pojedinih sektora.

Pri novoj podeli jugoslovenskog pomorskog vojišta naročito je bila na umu potreba budućeg razvitka mornarice u celini i njenih dejstava na određenim područjima, s tim da se osigura da taj razvitak bude što moguće mirniji, da se odvija sa što manje organizacijskih potresa i da bude u ponom skladu sa geološkim i regionalno-geografskim razvojem jadranske obale. Zatim, da se udovolji osnovna potreba — obezbedi što šira inicijativa i sloboda dejstva potčinjenim jedinicama u duhu datih uputstava s obzirom na realne mogućnosti uticanja na njihov rad, što je, sa svoje strane, iziskivalo da se tačno odrede granice dejstva i inicijative pojedinih sektora kao jednom od bitnih uslova u ratu na moru.

Na osnovu tih razmišljanja naše je pribrežje podeljeno na šest pomorsko-obalnih sektora:

— prvi tršćanski od ušća r. Soče do Linskog kanala isključno;

— drugi kvarnerski od Linskog kanala do linije o. Gruzica — o. Dolfin — sredinom Paškog kanala — rt Vranjak jugoistočno Jablanca, sve uključno;

treći zadarsko-šibenski od granice sa drugim sektorom do linije o. Mulo — rt Ploče južno šibenske Rogoznice sve uključno;

— četvrti splitski od granice sa trećim sektorom do linije o. Sušac (isključno) — rt Proizd o. Korčula (isključno) — sredinom Korčulanskog i Mljetskog kanala — s. Zaostrog (uključno);

— peti pelješački od granice sa četvrtim sektorom do linije o. Bobara — o. Supetara — zaliv Robinzon severno Cavtata, sve isključno i

— šesti bokokotorski od granice s petim sektorom do ušća r. Bojane.

Pomorsko-obalni sektori obuhvatili su morsko područje s otocima na njemu i obalni rub kopna između određenih granica. Oni su odgovarali prirodnoj pomorsko-geografskoj konfiguraciji jadranske obale a ujedno i regionalno-geografskim područjima na njoj, nastalim pod uzajamnim uticajem prirodne sredine i društvenih aktivnosti. Takva je podela pružila veoma podesnu osnovu za daljni organizacijski razvitak mornarice i obrazovanje, bez ikakvih teškoća, kasnijih pomorskih komandi za karakteristične zone Jadranskog mora, severnu, srednju i južnu, u skladu sa rastom pomorskih snaga NOVJ i njihovog značaja.

Podrobno obaveštenje o tome kako je organizovana Mornarica NOVJ i njen štab i koji su zadaci pojedinih organa štaba poslato je pomorsko-obalnim sektorima već 10. novembra. U isto vreme saopštena im je nova podela jadranskog pomorskog vojišta, s tim da se prvi i šesti pomorsko-obalni sektor privremeno neće uspostaviti, nego da će zadatke koji bi se pojavili na tim područjima rešavati susedni sektori. Na kraju je data organizacijska šema sektora s napomenom da su zadaci organa štaba sektora u biti istovetni zadacima odgovarajućih organa štaba mornarice. Posebna uputstva dostavljena su sektorima za organizaciju štabne službe, organizaciju i komandovanje sektorskim flotilama, obalnom artiljerijom, otočkim partizanskim odredima, minerstvom i zaprečavanjem na moru

s ukazivanjem na oblike i načine delovanja borbenih jedinica i sredstava sektora. Takođe su dostavljena podrobna uputstva za organizaciju i rad sekcija za pomorski saobraćaj za organizaciju prometa na moru, lučke izvršne službe i njenih organa za evidenciju pogonskog materijala, za pomorsku zastavu partizanske mornarice — trobojnicu sa crvenom petokrakom zvezdom, i promet s inostranstvom.

Istog dana poslat je i Štabu VIII korpusa iscrpan izveštaj o organizaciji Mornarice NOVJ i stanju u njoj.

Pomoćnik komandira mornarice Srećko Manola krenuo je 13. novembra jahtom Lala iz Hvara u obilazak 3. i 2. pomorsko-obalnog sektora radi upoznavanja sa stanjem na njima, saopštavanja odluka i naređenja Štaba mornarice i pružanja pomoći u organizaciji štabova i potčinjenih jedinica. Već narednog dana održao je konferenciju po svim tim pitanjima sa Štabom 3. pomorsko-obalnog sektora u Ždrelu posle čega je produžio put za Senj u Štab 2. pomorsko-obalnog sektora da bi na kraju otišao u Glavni štab NOV i PO Hrvatske radi referisanja o formiranju mornarice. S njim su putovali Vicko Krsulović, sekretar Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, i Andrija Božanić, radi usklađivanja rada novih mornaričkih komandi i štabova s organizacijama na terenu i odlaska delegata Dalmacije na Drugo zasedanje AVNOJ-a putem preko Otočca.

Pred kraj novembra formiranje Mornarice NOVJ bilo je uglavnom završeno, njena organizacija sređena i učvršćena i jedinstveno rukovođenje obezbeđeno.

ZAKLJUČAK

Po kapitulaciji Italije, na oslobođenom delu jadranske obale nikle su mornaričke komande stvorene po inicijativi priobalskih jedinica NOV i POJ. Iz istih razloga i po istoj potrebi, mornari i ribari, uključivši se u oružani ustanak naroda Jugoslavije pod vodstvom Komunističke partije, krenuli su svojim brodicama da kao partizani na

moru ostvaruju vezu između ustanika kako duž obale tako i preko mora između kopna i otoka, tako neophodnu za širenje i razgaranje oslobodilačke borbe u primorju. Stupili su u borbu protiv okupatora i njegovih slugu napadajući i uništavajući njihov promet na moru, njihove vojne posade i privredne objekte na obali i otocima.

Priobalske jedinice narodnooslobodilačke vojske osnivale su svoje mornarice zbog potreba borbe na obali i otocima, zbog specifičnih uslova ratovanja u pribrežju te uspostavljanja veza i prometa preko mora. Ali ubrzo je kod mornaričkih jedinica došla do izražaja ne samo težnja nego i potreba da se međusobno povežu i da objedine sve snage koje deluju u jednovremenom ambijentu pred obalom kopna. Pogotovo kad su na obali uspostavljene veze preko mora sa zapadnim saveznicima i borbeno sa dejstvo s njihovim oružanim snagama.

Formiranje Mornarice NOVJ naređeno u početku VI neprijateljske ofanzive, čestog pohoda beskrupulozne nemačke vojske i svih njenih kvislinških saveznika protiv osolobodene teritorije. Ona se stvarala, organizovala i počela da dejstvuje u toku najžešćih napada Nemaca na slobodnu jadransku obalu i otoke pred njom, u cilju zaposjedanja i uspostavljanja protivdesantne odbrane južne Evrope, ovladavanja plovnog puta duž naše obale koji je uvek predstavljao najkraću i najpovoljniju vezu srednje Evrope s južnim Balkanom i Bliskim istokom, potiskivanja partizanskih snaga sa obale i onemogućavanja njihove veze sa saveznicima u južnoj Italiji i snabdevanje oružjem i ratnim potrebama preko mora.

I uprkos veoma teških uvjeta, mornarica je veoma brzo stala na svoje noge zahvaljujući mornarima i ribarima veštima i prekaljenim u akcijama i borbama partizanskih snaga na moru, na otocima i na obali, te pomorcima ratne i trgovačke mornarice iskreno odanim narodnoj revoluciji i oslobodilačkoj borbi i dobronamernim rodoljubima, koji su svoja stručna znanja i sposobnosti stavili u službu naroda. To potvrđuju brojna, uspešno izvršena operativna prevoženja jedinica NOV i POJ sa kopna na

otoke i obratno, sa jednog sektora obale na drugi, ostvarena posle izbijanja Nemaca na obalu i posedanja njenih ključnih delova i tačaka. To pokazuje možda najbolje izvlačenje glavnine 26. dalmatinske divizije i brojnog zbega naroda iz veoma tesnog neprijateljskog okruženja na Makarskom primorju i njihovo prebacivanje na otoke srednje Dalmacije u toku noći 16/17. novembra po žestokom nevremenu i jako uzburkanom moru.

Novoformirana mornarica uspela je relativno brzo da organizuje promet na moru kako prema savezničkim bazama u južnoj Italiji tako i prema prekrcajnim tačkama na obali posednutoj od neprijatelja, te prihvati i opremu zamašnih količina materijalne pomoći namenjene NOV i POJ. Dvadesetog dana po osnivanju ona je uputila prvu motornu jedrenjaču kreću pogonskim materijalom za Glavni štab NOV i PO Hrvatske iz luke Vis u luku Senj, obezbeđujući njenu plovidbu. Time je otpočelo redovno prebacivanje materijala (koji je stigao na o. Vis iz savezničkih skladišta i preko naših baza u južnoj Italiji našim i savezničkim plovnicama) — našim motornim jedrenjačama do jedinica NOV i POJ raspoređenih duž obale i u njenom zaleđu od Hrvatskog primorja do Neretve. I obratno, otpočela je evakuacija preko mora teških ranjenika i bolesnika sa obale kopna na o. Visu i dalje u južnoj Italiji.

Nepuna dva meseca posle svog formiranja, sredinom decembra, Mornarica NOVJ delovala je na morskom području i otocima od Krke i Crikvenice, Velebitskog kanala i Kvarnerića na severu do južnih dalmatinskih otoka i Koločepskog kanala na jugu. U svom je sastavu tada imala: četiri pomorsko-obalna sektora; flotilu naoružanih brodova i šest flotila naoružanih čamaca, ukupno 39 borbenih plovničkih jedinica; četiri otočka partizanska odreda: deset obalnih artiljerijskih baterija s ukupno 24 oružja kalibra 76 do 105 mm; transportnu flotu od 9 parobroda male obalne plovidbe s ukupno 1.890 bruto registarskih tona te 220 jedrenjača sa motorom i bez motora, ribarskih brodica, jahti i motornih čamaca sa ukupno 6.000

bruto registarskih tona, svega u transpотноj floti 229 parobroda, jedrenjača i ribarskih brodica sa svega 7.890 bruto registarskih tona; jedinice službe osmatranja i veze; intendantske, sanitetske i tehničke jedinice sa svojim ustanovama te, konačno, Bazu NOVJ Monopoli u južnoj Italiji. U to doba bilo je u mornarici preko pet hiljada ljudi.

U toku nekoliko narednih meseci, kroz borbu i borbena dejstva na moru, kroz uspehe i neuspehe, Mornarica NOV, izrašće u vid oružanih snaga naroda, koji će se jedinicama VIII korpusa a napose njegove 26. divizije učestvovati u složenim združenim operacijama za uništenje neprijateljskih snaga na otocima, za nanošenje prethodnih udara neprijatelju u pribrežju i naposljetku u konačnom oslobođenju jugoslovenskog primorja sadejstvujući snagama naše IV armije, i izvršavajući u isto vreme tiho i skromno, uz neumorno samopregorno zalaganje i nadasve predano svoje stalne i osnovne zadatke: održavanje prometa na moru i obezbeđivanje sopstvenih pomorskih komunikacija a u obalnom moru od neprijateljskog dejstva, napad na pomorski promet neprijatelja i njegove pomorske snage, te odbrana od neprijateljskih napada otoka i delova obale kopna samostalno ili u sadejstvu sa jedinicama VIII korpusa odnosno IV armije.

IZVORI I LITERATURA

Zbornik dokumenata NOR, tom V i VIII, II JNA Beograd; D. Gizdić, Dalmacija 1943., Zagreb 1962.; S. Kvesić, Dalmacija u NOB, Zagreb, 1960.; J. Vasiljević, Dejstva na Jadranu u NOR, VIZ JNA, Beograd 1957.; Vojna enciklopedija, Beograd 1958—61.; Pomorska enciklopedija, Leksikografski zavod Zagreb, 1957—61.; vlastite beleške.

Admiral u penziji Josip ČERNI

ISKUSTVA IZ EVAKUACIJE RANJENIKA IZ UŽICA 1941.

Negde u drugoj polovini novembra 1941. godine stiglo je u Kraljevački odred pismo iz Užica u kojem je naređeno da se odredski lekar što pre uputi u Užice gde će primiti novu dužnost. Svi mi, Kraljevčani, znali smo da se u Užicu nalazi Vrhovni štab. S obzirom na moje iskustvo iz građanskog rata u Španiji nije bilo u štabu odreda nikakve sumnje u to, da će moj odlazak u Užice i nova dužnost značiti rastanak s odredom, možda zauvek. Obuzela su me osećanja ponosa i tuge istovremeno. U Kraljevačkom partizanskom odredu proveo sam svoje najlepše ratne dane. On mi je bio matica. Svaki ratnik oseća snažnu potrebu da ima svoju jedinicu, svoju maticu. Čak i onda kada se rastane s njom, on je i dalje oseća kao svoju.

Delovi Kraljevačkog odreda su ušli u sastav Prve proleterske brigade kao njen 4. bataljon. Tokom rata smo se ponekad slučajno susreli: za vreme bitki, u marševskim kolonama ili u drugim prilikama. Uvek sam se među Kraljevčanima osećao kao među svojim zemljacima i imao sam utisak da sam na časak navratio u svoj rodni kraj. U Kraljevačkom odredu stekao sam svoje prvo i najvažnije partizansko iskustvo: lekar i svaki zdravstveni radnik u partizanskom ratu mora biti »sve i svja«. On nikako ne sme da se ograniči samo na staranje o fizičkom zdravlju boraca, a ponajmanje bi smeo da ovo staranje svede na pasivno iščekivanje da mu se neko javi »na lekarsku«. Na njemu je da bdi nad celokupnim životom jedinice, on mora da se ukopča u mehanizam političkog života, da je svakodnevno pri ruci komandantu, političkom komesaru i par-

tijskom sekretaru. Da i ne govorimo o tome da je elementarna njegova dužnost da učestvuje u svim borbenim akcijama jedinice, u stroju, s puškom u ruci, da deli dobro i zlo sa ostalim borcima. Možda sam ovde rđavo upotrebio reč »dužnost«. U stvari, partizanski lekari su sve to radili ne zato da bi odgovorili »dužnosti« nego iz svoje unutarne potrebe. Tek kasnije, kada su narasle potrebe za sanitetskom službom a i stvorene bolje mogućnosti za njen rad, partizanskim lekarima se moralo direktno uskraćivati zadovoljstvo da neposredno učestvuju u borbenim akcijama. Tako sam i ja u Kraljevačkom odredu u početku živeo životom borca, bio noću na straži, patrolirao i učestvovala u akcijama, prihvatao se partijsko-političkog rada i svega što je trenutno zatrebalo, a gde su moja skromna iskustva mogla biti od koristi. Kasnije, kada smo zadobili prve ranjenike, morao sam se više povlačiti na »svoj posao«. Pod kraj našeg boravka na terenu oko Kraljeva (u jugoistočnom uglu između Ibra i Morave, sa osloncem na planine Goč i Stolove) imali smo nekoliko desetina ranjenika i bolesnika. Oni su delom bili smešteni u jednu bolnicu na planini Goču (šumarska kuća više sela Kamenice), a delom u samo selo Kamenicu i u više drugih sela južno od Kraljeva. Takva disperzija ranjenika, uslovljena taktičkim, ekonomskim i bezbednosnim faktorima, otežavala je lekarski rad. Ali ova poteškoća, sa kojom sam se tada prvi put sreo u našem ratu, urodila je i svojim plodom: tu, oko Kraljeva, u meni se prvi put rodila zamisao o mobilnoj hirurškoj ekipi. Zamišljao sam: kad bih raspolagao samo jednim hirurgom, a imao ovoliki broj ranjenika rasturenih po širokom prostranstvu, mogao bih ga najbolje iskoristiti samo ako bih ga popeo na konja pa da neprestano kruži od jedne grupice do druge. Ova ideja ostvarila se tek aprila 1942. kada smo u Foči formirali mobilnu hiruršku ekipu koja je obrađivala ranjenike ne samo u fočanskoj bolnici nego i u borbenim akcijama na ustaška uporišta Borač i Rogaticu.

Sve ovo sam naveo samo zato da bih pokazao kako sam bio povezan sa svojim odredom i kakav je preokret

u mom partizanskom životu predstavljao rastanak s Kraljevčanima. S druge strane, i pored ponosa što odlazim na višu dužnost, obuzimala me je zebnja pred sasvim novom i nepoznatom odgovornošću.

Pre polaska sam još jednom, zadnji put, organizovao kupanje odreda u Bogutovačkoj banji i predao dužnost medicinaru Čedi Kasalici. Odredska ambulanta s desetinom bolesnika i ranjenika nalazila se tada u školi u selu Ročevićima.

Do Čačka se tada putovalo čezama, a od Čačka do Užica vozom. Voz prepun partizana. Naši organi bezbednosti kontrolisali su sve putnike. Prvi atributi države, Užičke republike, usred okupirane Evrope! U Užice sam stigao u noć. Vrhovni štab me je te noći snažno impresionirao. Ta prostrana zgrada narodne banke, ti široki hodnici i, naročito, tišina i red koji su tu vladali, sve je to bilo drukčije od naše bučne, pomalo razbaškarene i musave »partizanije«, sve je govorilo da ova ustanova predstavlja nov kvalitet vojske. Dežurni mi je pokazao krevet i rekao da se sutra dan javim drugu »Starom«. Legao sam i dugo razmišljao o drugu Starom. Znao sam da će to biti drug Tito, onaj čije smo članke čitali pod inicijalima Tt, onaj koji nas predvodi, koji zna više od ma koga od nas, koji predviđa sve i koji će naći izlaz iz svake situacije. Neobično osećanje sigurnosti vladalo je tada svakim partizanom pri pomisli na druga Tita zato što se znalo da je on generalni sekretar Partije, a za Partiju nije postojalo nemoguće. Zaspao sam s nestrpljenjem želeći da noć prođe što pre.

Druga Tita sam sutradan zatekao u prostranoj, svetloj i vrlo jednostavno nameštenoj sobi: oveći sto, sekcije, na zidu velika karta Jugoslavije i ništa više. Nastojao sam od sveg srca da moj nastup bude što više vojnički. Naprosto sam uživao u toj svojoj vojničkoj strogosti, otresitosti i u nekoj domonstraciji antipartizanštine. Posle mog pozdrava i raporta obuhvatio sam jednim pogledom i ulovio neka obeležja toga čoveka koji je upravljao sudbinom naše borbe i koga smo tako dugo očekivali: blage plave oči, do detalja

izvajano lice (lice idealnog klasno svesnog radnika, proletera, lice kao da je skinuto s neke ruske slike iz vremena proletkulta), tamnoplava uniforma. Moje već ranije ustaljeno osećanje sigurnosti i gordosti bilo je sad učvršćeno: vidim da imamo Vrhovnog komandanta, imamo onoga koji zna šta hoće, više nismo pojedinačni i izolovani partizanski odredi, sad smo povezana vojska, sad znamo da imamo nekoga levo i desno od sebe.

Naš razgovor nije bio dug. I to mi se jako svidelo. Odlika dobrog starešine je da bez mnogo reči dâ sasvim određene i jasne direktive svom potčinjenom. Drug Tito mi je, pre svega, saopštio da sam postavljen za referenta saniteta pri Vrhovnom štabu. To je iziskivalo razvoj ustanaka uopšte i situacija na oslobođenoj teritoriji u Srbiji posebno. U Užicu se nakupilo mnoštvo ranjenika. Moj prvi zadatak je da sredim stanje u Užicu.

Nije mi baš bilo lako pri duši kada sam napustio sobu druga Tita. Istina, čitava njegova pojava i način kako me je upoznao sa novom funkcijom ulivali su mi samopouzdanje i delovali smirujuće, pa ipak, zadatak koji je stajao preda mnom kao da je prevazilazio moje snage. Onda sam dozvao u pomoć svoje iskustvo iz Španije, stručno, organizaciono i političko. Tamo, a i pre Španije, još za vreme revolucionarnog rada na Beogradskom univerzitetu, naučio sam da za komunistu nema nesavladivih teškoća sve dok ostaju komunisti, dok umeju hladnokrvno ocenjivati situaciju, dok umeju da se oslone na ljude i mobilišu ih za akciju. Komunisti su me naučili jednom zadovoljstvu naročite vrste: nasrtati svom snagom na teškoće, savladivati ih a ne izbegavati. Situacija koja je stajala preda mnom, a nju još nisam ni upoznao, stavila je moj moral pred prvi težak ispit, jedan od teških i najtežih koje sam imao za čitavo vreme rata.

Tada, kao uvek u ratu, kad god bih se našao pred »nemogućim« zadatkom, počeo sam raditi prema poznatom metodskom principu: »upoznaj, proceni, dejstvuuj«. Zaista nema ništa pogrešnijeg nego kad čovek, našavši se pred nepoznatom pojavom ili teškim zadatkom,

pasivno čeka da mu »sine pamet« kako će ga rešiti. Umesto toga, umesto svih meditacija, treba samo otpočeti dejstvo vati: izvidati, upoznati i već u tom procesu donositi početna rešenja i postizati makar i male rezultate, pa će se »glavno« rešenje samo nametnuti.

Dane i noći bio sam u pokretu. Obilazio u Užicu, Požegi i Čačku sve što je bilo u vezi sa sanitetom: bolnice, ambulante, apoteke i ljude koji su tu radili. Evo glavnih podataka o tadašnjoj situaciji: ukupno je na tom području moglo biti oko 500 ranjenika (kasnije, kada je počela nemačka ofanziva, taj je broj porastao na 700). Najveća njihova koncentracija bila je u samom Užicu (gradska bolnica i bolnica Crvenog krsta) i u Sevojnu (poljoprivredna škola). Stanje u bolnicama, dabome, nije bilo zadovoljavajuće, ali nije bilo ni tragično. Mnogo štošta me podsećalo na Španiju: bolnice prepune, premnogo pomoćnog osoblja, neveštog u svim poslovima, teški zadah od gnojnih rana, mnogo osteomijelita i sepse, medicinski rad slab (primenjivalo se uglavnom konzervativno lečenje rana beskrajinim previjanjima i ispiranjima, a malo se hirurški radilo), ali, s druge strane, u bolnicama je ipak vladao nekakav red i »naš« poredak, funkcionisali su politički komesari, čitana je štampa, ishrana je uredno tekla i raspoloženje među ranjenicima bilo je vrlo dobro. Valja pomenuti da je u tim partizanskim bolnicama lečen i manji broj četničkih ranjenika koji su poticali iz vremena zajedničkih borbi protiv okupatora, dok četnička komanda još nije izdala naređenje za izdaju i bratoubilački rat. U postupku prema njima nije bilo nikakve razlike. Čitava, dakle, atmosfera koju sam zatekao u bolnicama, uveravala me je da »stvar ipak nekako ide«. Zato mi se na kraju obilaska činilo da bi pri takvom stanju stvari u bolnicama mogao da se postavi kao glavni zadatak: održati sanitetski kurs za bolničare u partizanskim odredima. Smatrao sam da bi budući ranjenici stizali do bolnica u mnogo boljem stanju ako bi bolje funkcionisala prva pomoć na bojištu, ako bismo u odredima imali barem po jednu odgovornu i dobro školovanu bolničarku koja bi sve radila po jedinstvenom meto-

du naučenom ovde u Užicu. Već sam bio spremio poziv na ovaj kurs. Pripremao sam i formular ranjeničke karte. Čini mi se da je kursom trebalo da rukovodi dr Dejan Popović.¹

Ali dva krupna i iznenadna događaja potpuno prekidaju ove moje planove: eksplozija u fabriци municije i nemačka ofanziva protiv oslobođene teritorije.

Užička fabrika municije eksplodirala je u rano poslepodne 22. novembra 1941. Ja sam se u tom trenutku zatekao u glavnoj ulici što vodi od trga prema narodnoj banci (Vrhovnom štabu) i njenim podzemnim trezorima gde je bila smeštena fabrika. Čuvši snažnu detonaciju, pomislio sam najpre da je u pitanju avionska bomba pa sam instinktivno skrenuo s ulice pod svod nekih kućnih vrata. Ali ubrzo sam video kako iz grla podzemne fabrike suklja crni dim, a kroz dim izleću ljudi i trče izbezumljeno ulicom prema meni. Izgledali su jezivo kao fantomi iz pakla: potpuno crni, samo su im se belasali zubi i oči, sa rukama podignutim u vis. Među njima sam prepoznao i profesora Pavla Savića.

Opečeni ljudi sručiše se u garnizonsku ambulantu u kojoj je radio dr Andersen — Rus². Otrčao sam za njima. U ambulanti je vladala prava »traumatska epidemija«, iako mi ovaj Prirogovljev izraz tada još nije bio poznat. Povređeni su ispunili hodnike i veliku sobu u kojoj smo obrazovali previjalište. Bilo je zapomaganja, pometnje, necelishodne žurbe, pa ipak prva pomoć je ukazana svima u roku od 2 do 3 sata. Opečene površine smo zavijali sterilnom gazom, ali smo pri tome pravili grešku, naime, na gazu smo stavljali i vazelin, čija je sterilnost bila sasvim sumnjiva.

Teško povređeni su preneti u gradsku bolnicu. Ne sećam se više njihovog broja, ali svakako je bilo barem desetak vrlo teških opekotina sa preko 50% opečene površine. Sećam se dobro zapomaganja tih bolesnika. Mi, le-

¹ Ubile ga ustaše u selu Govzi 1943. godine posle V ofanzive.

² Ubili ga četnici u selu Ilovači kod Foče s proleća 1942. godine.

kari, nismo se mogli složiti oko lečenja šokiranih. Jedni su stajali na stanovištu da im treba davati morfijum sve dok se javlja bol kao jedan od glavnih faktora šoka, tim pre što tada nije bilo krvi, a niti iskustava u transfuziji, da bismo se na taj način uspešnije borili protiv šoka. Drugi su bili protiv morfijuma.

Likvidacija posledica eksplozije u Užicu zahvatila je puno angažovanje naših snaga te nam je odvukla pažnju sa druge, mnogo veće opasnosti koja se nadvila nad Užičku republiku i veliki broj ranjenika u njoj. Naime, nemačka ofanziva bila je već u toku. Ukoliko je tačno da je eksplozija bila delo neprijateljeve diverzije a ne nesretn slučaj, onda se mora priznati da mu je zaista pošlo za rukom da ostvari školski primer kombinovanja diverzije u pozadini sa dejstvom njegovih snaga s fronta.

Nemačka ofanziva protiv Užica bila je usmerena u tri glavna pravca:

I. dolinom Drine, pravcem Ljubovija — Rogačica — Kadinjača — Užice,

II. pravcem, Valjevo — Bukovi — Kosjerić — Užice,

III. dolinom Zapadne Morave, pravcem Kraljevo — Čačak — Požega — Užice.

I pored herojskog otpora na Bukovima i Kadinjači, naše snage nisu uspele da zadrže pritisak nadmoćnog neprijatelja. Događaji su se razvijali munjevitom brzinom: 25. XI pala je Ljubovija; 27. XI Nemci se probijaju od Kraljeva ka Čačku, a 28. XI zauzimaju Čačak; 29. XI Nemci ulaze u Užice. Tog dana navršio sam tek drugu nedelju staža na novoj dužnosti.

Kakav je bio rad saniteta u tim danima?

Još krajem oktobra Vrhovni štab je naredio da se na Zlatiboru, gde je postojao veći broj turističkih objekata, pripremi smeštaj za ranjenike. Ovo naređenje je izdato vrlo verovatno u vezi sa već započetom nemačkom ofanzivom i s namerom da se pripremi odušak iz kotla u koji bi eventualno mogli pasti ranjenici u dolini Zapadne Morave. Na Zlatibor je 21. novembra transportovana prva grupa teških ranjenika iz Užica, a 26. novembra Vrhovni

štab mi je naredio da sprovedem potpunu evakuaciju ranjenika iz svih gradova oslobođene teritorije. Pokuljali su potoci ranjenika iz Čačka, sa valjevskog pravca i od Rogačice, tako da je Užice odjednom postalo kritično usko grlo. Za dalju evakuaciju na Zlatibor stavljeni su mi na raspolaganje svega tri kamiona, jedna sanitetska kola i jedan autobus. I ovaj jedini autobus je prvog dana izgubljen: survao se niz strmine Palisata, srećom bez ranjenika, na povratku u Užice; poginuo je samo šofer. Osim krize u vremenu i transportnim sredstvima, situaciju je pogoršavala i žestoka zima koja je baš tih dana otpočela. Mraz je bio tako žestok da sam bio svedok kako se na platformi kamiona odmah ledio gnoj koji je isticao iz rana. Ne znam šta je bio razlog još jednoj nevolji, da li panika ili nečija sabotaza, tek bilo je mnogo ranjenika koji su iznošeni iz bolnice bez odela, samo umotani u čaršav i čebe. Pa ipak, evakuacija iz Užica izvršena je potpuno i na vreme. Poslednji ranjenici napustili su Užice noću 28/29. novembra, a 29. novembra pre podne Nemci su zauzeli grad.

Međutim, suprotno mom očekivanju, kriza se nastavila i na Zlatiboru, te je tamo dostigla dramatičnu kulminaciju. Ja sam živio u nadi da je Zlatibor nepristupačan za Nemce i neosvojiv. Mislim da nisam bio jedini koji je u to verovao.

Vest o padu Užica stigla je na Zlatibor 29. novembra uveče, dakle, barem 6 sati kasnije od samog događaja. Vest je u početku bila primljena kao »alarmantna i petokolonaška«! Tek u noć uspelo nam je da pronađemo Vrhovni štab i dobijemo potvrdu da je situacija zaista kritična, da se dolazak Nemaca može očekivati već sutradan rano i da treba ranjenike hitno evakuisati preko reke Uvca prema Sandžaku. Moram priznati da je to naređenje delovalo na mene porazno: mrkla noć, ciča zima, oko 700 ranjenika rasturenih po svim vilama i kafanama, osoblje premoreno prethodnom danonoćnom evakuacijom, sva vozila u rashodu i rasturena kojekuda, a kad bi ih bilo, ne bismo s njima ništa više mogli napraviti jer je drumo bilo još samo nekoliko kilometara prema Uvcu. Atmosfera

bespomoćnosti bila je potencirana još i time što se do toga časa nije znalo za sudbinu druga Tita. Mislilo se da je on poginuo i u Vrhovnom štabu vladala je duboka poštištenosti. Iz štaba sam se vratio na Kraljeve vode. Tamo sam, među ranjenicima, a i među osobljem, zatekao veliku neizvesnost i uznemirenost. Jedan od ranjenika već je počinio samoubistvo.

Kao pritisak more ostalo mi je na duši pitanje šta da se radi sa 150 teških, nepokretnih ranjenika. Nisu postojale više nikakve realne mogućnosti za njihovo spasenje. Oni su, dakle, izgubljeni? Iako je svaka racionalna analiza davala drukčiji rezultat, ipak se nisam mogao osloboditi osećanja ličnog neuspeha i lične krivice u tragediji koja je već bila na pragu.

Kao što je poznato, Nemci su toga jutra stigli na Kraljeve vode i obavili zversko delo svojstveno njima.

RAZMATRANJA

Pogibija 150 partizanskih ranjenika 1941. godine na Zlatiboru svakako spada među najveće nedaće ove vrste koje smo pretrpeli u narodnooslobodilačkom ratu. Kao učesnik evakuacije iz Užica ja nisam u stanju, niti želim, da dajem »konačnu« ocenu »pravilnosti« svih naših ondašnjih postupaka, a još manje da se upuštam u pitanje »odgovornosti«, zašto se radilo ovako, a ne drukčije itd. Pa ipak, smatram da će biti korisno da danas, posle 20 godina, pružim objektivnom istoričaru neke elemente za njegovu analizu i za njegov sud. Ovo činim utoliko pre što mislim da se iz tih elemenata mogu već sada izvući neke praktične pouke za rad naših zdravstvenih radnika u nekoj sličnoj eventualnosti, ne samo ratnoj, nego i u slučaju bilo kakve elementarne nesreće u mirno doba.

Pre svega treba istaći da evakuacija 700 ranjenika od Užica do Zlatibora, za vreme svega tri dana i tri noći, na odstojanju od 30 kilometara, u uslovima žestoke zime, sa svega tri kamiona i jednim sanitetskim kolima, predstavlja jedan od najvećih podviga partizanskih sanitetskih rad-

nika i svedočanstvo njihovog krajnjeg samopregora. Veličina ovog dela ističe se još više ako se ima u vidu činjenica da je sanitet u te dane bio gotovo potpuno osamljen, bez veze sa Vrhovnim štabom koji je bio sav zauzet odbranom Užica. O visokoj moralnoj vrednosti sanitetskog osoblja svedoči i detalj sa Zlatibora: glasnik Vrhovnog štaba saopštava pred ranjenicima da je Užice palo, a lekari i bolničari hoće da ga zgrome kao »paničara i defetistu«! Lekari su unosili ranjenike u kamione, tovarili materijal, šofirali i tako svojim primerom podsticali da se izvuku i poslednje rezerve snage iz premorenog osoblja. Ne verujem, dakle da se u pogledu same evakuacije, smeštaja i ishrane ranjenika na relaciji od Užica do Zlatibora moglo u tim uslovima išta više učiniti. Još manje se moglo bilo šta više očekivati u završnom činu tragedije, tj. u noći 29/30. novembra na Kraljevim vodama: naše organizovane odbrane prema neprijatelju više nije bilo, bolnica je ostala bez ikakve zaštite, bez ikakvih transportnih sredstava, a Vrhovni štab je bio sav obuzet teškom brigom za sudbinu Vrhovnog komandanta koji je u povlačenju iz Užica 29. novembra preuzeo lično komandovanje jedinicama zaštitnice i pri tome izložio svoj život neposrednoj opasnosti.

Međutim, baš sa stanovišta korišćenja iskustva iz Užica u bilo kakvoj eventualnosti, može se postaviti pitanje *kakvi su to objektivni uslovi bili neophodni* pa da se sa više ili manje izgleda izbegne nesreća na Zlatiboru?

Smatram da je prvi i osnovni uslov bila čvrsta organizacija. A toga je najviše manjkalo. Bilo je u izobilju samopregora, bilo je divnih ljudi a, gledajući celokupni potencijal užičkog područja, bilo je i materijalnih sredstava (tovarnih i zaprežnih konja), ali nam je organizacija bila još krhka, tanka i nedovršena. Uspeh (dakako relativni) evakuacije iz Užica mora se pripisati pre svega velikoj odanosti, komunističkoj svesti i individualnoj umešnosti sanitetskih radnika. Evo nekih slabosti naše organizacije:

Rukovodeći organ čitavog partizanskog saniteta u to doba bio je predstavljen jednim čovekom — referentom

saniteta pri Vrhovnom štabu. Danas je sasvim očividno da je stepen razvoja ustanka u Srbiji koncem 1941. godine (i bez obzira na užičku krizu) zahtevao razvijeniji i jači rukovodeći organ koji bi, pored toga, bio čvršće povezan sa čitavim organizmom Vrhovnog štaba. Dva lekara (referent saniteta i njegov zamenik) i jedan farmaceut, sa grupom kurira (nekad se ne može preceniti značaj dobrih kurira u našem ratu!) — to je bio, s obzirom na objektivne zadatke koji su se postavljali, onaj minimalni »aparata« koji je u ondašnjoj situaciji bio koliko neophodan, toliko i ostvarljiv. Bez ovakvog aparata i bez čvrste i trajne veze sa Vrhovnim štabom, referent saniteta nije bio u stanju ni da sazna za sve onolike nagle promene u situaciji, a kamoli da bitnije utiče na njih. O svojoj ozbiljnosti nemačke ofanzive, na primer, on je saznao tek 26. novembra. Još od prvog dana svog preuzimanja dužnosti, a to je bilo svega desetak dana pre evakuacije, on je bio sav ogrezao u praktični posao u bolnicama, a za vreme trodnevne evakuacije još više je tonuo u sitan ali i neizbežan posao: lično je ukrcavao ranjenike u kamione, požurivao i bodrio šofere usnule od premorenosti i tome slično. Zato nije ni malo slučajno što je on, nemajući nikakve kurirske veze sa Vrhovnim štabom, saznao za upad Nemaca u Užice punih šest sati kasnije od samog događaja. Pošto nije imao pri ruci ni najobičniju geografsku kartu, nije mogao steći tačne predstave o prostoru koji se proteže južno od Zlatibora prema reci Uvcu, o naseljima gde bi se mogli smestiti ranjenici i iz kojih bi se mobilisala stoka i ljudi za njihovo transportovanje. Sumarno uzevši, takav rad referenta saniteta pri Vrhovnom štabu za vreme evakuacije iz Užica, koliko god je bio u datim uslovima neizbežan i jedino mogućan, ipak se mora, s jednog šireg i objektivnijeg stanovišta, oceniti i kao *sitnoprakticistički*. Njegova uloga kao rukovodioca nije u tim danima došla do onolikog izražaja koliko je to čitava situacija objektivno zahtevala. Njegovo mesto moralo je biti bezuslovno mnogo bliže Vrhovnom štabu, odnosno onde odakle je mogao življe pratiti razvoj operativne situacije, a njegovi

organi (kojih nije imao) trebalo je da brzo prenose i ostvaruju njegove direktive adekvatne svakoj promeni situacije. *Nedovoljno shvatanje štabne funkcije referenta saniteta bila je na žalost dosta česta pojava pogotovo u početku našeg narodnooslobodilačkog rata, a to je redovno imalo vrlo nepovoljnih posledica.*

Slabost rukovodećeg sanitetskog organa neminovno je rađala i ostale organizacijske slabosti: nemanje posebne transportne jedinice za prevoz ranjenika i posebne zaštitne jedinice za bolnicu, jačine barem jednog voda. Njihovo nepostojanje imalo je za posledicu da su se i ona oskudna transportna sredstva, dodeljena za evakuaciju ranjenika, često gubila, rasturala i uzimala za razne druge svrhe, da disciplina šofera nije mogla biti na visini — a sve to je usporavalo evakuaciju. Posebna transportna jedinica u *rukama referenta saniteta* bi verovatno uspela da obezbedi i rezervnu grupu šofera koja bi smenjivala one koji su bili premoreni. Naročito je mogla biti dragocena usluga zaštitnog voda. U kritičnoj fazi evakuacije, tj. odmah po dolasku ranjenika na Zlatibor, ovaj vod je mogao biti upotrebljen za mobilizaciju konja i ljudi iz okolnih sela radi transportovanja ranjenika na levu obalu Uvca, ili, u krajnjem slučaju, za njihovu disperziju po naseljima levo od glavne komunikacije Palisat — Dobroselica. Možda bi na taj način i u ovoj situaciji, kako je to često bivalo kasnije u toku narodnooslobodilačkog rata, tragedija 150 ranjenika na Kraljevim vodama bila znatno ublažena, ako ne i izbegnuta. U svakom slučaju može se, na osnovu naših potonjih iskustava, smatrati propustom što se nije barem pokušalo da se mobiliše narod iz okolnih sela.

Izneo sam neke objektivne organizacijske uslove pod kojima bi sudbina ranjenika na Zlatiboru, možda, primila drukčiji tok. Sada se može postaviti pitanje: a da li su postojali drugi, još objektivniji, još više odlučujući momenti za *ostvarenje pomenutih uslova*? Da li su opšti stepen razvoja naše narodnooslobodilačke vojske u tom periodu rata i, posebno, situacija na našim bojištima krajem novembra 1941. omogućavali da se organizacijski bolje

pripreme za tako težak zadatak kao što je spasavanje onolikog broja ranjenika? Smatram da bi bilo pogrešno ako bismo dali bilo kakav *apodiktički* odgovor na to pitanje, jer bi svaki određeni odgovor, bio pozitivan bio negativan, neminovno sadržavao krupne primese proizvoljnog nagađanja i spekulacije.

Ne mogu odgovoriti »da«, jer znam za opšti zakon da je sanitet u osnovi onakav kakva je i vojska, da se on ne može ni razvijati ni delovati izvan opštih organizacijskih i operativnih okvira u kojima se razvija celokupna oružana sila. Znam za pravilo da se postupci ljudi u ratu ne mogu ocenjivati samo sa stanovišta neke apsolutne vojne teorije nego, pre svega, kroz prizmu konkretnih uslova, u okviru prostora i vremena u kojem su ljudi delovali. A naša vojska je u to vreme bila još mlada i operativna situacija izvanredno teška. 3. Završna faza nemačke ofanzive na našu slobodnu teritoriju odigrala se munjevito. Nemci su imali ogromnu nadmoćnost u ljudstvu i tehnici, a partizanski odredi bili su već iznureni i proređeni dugotrajnim borbama na dva fronta: protiv Nemaca i protiv četničke izdaje. Zato uviđam rizik kojem se mogao izložiti referent saniteta pri Vrhovnom štabu da se sam upustio, u *onim kritičnim danima*, u stvaranje neke »bolje« organizacije: mogao je na tome izgubiti dragoceno vreme, moglo ga je to dovesti do još veće izolovanosti od događaja pa da ne učini ni onoliko koliko je učinio. U svakom slučaju, njegov onakav rad, koji sam nazivao sitnoprakticističkim, bio je daleko korisniji nego da se u *tom trenutku* »bavio organizacionim pitanjima«.

Pa ipak, ne bih mogao mirne duše da prihvatim ni negativan odgovor, tj. da baš nikako nismo mogli, ne samo sanitet nego svi mi kao celina (vojska, narodni odbornici, organizacije), učiniti ništa više za ranjenike. Mi smo skloni da u svojim današnjim razmatranjima ratnih zbivanja dajemo prevelik značaj opštim i objektivnim »uslovima« pod kojima smo delovali, pa nam izgleda kao da su događaji morali neminovno teći baš tako kako su tekli. »Učinilo se sve što je bilo moguće, nije se moglo drukčije«.

Čini mi se da je ovakav misaoni postupak kratkog daha, da on sam sebi zatvara vidik i da zatupljuje kritički duh. Ovakvim postupkom umanjujemo ulogu subjektivnog faktora (znanje, iskustvo, sposobnost blagovremene procene situacije, inicijativa, brzo reagovanje itd.). A baš naša ratna istorija je prepuna primera koji pokazuju kako je ovakav subjektivni faktor predstavljao ponekad onaj minimalni ali sudbonosni dodatak na terazijama »objektivnih uslova« koji je odlučivao da tok događaja ipak prevagne ovamo, a ne onamo.

Zato smatram da je u interesu slobode naše analitičke i kritičke misli, a pogotovo u interesu nedogmatskog korišćenja našeg ratnog iskustva, ako se na postavljeno pitanje ne daje ni kategorički negativan odgovor. Eventualni budući korisnik našeg iskustva iz Užica moraće shvatiti da u ratu treba uvek najpre činiti ono što je moguće, ali istovremeno, da ne sme unapred zaustaviti svoju misao i svoju akciju pred bedemom »nemogućnog«. On će morati shvatiti da je u sanitetu *organizacija* jedan od najbitnijih uslova za preovlađivanje stihije, a tu organizaciju treba stalno *usavršavati* prema zadacima koji se postavljaju.

Gledano sa izvesne istorijske distance i sa stanovišta naših poznijih iskustava, ne bi se mogla apriorno odbaciti mogućnost i drukčijeg, povoljnijeg ishoda sudbine ranjenika na Zlatiboru. Da su postojali pomenuti organizacijski preduslovi, da smo mi subjektivno bili potpuno na visini situacije (blagovremenija procena situacije i njene težine) moglo se postupiti još i ovako:

— moglo se produžiti s evakuacijom ranjenika odmah prema Uvcu bez zadržavanja na Zlatiboru. Iluzije u sigurnost Zlatibora postojale su; na krajnjoj tački automobilskog puta, u selu Dobroselici, mogla se obrazovati relejna stanica i tu se moglo izvesti prekrcavanje ranjenika sa kamiona na volovska kola i tovarne konje. Okolni teren raspolagao je dovoljnim brojem ovih sredstava i teško je zamisliti da bi stanovištvo, čak i ono nenaklonjeno nama,

otkazalo pomoć da mu se objasnilo da su u pitanju ranjenici.

2

— Paralelno s ovim, a pogotovo za slučaj neke krize s one strane Uvca, mogli su se nepokretni ranjenici razmestiti i rasturiti po manjim grupama bočno od komunikacije Kraljeve vode — Kokin Brod i to po planinskim naseljima i šumama na planini Murtenici i Torniku. Njihova situacija ne bi ni tu bila zavidna, ali bi svakako imali više izgleda da prežive nego pri neposrednom susretu s neprijateljem na Kraljevim vodama.

Pouke iz evakuacije Užica ušle su odmah u riznicu naših znanja o partizanskoj sanitetskoj taktici. Od tada pa nadalje, sve do kraja rata, mi smo nastojali da se pridržavamo ovih načela:

— ne trpeti nikada veću koncentraciju ranjenika u jednom mestu;

— ne gajiti preterane iluzije o našim planinama; nepristupačnih terena za neprijatelja nema;

— svaka partizanska bolnica, ma koliko situacija izgledala stabilna, treba da radi u stalnoj spremnosti za pokret;

— najšire se oslanjati na narod, posebno na omladinu; kad god zatreba, smeštati ili brzo prenositi ranjenike van domašaja neprijatelja.

General-pukovnik dr *Gojko NIKOLIŠ*

JULSKI USTANAK U CRNOJ GORI*)

Neposredno poslije kapitulacije, 24. aprila, na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak formirana je Vojna komisija sastava: Blažo Jovanović kao rukovodilac, a Bajo Sekulić, Boško Đuričković i Jovo Kapičić kao članovi. Komisiji je stavljeno u zadatak da organizuje prikupljanje i skladištenje oružja, na sigurnim mjestima, na cijeloj teritoriji Crne Gore, kao i da evidentira ono kod pojedinaca na koje Partija može da računa. Odlučeno je da se pri svim mjesnim komitetima odredi po jedan član koji će isto to organizovati na teritoriji sreza. Članovi mjesnih komiteta koji su određeni za taj posao bili su direktno vezani za Vojnu komisiju PK kako bi se obezbijedila tajnost.

Na tom sastanku je odlučeno da se razvije najširi politički rad i detaljno objasne uzroci kapitulacije bivše Jugoslavije i njene vojske, kao i da se uporedo sa prikupljanjem oružja zauzme u masama stav Partije da se ono ne predaje okupatorovim vlastima, bez obzira na to što je on još od prvih dana predočavao svojim naredbama najstrože mjere prema onome kod koga bi se našlo oružje i druga vojna oprema, uključujući i strijeljanje. Tim mjerama je Partija jasno nagovijestila masama perspektivu oružane borbe protiv okupatora.

Okupator sa svoje strane pokušava, sve do napada hitlerovske Njemačke na Sovjetski Savez, da se raznim

---

*) U saglasnosti s autorom objavljujemo skraćeni i prerađeni članak koji je objavljen u Vojnoistorijskom glasniku br. 4/1961. pod naslovom: »Oružani ustanak u Crnoj Gori 1941. god.«

mjerama predstavi crnogorskom narodu kao prijatelj i oslobodilac. Već 17. aprila je pomoću šačice separatista iz redova federalista, stvorena u Cetinju privremena administrativna komisija koju kasnije, 5. maja, civilni komesar za Crnu Goru Macolini zamenjuje sa »Vijećem Crnogoraca« (»Konsulta«). Okupatorska vlast nastojala je da preko izdajničkih elemenata stvori tzv. kraljevinu Crnu Goru. U tom smislu ona preduzima razne mjere sve do izbijanja opštenarodnog oružanog ustanka. Crnogorski narod je te pokušaje odbio kao smiješne i neozbiljne, a izdajničke elemente iz redova separatista sa Sekulom Drljevićem na čelu podrugljivo je nazvao »tetkićima«.

Uzaludni su bili svi pokušaji okupatora da u narodu stvori iluzije o prijateljskom odnosu Italije prema Crnoj Gori, a obnovu crnogorske države crnogorski narod je odbacio kao preživjelu u bilo kakvim uslovima van zajednice sa ostalim jugoslovenskim narodima, a pogotovu u uslovima okupacije od strane jedne fašističke zemlje. I u samim aktima okupatora bila je dovoljno prozirna licemjernost njegove politike. Jer, uporedo sa ovim mjerama nije mu smetalo da Boku Katorsku priključi još od prvih dana svojoj italijanskoj državi kao posebnu provinciju pod nazivom: »Boka di Kataro«.

Uporedo sa ovim pokušajima obmane, okupator od početka pristupa sistematskom uspostavljanju svoje vlasti, koristeći pri tome i ostatke administrativnog aparata, policiju i žandarmeriju bivše Jugoslavije. U svim većim mjestima uspostavlja karabinijske stanice, a u manjim zadržava žandarmerijske stanice bivše Jugoslavije. Isto tako zadržava opštinske vlasti bivše Jugoslavije preko kojih pokušava da sprovede razne svoje mjere.

Da bi ove mjere izgledale što dobronamjernije i ubjedljivije, okupator od prvih dana postupa veoma liberalno i pokazuje posebnu brigu za ishranu stanovništva, dodjeljujući sljedovanja uz povoljne cijene, a činovnicima, policiji i žandarmeriji bivše Jugoslavije čak i isplaćuje izvjesne mjesečne prinadležnosti.

Paralelno s tim OVR-a prikuplja preko ostataka policijskog aparata podatke o komunistima i ostalim patriotima, s namjerom da ih u zgodnom momentu iznenadi i pohapsi. Međutim, partijske organizacije su, preko svoje obavještajne službe koja je bila uspostavljena preko pojedinaca u aparatu vlasti, budno pratile taj rad okupatora i bile na oprezi. Završne mjere okupatora trebalo je da budu krunisane 12. jula 1941. godine, kada je bio sazvan »Crnogorski sabor«, koji je trebalo da proglasi tzv. nezavisnu kraljevinu Crnu Goru, razumje se, pod okriljem Italijana.

Partijske organizacije su intenzivno radile na razjašnjavanju i razobličavanju prividnog »liberalizma« okupatora prvih dana okupacije (koji je jasno bio sračunat na obmanu dok ne učvrsti svoj okupacioni sistem), sprovodeći pri tome intenzivno organizacione i političke mjere za oružanu borbu. Na konferencijama po selima i gradovima komunisti su neumorno objašnjavali šta želi okupator da postigne tim svojim mjerama i u čemu je suština takvog njegovog odnosa.

Crnogorskom narodu je bilo blisko jedinstvo jugoslovenskih naroda i on je bio spreman da se uporno bori čak i za onakvu nazadnu Jugoslaviju, a protiv stranog zavojevača, te mu je utoliko teže padalo cijepanje i komadanje teritorije Jugoslavije od strane Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske. U jedinstvu jugoslovenskih naroda koje su komunisti zastupali vidio je jedini izlaz iz situacije i toj ideji je bio do kraja odan i privržen. Razumje se da je crnogorski narod zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije davao i u predratnim uslovima žilav otpor ravnopravnosti jugoslovenskih naroda, vodio borbu protiv nasilja i izgladnjavanja, a za demokratske slobode. Ali, taj otpor on nikada nije vodio u pravcu izdvajanja iz zajednice jugoslovenskih naroda. Na razobličavanju akata okupatora u Crnoj Gori i u drugim krajevima Jugoslavije KPJ je ostvarivala političko jedinstvo masa u borbi protiv ciljeva i namjera okupatora da što dublje razvije jaz među narodima Jugoslavije stvaranjem kvislinških država i drugim

mjerama. Ni mase crnogorske federalističke stranke nijesu željele izdvajanje iz okvira jugoslovenske zajednice. Napori okupatora na obnovi nekakve kraljevine Crne Gore ostali su uzaludni, bili su onemogućeni otporom naroda i definitivno sličeni julskim ustankom crnogorskog naroda, tako da do stvaranja te planirane države nikada nije ni došlo.

Najveći dio narodnih masa, naročito omladine, prihvatio je sa oduševljenjem stav Partije da se oružje ne predaje. Okupatoru je samo mali broj pojedinaca predao veoma malu količinu i to pretežno starog i neupotrebljivog oružja, municije i druge opreme. Najveći broj pojedinaca u svim krajevima je na zahtjev Vojne komisije PK predao oružje u zajednička skladišta ili je prijavio da ga ima. Uzalud su zajednički elementi ubjeđivali narod u potrebu da se oružje preda podsjećajući, pored ostalog, i na strijeljanja iz vremena austrougarske okupacije, da bi na taj način izazvali strah u narodu i naveli ga da preda oružje.

Ljubav crnogorskog čovjeka prema oružju, spojena sa povjerenjem u KPJ, bila je jača od propagande izdajničkih elemenata i prijetnji strogim mjerama okupatorskih vlasti. Prema podacima kojima raspolažemo, bilo je u partijskim skladištima i kod pojedinaca evidentirano: oko 12 000 pušaka, 30 mitraljeza, 150 puškomitraljeza, 1 poljska haubica, 1 pešadijski top 37 mm, oko 50 sanduka bombi, 1 teški bacač i više miliona puščane i mitraljeske municije.¹⁾ Taj broj je svakako bio i veći, jer izvestan dio oružja nije mogao biti evidentiran.

U maju je otpočelo stvaranje pripremnih vojnih grupa na čitavoj teritoriji Crne Gore. U grupe su uključivani članovi KPJ, SKOJ-a i bliski simpatizeri. Sa ovim grupama izvođena je obuka u rukovanju oružjem, a i najosnovnije radnje iz taktičke obuke. Neke grupe su izvršile u toku priprema i bojna gađanja u planinskim predjelima daleko od komunikacija, okupatorskih garnizona i kara-

---

¹⁾ Blažo Jovanović: Referat na Osnivačkom kongresu KP Crne Gore 1948; Batrić Jovanović: *Crna Gora u NOP i socijalističkoj revoluciji* — 1960 — I.

binijerskih stanica. Obuka je izvođena pod neposrednim rukovodstvom organizacija Komunističke partije, a komandiri grupa bili su Partiji odani rezervni oficiri i podoficiri. Svaka grupa imala je svog političkog rukovodioca, tako da je pored vojne obuke sproveden i sistematski politički rad. Grupe su bile organizovane i po selima i u gradovima. U njima je vladala prava vojnička disciplina. Brojno stanje grupa bilo je različito i zavisno od terenskih konspirativnih i drugih uslova i kretalo se uglavnom do 30 ljudi. Neposredno pred ustanak bilo je obuhvaćeno oko 6200 ljudi, organizovanih u 290 grupa, i to: u cetinjskom srezu 25 grupa sa 450 ljudi, u bokokotorskom 21 grupa sa 302 čovjeka, u barskom 22 grupe sa oko 380 ljudi, u podgoričkom 31 grupa sa 768 ljudi, u danilovgradskom 33 grupe sa 600 ljudi, u nikšićkom 39 grupa sa 870 ljudi, u šavničkom 32 grupe sa oko 450 ljudi, osim župopivske opštine koja je ranije bila mobilisana i uputila oko 300 boraca prema Gacku za zaštitu od upada ustaša iz Hercegovine, u pljevaljskom 9 grupa sa 99 ljudi, u bjelopoljskom 15 grupa sa oko 400 ljudi, u beranskom 19 grupa sa oko 400 ljudi, u andrijevičkom 20 grupa sa oko 380 ljudi i kolašinskom 25 grupa sa preko 520 ljudi.²⁾

Uporedo sa stvaranjem pripremljenih vojnih grupa i njihovom obukom, u mnogim mjestima su u periodu priprema za ustanak organizovani i sanitetski tečajevi za prvu pomoć. Tim tečajevima rukovodili su članovi Partije ili bliski simpatizeri ljekari i ljekarski pomoćnici.

Partija je u to vrijeme razvila veoma živu aktivnost na organizovanju zbrinjavanja i snabdijevanja velikog broja izbjeglica iz Vojvodine, Kosova i Metohije, kao i

---

²⁾ Blažo Jovanović: Referat na osnivačkom kongresu KP Crne Gore 1948;

B. Perović: *Ustanak u srezu šavničkom* — Vojnoistorijski glasnik 1952 — br. 2;

Batrić Jovanović: *Crna Gora u NOP i socijalističkoj revoluciji* — 1960 — I;

Danilo Jauković: *Sandžak u narodnooslobodilačkom ratu*, VIG br. 4/1960.

onih iz Hercegovine koji su se sklonili na teritoriju Crne Gore ispred ustaških pokolja. Taj zadatak obavljen je preko Narodnooslobodilačkog fonda (a stvarani su i posebni odbori za tu svrhu u nekim mjestima), koji je u ustanku trebalo da ima ulogu u snabdijevanju vojske i stanovništva na oslobođenoj teritoriji, do osnivanja organa vlasti.

Pored osnovnog zadatka oko priprema za oružani ustanak, Partija je vodila oštru borbu protiv raznih oblika špekulacije i crnoberzijančenja, koji su bili uzeli dosta široke razmjere, čemu je doprinio i novac koji su pojedinci u znatnoj količini izvukli iz pećine u Trebjesi, gdje ga je ostavila bivša jugoslovenska vlada, a što je stavljalo narod, naročito u varošima, u veoma težak položaj. Partijske organizacije su radile i na razbijanju podstrekavanja stanovništva graničnih mjesta prema Hercegovini i Sandžaku od raznih šovinističkih elemenata na borbu protiv muslimana pod vidom zaštite srpskog življa, suprotstavljale su se toj izdajničkoj raboti i ukazivale narodnim masama na pravi cilj tih pokušaja. One su se suprotstavile i pokušaju špekulisanja sa prodajom oružja srpskom stanovništvu iz susjednih područja.

Tako intenzivnim i raznovrsnim radom Partije u Crnoj Gori jačalo je organizaciono i političko iskustvo komunista, a aktiviranjem velikog broja ljudi stvarani su povoljni uslovi za prijem novih članova. Komunisti koji su do rata radili u beogradskoj ili drugim organizacijama i po odluci Partije upućivani na rad u svoj kraj, zahvaljujući bogatom iskustvu, mnogo su doprinijeli i pomogli partijskim organizacijama, naročito na selu. Brojno stanje partijske organizacije u Crnoj Gori poraslo je u tom periodu za oko jednu trećinu i neposredno pred ustanak iznosilo je oko 1800 članova³⁾ i oko 4500 članova SKOJ-a.

Na čitavoj teritoriji Crne Gore i Sandžaka su za nepuna tri mjeseca izvršene solidne političke i organizacione pripreme za predstojeću oružanu borbu protiv okupatora.

---

³⁾ Andrija Mugoša: Referat na Osnivačkom kongresu KP Crne Gore — str. 8, Cetinje 1948. god.

Ostvareno je čvrsto političko jedinstvo naroda i do visokog stepena je razvijena njegova spremnost da aktivno učestvuje u borbama protiv okupatora i narodnih izdajnika. Stvorena je i čvrsta vojna organizacija. Očekivana je samo odluka CK KPJ pa da se počne sa oružanom borbom.

Napad na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine ocijenjen je od CK KPJ, kako iz političkih tako i vojnih razloga, kao povoljan momenat za taj početak. Toga dana CK KPJ i PK izdali su proglose s pozivom da se izvrše poslednje i neposredne pripreme za oružanu borbu protiv okupatora. Takva smjela istorijska odluka bila je bazirana na jedinstvu redova Komunističke partije i njenoj povezanosti sa širokim narodnim masama, na iskustvu rukovođenja borbom masa u najtežim uslovima ilegalnosti, na dubokom poznavanju želja i stremljenja narodnih masa i snage borbenih tradicija naših naroda u viševjekovnoj borbi za slobodu. Za ovakve smjele poduhvate u najtežim danima istorije naših naroda mogao se CK KPJ odlučiti poznavajući smjelost, čvrstinu i odlučnost komunista i već izvršene pripreme. Odluka je bila izraz zrelih procjena svih djelujućih faktora i uslova — spoljnih i unutrašnjih.

Komunisti Crne Gore bili su do tog vremena obavili velik dio posla. No oni su sa jos više poleta nastavili i dalje sa radom na pripremanju da bi što spremnije mogli otpočeti oružani ustanak, koji je bio najavljen.

U takvoj situaciji razumije se, ni okupator nije mirovao. Njemu su bar djelimično bili poznati duboka ljubav crnogorskih naroda prema slobodi i njegove simpatije prema narodima Sovjetskog Saveza. Osećao je da se nešto priprema, a preko svojih agenata i narodnih izdajnika dobijao je i izvjesne iako nepotpune podatke o pripremanju u narodu. Sve to ga je uznemiravalo i zbunjivalo. Već od prvih dana napada na Sovjetski Savez počinje okupator da pokazuje svoj pravi lik. Počinje premlaćivanje i šamaranje građana na ulicama zato što nijesu pozdravljali fašističkim pozdravom. OVR-a, uz pomoć

agenata i policije bivše Jugoslavije, ubrzano priprema spiskove komunista i drugih patriota radi masovnog hapšenja. Međutim, kao što će događaji pokazati, nije ni slutio u kakvim je razmerama izvršena politička i organizacijska priprema za tih nekoliko proteklih mjeseci okupacije.

Partijske organizacije, obavljajući poslednje pripreme, budno prate mjere okupatorskih vlasti preko svoje razvijene obavještajne službe i na vrijeme saznaju da okupator namjerava da početkom jula izvrši masovno hapšenje. I kada je on pristupio ostvarivanju svoga plana, bilo je već kasno. Komunisti su bili van njegovog domašaja i pod oružjem. Ni tada okupator nije mogao da sagleda kakvu će širinu i razmjere poprimiti oružani ustanak crnogorskog naroda.

Kada je CK KPJ donio 4. jula istorijsku odluku za početak oružanog ustanka, partijske organizacije i crnogorski narod bili su spremni da u najskorije vrijeme krenu u oružanu borbu.

Na svom sastanku 8. jula PK za Crnu Goru, Boku i Sandžak razradio je odluku CK KPJ. Na tom sastanku donesena je odluka za formiranje 4 okružna komiteta od po 3 člana koji će neposredno rukovoditi organizovanjem oružanog ustanka na svom području. Formirani su: OK Cetinje, koji je obuhvatao teritoriju cetinjskog i barskog sreza i južni dio Crnogorskog primorja uključivši i Kotor; OK Podgorica obuhvatao je teritoriju podgoričkog i daniilovgradskog sreza; OK Kolašin obuhvatao je srezove andrijevički, beranski, i kolašinski i OK Nikšić koji je obuhvatao teritoriju sreza nikšićkog i šavničkog i dio teritorije Boke Kotorske (Risan i Herceg-Novi sa okolinom). Na teritoriji Sandžaka je još odranije postojao Oblasni komitet KPJ, koji je imao zadatak da organizuje i rukovodi oružanim akcijama na toj teritoriji. Donesena je i odluka da se dotadašnje pripreme grupe naoružaju iz partijskih skladišta i da se preimenuju u gerilske grupe.

Kao što je već napomenuto, svaka grupa je imala svoga komandira i političkog rukovodioca. Odlučeno je da akcije otpočnu na gerilski način: diverzijama na putevima, napadima na manje posade, karabinijerske i žandarmerijske stanice, manje kolone na putevima, kidanjem telegrafsko-telefonskih linija i drugim diverzantskim akcijama kako bi postepeno kroz takve akcije bio pripremljen opštenarodni ustanak. Bilo je predviđeno da politički nekompromitovani ljudi danju obavljaju svoje redovne poslove a noću učestvuju u izvođenju predviđenih oružanih akcija.⁴⁾

Odluka KP na tom sastanku o načinu kako početi sa izvođenjem oružanih akcija govori da ni sam Pokrajinski komitet nije sasvim sagledao sa kakvim će oduševljenjem narod prihvatiti oružanu borbu protiv okupatora. Međutim, ako se ima u vidu broj evidentiranog oružja, broj ljudstva organizovanog i spremnog za učešće u oružanoj borbi u gerilskim grupama, zatim broj snaga i čvrstina partijskog članstva SKOJ-a, moglo se doći do zaključka da će još od prvog dana oružana borba poprimiti karakter opštenarodnog ustanka, što se i dogodilo. Međutim, prije početka ustanka P'K nije izvršio svestranu analizu kako bi sagledao veličinu obavljenih poslova oko priprema oružane borbe koje su sprovedene pod njegovim neposrednim rukovodstvom. Taj propust će imati ozbiljnog uticaja na tok i rukovođenje ustankom. U toj činjenici, svakako, treba vidjeti i izvjesne slabosti i nedostatke koji su se nužno morali ispoljiti pri donošenju odluka za oružani ustanak, a posebno u toku samog ustanka.

Svi mjesni komiteti, biro i partijske ćelije odražavali su tih dana sastanke na kojima su razrađivani planovi, određivani konkretni zadaci i utvrđivani načini izvršenja

---

⁴⁾ Ovakva uputstva i odluke, po svemu sudeći, bili su bazirani na iskustvu španske gerile iz vremena osvajačkih Napoleonovih ratova, koja su već bila prevaziđena i nijesu odgovarala stvarnim uslovima i mogućnostima koji su postojali u to vrijeme za oružanu borbu protiv okupatora u Crnoj Gori.

oružanih akcija. Kao što je PK već prevideo, trebalo je što prije likvidirati karabinijerske, žandarmerijske i finansijske stanice, kao i popaliti opštinske arhive. Paljenje opštinskih arhiva trebalo je da ima i simboličan karakter, jer se time uništavaju poslednji ostaci bivše jugoslovenske vlasti, a to znači da se vodi borba ne samo za nacionalno oslobođenje od okupatora već i za nove društvene odnose, za uređenje koje će najviše odgovarati interesima naroda.

Tih nekoliko dana od 8. do 13. jula sve partijske organizacije, organizacije SKOJ-a, gerilske grupe i ostale organizacije — AFŽ, NOF i dr. radile su neumorno na posljednjim pripremama kako bi što spremnije dočekale taj veliki dan — početak oružane borbe. Teško je zaista izraziti sa kakvom su radošću, optimizmom i oduševljenjem komunisti Crne Gore primili odluku CK KPJ od 4. i PK od 8. jula za početak oružane borbe naroda Jugoslavije.

Osnovni poslovi oko priprema bili su već završeni. Za tih nekoliko dana trebalo je detaljno razraditi direktive CK i PK, objasniti karakter i ciljeve borbe, način izvođenja oružanih akcija, razraditi konkretne planove za akcije, odrediti vrijeme i snage za njihovo izvršenje i druge poslove u vezi s tim. Ako se ima u vidu da su svi ti poslovi obavljani u uslovima okupacije bez ikakvih sredstava veze sem kurirskih veza, onda se tek može sagledati veličina posla koji su partijske organizacije obavile u tako kratkom roku. Ali radilo se i dan i noć, kako se može samo u tako velikim revolucionarnim poduhvatima i nadahnućima kakvi su vladali tih julskih dana u čitavoj partijskoj organizaciji i crnogorskom narodu.

Iako oružane akcije nijesu počele jednovremeno u svim mjestima, kako je bilo predviđeno, zbog tehničkih teškoća u prenošenju direktiva, one su se poput lančane reakcije širile s juga ka sjeveru, poprimajući još od prvih dana po razmjerama učešća masa i postignutim rezultatima, karakter pravog svenarodnog rata crnogorskog naroda protiv okupatora.

BORBE NA PODRUČJIMA POJEDINI
OKRUŽNIH KOMITETA

Područje OK Cetinje. U zoru 13. jula ovo područje bilo je zahvaćeno oružanim akcijama gerilskih odreda kojima su se masovno pridruživali ustanici. Na svim komunikacijama koje vode iz Cetinja prema Crnogorskom primorju i Podgorici bile su postavljene zasjede, a na mnogo mjesta pokidane su telegrafsko-telefonske linije i porušene komunikacije. Napadnut je i uništen velik broj karabinijskih, žandarmerijskih i finansijskih stanica i manjih posada i kolona na putevima.

Noću 12/13. jula izvršena je akcija na karabinijsku stanicu u Čevu. Napad su izveli gerilski odredi iz Cuca, Bjelica, Ubala, Velestova, Zagrede i drugih okolnih mjesta. Stanica je u zoru likvidirana i zarobljeno je 10 karabinijera, a 6 žandarma je razoružano. Istog dana razoružani su bez borbe karabinijeri stanice u Čeklićima, koji su bili iznenađeni i nijesu mogli dati otpor. Na tom području se gerilskim odredima priključio veći broj naoružanih seljaka, pa su se još toga dana uputili ka Cetinju i zauzeli položaj na Čekanju, na komunikaciji Cetinje — Njeguši.

Istovremeno su gerilci napali italijanske garnizone u Virpazaru i Rijeci Crnojevića i u toku dana ih oslobodili. Plan za napad na Virpazar bio je veoma smišljen, a njegovo realizovanje dobro pripremljeno. Prethodnog dana u grad je ubačen gerilski odred od 10 ljudi, a oružje im je uneseno čamcem preko Skadarskog jezera. Odred je zauzeo položaj u zgradi preko puta italijanske posade. Dobro koordiniranim dejstvom odreda iznutra i snažnim naletom gerilskih odreda spolja, poslije kraće ali vrlo oštre borbe, Virpazar je osloboden. U napadu su učestvovali odredi: Sotonički, Orahovski, Boljevački, Godinski i manji broj gerilaca iz Dupila, Komorana i Limljana. U borbi je ubijeno 6, ranjeno 15 i zarobljen 51 italijanski vojnik. Zaplijenjeno je: 1 mitraljez, 3 puškomitraljeza, oko 60 pušaka, znatna količina municije i druge opreme i hrane. Odmah je postavljena komanda mjesta i određene snage za obezbjeđenje grada. Poslije ovog uspjeha gerilskim odredima priključio se veliki broj naoružanih seljaka sa područja Crmnice i drugih mjesta.

Pored navedenih, u toku 13. jula su na području OK Cetinje izvedene ove značajne akcije:

gerilski odred iz Mišića i Durmana, jačine 9 boraca, likvidirao je italijansku finansijsku stanicu; poslije žilavog otpora fi-

nansa, u toku borbe ubijeno ih je 10, a jedan ranjen; zaplijenjeno je 10 pušaka, 1 puškomitraljez, nekoliko bombi i nekoliko stotina metaka;

Tomički gerilski odred likvidirao je žandarmerijsku stanicu u Brčelima;

noću 12/13. i 13. jula Limnjanski odred, jačine 52 boraca, likvidirao je žandarmerijsku posadu stanice u Sutormanu i razbio italijansku kolonu na komunikaciji Bar — Virpazar; ubijeno je 30 italijanskih vojnika, a više ih je ranjeno;

tri odreda iz Gornjeg Ceklina i Sotoniča, jačine od oko 50 boraca, sačekali su u zasjedi kod Dobrskog Sela na komunikaciji Cetinje — Rijeka Crnojevića italijansku autokolonu i uništili je; ubijeno je 7, ranjeno 2, a zarobljen jedan italijanski vojnik; zaplijenjeno je i uništeno 2 kamiona i 9 pušaka;

u Pavlovoj strani su dijelovi Meteriškog odreda razbili grupu od 14 italijanskih vojnika dok je jedan ubijen, a jedan ranjen;

dio odreda iz Lopičića i Gornjeg kraja i jedan ljubotinjski odred napali su motorizovanu kolonu od 27 motocikla i 1 kamiona; u kratkoj i oštroj borbi kolona je savladana; ubijeno je 5, a zarobljeno 30 italijanskih vojnika; zaplijenjeni su svi motocikli i kamion, 3 mitraljeza, jedan puškomitraljez, 20 pušaka, 10 revolvera, municija i druga oprema;

Rvaško-bobijaški odred, jačine oko 30 boraca koji su imali zadatak da obezbijede napad na Crnojevića Rijeku od pravca Podgorice, napao je jaču motorizovanu kolonu kod Careva Laza i Toriuna; poslije oštre borbe kolona je uz znatne gubitke uspjela da se probije i uđe u Rijeku Crnojevića. Poslije podne dio ove kolone produžio je za Cetinje ali je uništen kod Košćela;

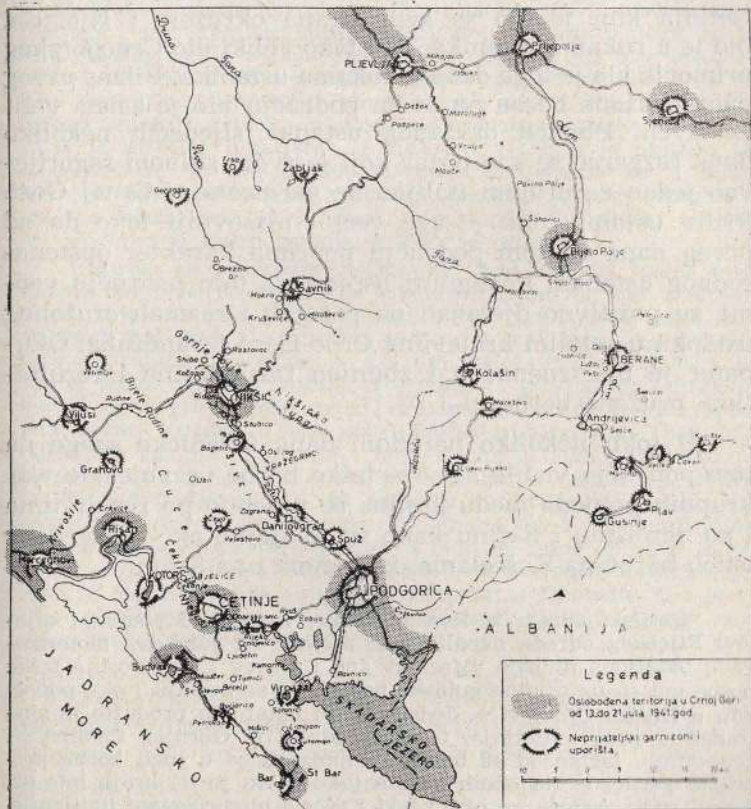
Radomirsko-građanski, Podgorsko-tomički, Konadžiski i dijelovi Prekorničkog odreda napali su na komunikaciji Cetinje — Budva kod Seoca, Mokrog Dola, Ramovog Ždrijela. Graba Braićkog i Obrazovice motorizovanu italijansku kolonu koja je pokušala da se probije u pravcu Budve; dijelovi kolone su razbijeni, a ostatak je prisiljen da se vrati u Cetinje; ubijen je veći broj italijanskih vojnika, zarobljena su 4, a jedan je ranjen; uništena su 4 kamiona, a dva tenka su oštećena;

Četrdeset gerilaca i ustanika iz Boguta, Muževica i Vignjevića razoružali su žandarmerijske stanice u Ljubotinju, a ustanici iz Brajića žandarmerijske stanice u Brajićima;

Buljarički gerilski odred i dio gerilskog odreda iz Selca likvidirali su posadu u Buljaricama, a posada iz Petrovca pobjegla je za Bar; istog dana je napadnuta i likvidirana kolona kamiona kod Rijeke Reževića i Kufina; ubijeno je 5, ranjeno 4 i zarobljeno 17 italijanskih vojnika; zaplijenjeno je 13 pušaka, 1 puškomitraljez, 7 pištolja, municija i druga oprema, a uništena su 4 kamiona;

dva gerilska odreda iz svetostefanske opštine sa oko 200 ustanika i jedna manja grupa iz Maina napali su italijansku posadu od 100 vojnika u Miločeru; međutim, neprijatelj se nalazio u utvrđenim zgradama, a iz Budve mu je brzo stigla pomoć pa su ustanici morali da se povuku; u ovoj borbi zarobljena su 4 italijanska vojnika, dok broj ubijenih i ranjenih nije mogao biti utvrđen;

Davorsko-kustudički odred likvidirao je poslije kraće borbe finansijsku stanicu na Ivanovim Koritima; toga dana gerilski odred iz njeguške opštine pokidao je telegrafsko-telefonske linije prema Cetinju i Kotoru i djelimično porušio put Kotor — Njeguši

— Cetinje; karabinijska stanica na Njegušima, kako je bilo zaplanirano, nije napadnuta zbog kolebljivosti gerilaca i uticaja izdajničkih elemenata koji su, da bi obmanuli gerilce, insistirali da stanicu napadne čitav narod toga kraja kako se navodno ne bi mogli okriviti pojedinci za slučaj italijanske odmazde.

Već 13. jula naveče čitav cetinjski srez, sem grada Cetinja koji je bio sa svih strana okružen; i Njeguša, bio je u rukama ustanika. Isto tako veliki dio Crnogorskog primorja bio je toga dana u rukama ustanika. Bilans prvog dana oružane borbe na ovom području bio je zaista veličanstven. Plamen oružanog ustanka sljedećih nekoliko dana razgarao se kao požar koji je svom silinom sagorio jedan za drugim italijanske garnizone u Crnoj Gori. Priliv ustanika bio je sve veći i masovniji tako da od prvog dana na tom području poprima karakter opštenarodnog ustanka. Postignuti uspjesi na tom području veoma su pozitivno djelovali na početak i razmah oružanog ustanka u ostalim krajevima Crne Gore i Sandžaka. Okupator je bio iznenađen i zbunjen razmjerama i rezultatima oružane borbe.

U toku nekoliko narednih dana ustaničke snage na tom području vodile su vrlo teške borbe i izvojevale više krupnih pobjeda među kojima se posebno po rezultatima i po heroizmu i načinu kako su te sjajne akcije izvedene ističu borbe na Koščelama, Brajićima i na Sozini.

Gerilski odredi iz Rvaša, Bobije, Drušića, Meteriza i dijelovi Riječkog odreda napali su iz zasjede 14. jula dva motorizovana bataljona divizije »Mesina« kod Carevog Laza. Poslije teške borbe oni su uz osjetne gubitke uspjeli da se probiju i oko ponoći uđu u Rijeku Crnojevića. Jedan od tih bataljona produžio je sjutradan u pravcu Cetinja. Gerilski odredi iz Gornjeg Ceklina i Ljubotinja, jačine od 48 boraca, kojima su se u toku borbe pridružili gerilci iz susjednih mjesta tako da ih je na kraju bilo 83, napali su iz zasjede na okuci kod Koščela motorizovani italijanski bataljon (30 kamiona punih vojnika i 20 motocikla). Poslije oštre viščasovne borbe ustanici su savladali ovaj bataljon. Ubijeno je 70—80, ranjeno 260, a zarobljeno oko 450 italijanskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je: 16 mitraljeza, više puškomitraljeza, 4 topa, 3 bacača, velik broj pušaka, oko 500 000 metaka, nekoliko sto-

tina pištolja i velike količine druge opreme. Uništeno je 50 kamiona i 12 motocikla razne druge ratne opreme.⁵⁾

Podgorsko-tomički, Radomirsko-gradanski i Prekornički odred i dvije grupe ustanika iz opštine Sveti Stefan nalazili su se 18. jula u zasjedi u rejonu sela Brajića na komunikaciji Budva — Cetinje. Toga dana motorizovani bataljon crnih košulja, sa 20 kamiona, 6 tenkova, 7 motocikla i jednim putničkim kolima, uputio se ka Cetinju. Kada je izbio u rejon sela Brajića i otpočeo sa paljenjem i pljačkanjem kuća, seljaci koji su bili izbjegli iz tog sela otvorili su na njega vatru, mada bataljon još nije bio čitav ušao u zasedu. Poslije nekoliko časova vrlo oštře borbe sa daleko brojnijim i opremljenijim snagama neprijatelja, u kojoj su četnici ispoljili veliku smjelost i odlučnost, bataljon crnih košulja je razbijen i natjeran u bjekstvo. U borbi je ubijeno 130, a zarobljeno 30 italijanskih fašista. Zaplijenjena su 2 mitraljeza, 3 puškomatraljeza, veći broj pušaka i druge opreme, a uništen jedan tenk, 15 kamiona, 7 motocikla i putnički automobil. Poginuo je jedan ustanik, a 7 ih je ranjeno.

Borba na visoravni Sozine 21. jula takođe spada među najznačajnije borbe vođene u julskom ustanku na tom području. Toga dana Gluhodolsko-spičanski odred, jačine 43 borca, naoružanih puškama i bombama, jednim mitraljezom i sa nekoliko puškomitraljeza, dočekao je na tim položajima italijanski bataljon jačine oko 800 vojnika i oficira. U vrlo oštroj i neravnoj borbi, jedna grupa gerilaca iz Limljanskog odreda izvršila je napad preko Vrsute u bok neprijateljskog bataljona. Čvrstina i odlučnost ustanika s fronta i ovaj napad s boka unijeli su pomjetnju kod neprijatelja i poslije duže borbe razbili ga. Ubijeno je 43, a zarobljeno oko 100 većinom ranjenih italijanskih vojnika. Zaplijenjena su 2 topa, 1 minobacač, 2 puškomitraljeza, oko 50 pušaka i oko 75 000 metaka i druge ratne opreme. U ovoj borbi su i naše snage imale gubitke — 8 poginulih i 16 ranjenih. Ako se ima u vidu da je uspjeh postignut u momentu kad je već bila otpočela na tom području italijanska ofanziva protiv ustanika, značaj ove borbe je još veći.⁶⁾

Područje OK Podgorica. Vijesti, iako nepotpune, o početku oružane borbe na teritoriji sreza cetinjskog i uspjesima koji su već prvog dana postignuti, ubrzale su početak akcija i u ostalim krajevima Crne Gore. Već

⁵⁾ Peko Dapčević: *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR.*

⁶⁾ B. Jovanović: *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji — 1960 — I.*

sjutradan izvršen je veliki broj uspješnih akcija na području podgoričkog i danilovgradskog sreza. U toku 14. i 15. jula prekinute su sve telefonsko-telegrafske veze sa garnizonima u Podgorici i Danilovgradu. Na više mesta porušene su komunikacije Podgorica — Danilovgrad, Podgorica — Cetinje i Podgorica — Kolašin, kao i Danilovgrad — Nikšić i Danilovgrad — Čevo. U toku ta dva dana likvidirane su i razoružane sve žandarmerijske i finansijske stanice na području oba sreza. Porušena je i željeznička pruga Podgorica — Plavnica na dužini od oko pola kilometra. Jedino je bila prekinuta komunikacija Podgorica — Skadar.

Na području sreza danilovgradskog, noću 14/15. jula, napadnute su karabinijske stanice u Spužu i Ostrogu i posada kod mosta na Sušici. Grupa od oko 30 vražegrmskih gerilaca koji su bili određeni da likvidiraju karabinijsku stanicu u Ostrogu, uspjela je da iznenadi posadu i razoruža je poslije kraćeg prepucavanja. Zarobljeno je 6 karabinijera i 5 bivših jugoslovenskih žandarma. Iste noći u ponoć 40 gerilaca napalo je karabinijsku i finansijsku stanicu u Spužu. Karabinijeri su bili obaviješteni o napadu, ali su smješteni u staroj turskoj tvrđavi i dobro naoružani, pa su dali žilav otpor. Tek kada su gerilci uspjeli da ubace unutra bombe, a jedan gerilac da se popne na krov, posada se predala ujutro oko 8 časova.

Na glas o napadu na Spuž pristigao je velik broj naoružanih ustanika tako da ih je oko 8 časova već bilo nekoliko stotina. Mnogi od njih su se obraćali rukovodiocima akcije, i ljutili se zašto nijesu bili obaviješteni i pozvani da učestvuju u borbi. Slično se dešavalo i u ostalim mjestima.

Noću 14/15. jula gerilci su napali posadu od 30 italijanskih vojnika i nekoliko jugoslovenskih žandarma kod mosta na Sušici. Pošto nijesu uspjeli da iznenade posadu koja je imala dobro uređene rovove, gerilci su se ujutro morali povući i posjesti nove položaje držeći blokiranu posadu. Ujutro je posadi stigla pomoć od 3 kamiona vojnika iz Danilovgrada.

Poslije podne je jedna veća kolona Italijana iz Danilovgrada napravila ispad u pravcu Sušice. Kolonu su dočekali ustanici s obje strane komunikacije. Vodena je veoma oštra borba sve do noći. Italijani su pretrpjeli osjetne gubitke u mrtvim i ranjenim, a pet ih je zarobljeno. Pred noć su se povukli, paleći usput kuće, sijeno i ostalu ljetinu, a pohvatali su 7 seljaka koje su zatekli kod kuća i strijeljali.

Toga dana uništena su na komunikaciji Podgorica — Danilovgrad tri kamiona natovarena minobacačkom municijom, a posada od 5 vojnika je zarobljena.

U toku noći posada kod mosta na Sušici, zahvaljujući nebudnosti ustanika, uspjela je da se izvuče i pobjegne u Danilovgrad. 15/16. jula uveče bjelopavlički ustanici bili su sa svih strana blokirali garnizon u Danilovgradu. U toku noći 14/15. i 15/16. priključilo se gerilcima više od 2.000 ustanika na tom području, te se moralo pristupiti formiranju teritorijalnih četa čija su jezgra bili gerilski odredi. U toku 17. jula, kada je donesena odluka za napad na garnizon u Danilovgradu, formirano je oko 26 ustaničkih četa. Komande su birane na skupu ustanika. Prilikom izbora komandi četa izbijale su nezdrave tendencije pojedinaца na bratstveničkoj, plemenskoj i drugim linijama, te je bilo dosta natezanja oko tih izbora. No, blagodareći velikom uticaju organizacija Komunističke partije i taj je problem uspješno i brzo rješavan.

Za napad na Danilovgrad formiran je 17. jula i operativni štab koji je izradio plan za napad 18. jula. Italijanska komanda poslala je 18. jula svoga parlamentara sa zahtjevom da se ustanici razidu, obećavajući da ukoliko polože oružje, italijanske vlasti neće preduzimati nikakve represalije. Međutim, operativno rukovodstvo tražilo je bezuslovnu predaju garnizona. 18. jula uveče Italijani su potisnuti iz svih okolnih sela Danilovgrada, a 19. jula ujutru izvršen je pritisak ustaničkih snaga na Danilovgrad sa istoka, juga i zapada. Oko 16 časova Italijani su se povukli iz grada na Bralenovicu, gdje su zgrade opasane debelim zidovima, zapalivši prije toga ostatak municije u barutani na Božovoj glavici. Noću 19/20. jula oko 2.000 ustanika izvršilo je silovit juriš na Bralenovicu. Bombaši su učukali neprijateljeve mitraljeze i posle žestoke i oštre borbe Italijani su istakli bijele zastave i predali se. U borbi su imali 14 mrtvih, oko 70 ranjenih i 825 zarobljenih, od kojih 28 oficira. Zaplijenjeno je 14 topova, 18 minobacača, 12 mitraljeza, 50 puškomitraljeza, oko 1.000 pušaka, 18 kamiona, 300 mazgi, oko 2 vagona razne municije, velike količine druge opreme i hrane. Ustanici su u napadu imali 2 mrtva i nekoliko ranjenih. Poslije oslobođenja Bralenovice održan je u Danilovgradu veliki zbor na kome je objašnjena situacija i narod pozvan da i dalje nastavi borbu.⁷⁾

Oslobođenje Danilovgrada i zarobljavanje italijanskog garnizona je jedna od najznačajnijih pobjeda Crnogoraca

⁷⁾ Boško Đuričković, *Danilovgradski srez u julskom ustanku 1941*. VIG 1/1950; Vojo Todorović, *Podgorički srez u trinaestojulskom ustanku*.

u julskom ustanku. Istog dana upućene su snage na Velje brdo gdje su otpočele borbe sa jačim italijanskim snagama koje su stigle iz Albanije.

U jeku stvaranja teritorijalnih četa i kada se vršila priprema za napad na Danilovgrad, stigla je 16. jula poslije podne direktiva od PK da se akcije ograniče na manje posade, a organizacija vojnih jedinica zadrži na gerilskim odredima. Toga dana naišao je Radoje Dakić koji je dolazio sa područja sreza cetinjskog i obavijestio ustanike o velikim uspjesima na tom području. I on je bio saznao za direktivu koja mu je izgledala, kao i Bošku Đuričkoviću, čudna. Dogovorili su se i pošli u sjedište PK. Tog istog dana direktiva je izmijenjena na sastanku PK, i istog dana upućena svim OK,⁸⁾ ali pošto je ranija direktiva već upućena okružnim komitetima, to je bilo dosta negativnih posljedica, naročito na području OK Cetinje.

Područje OK Nikšić. Odluka CK od 4. i PK od 8. jula razrađena je na prvom sastanku OK Nikšić u selu Riđanima 12. jula. Sastanku je prisustvovao i Nikola Đurković radi bržeg prenošenja direktiva o ustanku partijskoj organizaciji Herceg-Novog i Risna. Na sastanku je saopšteno da pripreme grupe treba proširiti i preimenovati u gerilske; da se u svim grupama postave komandiri i politički rukovodioci⁹⁾ i da se gerilci naoružaju oružjem iz partijskih skladišta, ukoliko nemaju svojeg. Predviđeno je da se akcije izvode na manje kolone na komunikacijama, da se razoružavaju karabinijske i žandarmerijske stanice, ruše komunikacije, kidaju telefonske linije i popale opštinske arhive. Na sastanku je odlučeno da Sava Kovačević kao član OK objedini rukovođenje oružanim akcijama na području Herceg-Novog, Risan i u opštinama grahovskoj, banjaskoj i vučedolskoj, i da uspostavi vezu sa ustanicima susjedne Hercegovine.

⁸⁾ Prema izjavi Boška Đuričkovića.

⁹⁾ Funkcija političkih komesara uvedena je tek početkom oktobra. U ustanku su se zvali politički rukovodioci, a naziv *lice za vezu s narodom* umjesto politički rukovodilac uveden je 21. jula na zahtjev Baja Stanišića, koji je ušao u Privremenu vrhovnu komandu za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Prije sastanka sekretar OK već je bio prenio direktive MK Nikšić i MK Travnik.

O početku oružanog ustanka na području OK Cetinje saznalo se preko partijske organizacije Pješivac 14. jula. Direktive i odluke za ustanak još nijesu bile razrađene u svim partijskim ćelijama, a na partijskim sastancima i sastancima gerilskog odreda, kojima je odluka bila prenesena, u toku je bila razrada planova za izvođenje akcija. Do tada su bile prenesene i razrađene direktive samo u partijskim ćelijama u bližim opštinama oko Nikšića, te se sa akcijama moglo početi samo na području tih opština. Time treba tumačiti to što su na teritoriji Grahova i šavničkog sreza akcije počele nešto kasnije.

Prvu akciju u nikšićkom srezu izveli su pješivački gerilci 14. jula napadom na karabinijsku stanicu u Bogetićima, koja je poslije kraće borbe zauzeta. Zarobljeno je 6 karabinijera i 10 jugoslovenskih žandarma. Istog dana gerilci sa tog područja su postavili zasjedu na putu Nikšić — Danilovgrad kod Krsta i uništili jedan kamion. Zarobljeno je 6 Italijana, a 2 su uspjela da pobjegnu. 14/15. jula uveče na ovom putu ustanici su postavili zasjedu u rejonu Stubice. Izjutra su naišla od Nikšića 3 kamiona karabinijera na koje su ustanici otvorili vatru. Ubijena su i zarobljena 23 karabinijera, a jedan kamion je uništen. Ostala dva kamiona su uspjela da umaknu u Nikšić. Gerilci iz Stubice su 15. jula zauzeli pomoćni aerodrom na Slivlju, zarobili 8 italijanskih vojnika i zaplijenili 4 školska aviona i veću količinu benzina. O-buzeti uspjesima na svom području i vijestima koje su stizale iz drugih krajeva, oni nijesu uništili avione, računajući da ćemo ih mi moći koristiti. Istog dana Italijani su izvršili prepad sa tenkovima i uspjeli su da povrate neoštećene avione i sav benzin. U toku 14, 15 i 16. jula su na više mjesta pokidane telegrafsko-telefonske veze i porušene komunikacije koje vezuju Nikšić sa ostalim mjestima. Porušena je željeznička pruga u rejonu kočanske i rudinsko-trepačke opštine.

U toku 14, 15. i 16. jula razoružane su i posade žandarmerijskih stanica u Bukoviku, Vidrovanu, Velimlju, Trubjeli i Zupi nikšićkoj. U nekim mjestima bilo je pokušaja otpora od strane žandarma ali su brzo savladani.

Oduševljenje za borbu zahvata najšire mase i nastaje ogroman priliv ustanika, tako da je trebalo pristupiti stvaranju teritorijalnih četa i bataljona. Već 15. jula italijanski garnizon u Nikšiću bio je potpuno izolovan od ostalih garnizona.

Na Grahovu je prva akcija izvedena iz pomenutih razloga tek 17. jula na jednu izviđačku patrolu; ranjena su 2 italijanska vojnika. Tog dana je tek završeno prenošenje direktiva partijskim ćelijama i vršena priprema za napad na garnizon u Grahovu. Međutim, 19. jula stigla je direktiva da se ne stvaraju veće jedinice i ne napadaju veći garnizoni. Iz istih razloga usporena je i priprema za napad na Nikšić, kao i formiranje novih jedinica koje je već bilo otpočelo. Najverovatnije, ova direktiva je stigla u OK Nikšić 18, a u Grahovo 19. jula.

No sutradan je stiglo obavještenje da se ta direktiva povlači. Zbog toga je napad na Grahovo ponovo pripremljen i izvršen tek 22. jula. Italijani su se bili dobro utvrdili u školi, a prozore su zatvorili vrećama pijeska. Oko škole je bio brisan prostor oko 200 m tako da joj se nije moglo prići. Poslana je jedna grupa gerilaca za top »pito« — 37 mm u Krivošije. Dovukli su ga 24. jula u zoru, ali bez nišanskih sprava. Postavljen je na uzvišicu Umac, udaljenu od škole oko 200 m. Sava Kovačević, pošto je bio artiljerac, nišanio je kroz cijev. Prvim metkom pogodio je prozor škole, a potom ispalio još nekoliko metaka. Među Italijanima je nastala panika i ubrzo poslije toga istakli su bijelu zastavu i predali se. Zarobljeno je 72 Italijana, 6 žandarma, pop Dubak, ljotićevec i italijanski agent, i jedan seljak koji se uporno protivio napadu na Italijane. Zaplijenjeno je: jedan mitraljez, 7 puškomitraljeza, oko 70 pušaka i veća količina municije i ručnih bombi. Zarobljenim italijanskim vojnicima Sava je održao govor, ostavljene su im sve lične stvari, a potom su sprovedeni preko Bijele gore i upućeni za Dubrovnik. Ranjenim italijanskim vojnicima ukazana je ljekarska pomoć.

Kada je oslobođeno Grahovo, dio snaga je upućen za napad na Viluse, a dio na obezbjeđenje prema Risnu i Herceg-Novom. Garnizonu u Vilusima, koji je bio opkoljen, upućen je poziv na predaju, ali posada je to odbila, svakako zbog situacije koja je nastala prodorom italijanskih snaga u Nikšić toga dana, o čemu je vjerovatno bila obaviještena.

Na području Herceg-Novog i Risna gerilski odredi su na više mjesta porušili komunikacije Herceg-Novi — Crkvice — Grahovo, Risan — Crkvice i Risan — Grahovo, a između Meljina i Kamenog miniran je jedan most. Istovremeno su razoružane sve žandarmerijske stanice, a italijanska posada iz Crkvice nije ni čekala napad već je pobjegla. Poslije toga je oslobođeno čitavo područje sem mjesta neposredno uz morsku obalu. Zadatak ustanika ovog područja bio je u to vrijeme da spriječe prodor Italijana iz pravca Boke na oslobođenu teritoriju. U tom cilju upućen im je kao pojačanje jedan grahovski gerilski odred.

U šavničkom srezu ustanak je počeo 18. jula napadom župopivskih gerilaca na karabinijerske posade u Goranskom i Donjim Brezinama, koje su poslije kraće borbe savladane. Zarob-

ljena su 22 karabinijera, a jedan je ubijen; razoružano je oko 20 jugoslovenskih žandarma i finansa. Zaplijenjeno je oko 50 pušaka, jedan mitraljez i 2 puškomitraljeza. Dvadeset prvog jula razoružana je karabinijerska stanica na Trsi. U ovoj akciji je učestvovalo oko 300 planinopivskih ustanika. Zarobljeno je 12 karabinijera i zaplijenjen jedan mitraljez i 13 pušaka.

Gerilske grupe Žabljaka i okoline, kojima se pridružio veći broj ustanika, napale su u zoru 20. jula karabinijersku stanicu u Žabljaku. U toku borbe pristigao je veći broj seljaka iz okolnih sela tako da ih je do kraja borbe bilo nekoliko stotina. Karabinijeri su bili prisiljeni da se predaju. Zarobljeno je 18, a jedan karabinijer ranjen. Razoružano je i 13 žandarma i finansa. Zaplijenjeno je: jedan mitraljez, jedan puškomitraljez, oko 25 pušaka i 9 pištolja, znatna količina municije i ručnih bombi. Istog dana održan je veliki zbor ustanika i naroda, a formirana je i narodna milicija koja je nosila crvene trake oko rukava i imala dužnost da održava red na oslobođenoj teritoriji.

Napad na Šavnik bio je pripremljen za 19. jul. Jedinice su već bile izišle na položaje, kada je stigla direktiva PK da se gradovi ne napadaju, pa su povučene sa položaja: To je unijelo pomjetnju i neraspoloženje među gerilce i ustanike. Sjutradan je ova direktiva povučena pa je napad izveden 22. jula oko 4 časa. Italijani, pošto su saznali da se priprema napad, dobro su organizovali kružnu odbranu, a zgrade utvrdili. Zahvaljujući tome posada je dala veoma jak otpor. Ali ustanici su planski izveli napad i pošto su Italijani bili potisnuti sa spoljne odbrane, bombaši su uspjeli da ubace bombe u zgrade u kojima su se Italijani nalazili, pa su se ovi predali. U borbi je 8 Italijana poginulo, 15 ranjeno, a 37 zarobljeno. Poginula su i 2 ustanika, a 4 su ranjena. Zaplijenjena su 2 mitraljeza, 2 puškomitraljeza i 66 pušaka. Oslobođenjem Šavnika bila je oslobođena čitava teritorija sreza šavničkog. Istoga dana održan je veliki zbor i saopšteno je da se u svim mjestima uspostavi vojna vlast koja ima zadatak da obezbijedi red i mir na čitavoj oslobođenoj teritoriji.

Poslije oslobođenja šavničkog sreza jedan bataljon je upućen prema Nikšiću da učestvuje u napadu za njegovo oslobođenje, kako je to odlukom OK bilo predviđeno, a ostale snage orijentisane su na pravac Pljevlja — Žabljak i druge pravce za odbranu oslobođene teritorije. Poslije oslobođenja Grahova, 24. jula, čitavo područje OK Nikšić bilo je oslobođeno sem grada Nikšića i Vilusa i naselja neposredno duž morske obale između Herceg-Novog i Risna. Tih dana vršene su posljednje pripreme za napad na Nikšić, koji je trebalo da počne 25. jula, ali zbog pro-

dora divizije »Kačatori dele Alpi« u Nikšić, 26. jula, moralo se odustati od predviđenog napada.

Područje OK Kolašin. Borbe u srezu andrijevičkom počele su 17. jula napadom na manju grupu Italijana na komunikaciji Andrijevice — Berane kod Crvenog prla. Grupa je zarobljena i uništena.

Ubrzo poslije ove akcije stigao je vod Italijana iz Andrijevice. Gerilci su ga dočekali, razbili i natjerali u bjekstvo. Ubijeno je 9, a zarobljeno 16 Italijana. Gerilski odred koji je držao zasjedu na komunikaciji Andrijevice — Murino otvorio je vatru na Italijane u Andrijevići.

Poslije ovih borbi nastaje nagli priliv ustanika na položaje oko grada. U napadu je učestvovalo oko 400 ustanika koji su ulazili u borbu kako su pristizali. Jedna gerilska grupa s desne strane Lima, iz Seoca, otvorila je mitraljesku vatru na Andrijevicu. Iako nije bio izrađen plan za napad, ustanici su na juriš ušli u grad sa više strana. Oko 11 časova Italijanski garnizon u Andrijevići bio je prisiljen na predaju. Zarobljeno je 185, a ubijeno 38 italijanskih vojnika. Dva ustanika su poginula, a 5 je ranjeno. Zaplijenjeno je: 4 topa, 4 mitraljeza, 8 puškomitraljeza, oko 120 pušaka, 4 kamiona, 40 mazgi i oko 10 vagona hrane. Po oslobodjenju grada pojedinci su pokušali da raznose hranu i druge stvari ali je partijska organizacija brzo intervenisala i uspostavila red. Određen je gerilski odred koji je obezbjeđivao sve radnje i zaplijenjene magacine.

Sekretar MK Bogdan Novović održao je govor, objasnio narodu karakter borbe i obavijestio o uspjesima u ostalim dijelovima Crne Gore, ističući da je crnogorski narod stupio u rat sa okupatorom i pozvao narod na disciplinu, poštovanje reda i dalje aktivno učešće u započetoj borbi.

U toku 17. jula rasturene su žandarmerijske stanice u srezu. Istog dana napadnuta je posada karabinijske stanice u Murinu i poslije kraće borbe likvidirana. Zarobljeno je 16 karabinijera, a 2 su poginula pri pokušaju da u toku borbe pobjegnu. Toga dana predali su se bez borbe i karabinijeri u Velici.

Poslije oslobodjenja Andrijevice Veličani masovno pristupaju ustanku i posijedaju položaje na Čakoru i Čeligradu prema Plavu i Rugovu. U Šekularu je na glas o ustanku sazvan zbor na kome je formiran bataljon, pa je jedna četa upućena na Čakor, a ostale prema Beranama i Andrijevići. Sa položaja na Čakoru grupa ustanika prodrla je do Kućišta na komunikaciji Čakor — Peć i porušila dva mosta.

Čitav srez andrijevički, sem Plava i Gusinja koje je okupator priključio Albaniji, bio je 17. jula oslobođen. Idućeg dana formirana je sreska vojna komanda za obezbjeđenje slobodne teritorije i rukovođenje daljom borbom. Nastavilo se sa formiranjem teritorijalnih četa i bataljona i pristupilo formiranju narodne vlasti.

Na teritoriji sreza kolašinskog počele su borbe 14. jula.

Kod Vrljostupa je zasjeda otvorila vatru na dva italijanska kamiona koji su uspjeli da umaknu u Kolašin. Ubijeno je 5, a ranjeno 6 Italijana. Istog dana porušena je na nekoliko mjesta komunikacija Kolašin — Mojkovac. Sve telefonske linije sa Kolašinom su prekinute. U toku 15. i 16. jula razoružane su na teritoriji sreza sve žandarmerijske stanice koje su okupatorske vlasti bile zadržale u službi.

Ljevorečki gerilci, uprkos suprotstavljanja napadu od strane Đorđa Lašića, napali su i likvidirali karabinijsku stanicu u Lijevoj Rijeci. Zarobljeno je 12 karabinijera i zaplijenjeno njihovo naoružanje. Karabinijeri iz Mateševa su tog dana pobjegli u Kolašin. Tako je već 15. jula i čitav srez kolašinski bio oslobođen sem Kolašina koji su ustanici okružili 16. jula posijedajući sve dominantne položaje neposredno oko grada. Broj ustanika je sve više rastao. Na položajima oko Kolašina nalazilo se 18. jula oko 3.000 ustanika. Italijanska posada bila se utvrdila u zgradi gimnazije, iskopala rovove, a prozore zatvorila vrećama pijeska. U toku 17/18. jula uspjele su 4 diverzantske grupe da se ubace u grad; dvije da napadnu bombama Italijane u rovovima oko škole, a druge dvije da unište električnu centralu i vodovod. Međutim samo su djelimično uspjele.

Rukovodstvo ustaničkih snaga uputilo je 18. jula garnizonu poziv na predaju, ali je ovaj to odbio. Tog dana stigao je top zaplijenjen u Andrijevici. Čim je ispaljena jedna granata Italijani su istakli bijelu zastavu i poslali parlamentara. Tražili su da ustanici ispale još dvije granate pa će se onda predati. Ovo je vjerovatno trebalo da im bude opravdanje pred višom komandom.¹⁰⁾ Ustanici nijesu imali više kapsli, pa je nastala nezgodna situacija i na jednoj i na drugoj strani. Dok su Italijani očekivali da ustanici ispale još dvije granate, dvije grupe ustanika ušle su u grad. Baš u vrijeme kada su Italijani bili spremni da se predaju stigla je direktiva da se gradovi ne napadaju. Stvorena je veoma teška

¹⁰⁾ Izjava Vuka Radovića, učesnika u borbi za oslobođenje Kolašina.

situacija. Ustanici su se čudili, a komunisti nijesu mogli da objasne takvu direktivu. Ustanici su se povukli iz grada, a mnogi svojim kućama.

Sjutradan je stigla nova direktiva, pa je 20. jula ponovo izvršen napad i upućen Italijanima zahtjev za predaju što su ovi odmah i učinili. Zarobljeno je 260 italijanskih vojnika sa 4 oficira, 11 karabinijera i 15 finansa. Zaplijenjeno je: 230 pušaka, 8 puškomitraljeza, 12 lakih minobacača, 18 pištolja, znatne količine municije i veća količina hrane. U Kolašinu je odmah postavljena komanda mjesta i određen gerilski odred za održavanje reda. Sjutradan 21. jula održan je zbor na kojem je učestvovalo 3.500 lica. Zaplijenjeno oružje podijeljeno je ustanicima i pristupilo se formiranju teritorijalnih četa i bataljona.¹¹⁾

Noću 15/16. jula otpočele su oružane akcije i na teritoriji sreza beranskog.

Te noći pokidane su sve telefonske linije sa Beranama, a u toku 16. i 17. jula porušene su komunikacije na više mjesta, porušeno je ili spaljeno nekoliko mostova, među kojima i veći most na Limu kod Skakavca. Šesnaestog jula likvidirane su karabinijske stanice u Brzavi i Lubnicama. Zarobljeno je 10 karabinijera, a jedan je u borbi poginuo. Njihovo naoružanje je zaplijenjeno i podijeljeno ustanicima. Karabinijeri iz Petnice pobjegli su 16. jula u Berane. Na putu Berane — Bijelo Polje gerilci su 16. jula zaustavili autobus i razoružali nekoliko Italijana. Tog dana je na komunikaciji Berane — Andrijevića uništen jedan kamion, a njegova posada zarobljena, a na istoj komunikaciji kod Pešaca uništen je jedan motocikl i ubijena dva italijanska vojnika. Gerilci iz Lušca napali su 16. jula italijanski vod u patroli. Ubijena su dva Italijana, a ostali su se dali u bjekstvo. Italijani uskoro upućuju na taj teren dvije čete. Gerilci ih dočekuju i prisiljavaju da se povuku. Usput su uhvatili tri seljaka i dva gerilca koji još nijesu bili naoružani i sjutradan ih strijeljali. Gerilci iz manastirske opštine posjeli su toga dana položaj Lužac — Dolac — Beransele prema Beranima. Isto tako jedna grupa gerilaca posjeda Pečićko brdo i vatrom prisiljava italijansku stražu na periferiji grada da se povuče.

Da bi zaplašili ustanike, Italijani sprovode masovno hapšenje građana u Beranama, a prijeki sud osuđuje 17. jula devet lica na smrt i istog dana su strijeljani na Jasikovcu, na desnoj obali Lima. Ustanici s desne strane Lima pokušali su da spriječe strijeljanje, ali prije nego su gerilci pristigli, Italijani su uspjeli da

¹¹⁾ Batrić Jovanović: *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji 1960* — I.

izvrše zločin i pobjegnu preko mosta u grad. Ti postupci Italijana još više su ogorčili ustanike, te se ubrzava priprema za napad na Berane. 17. jula uveče ustanici su zauzeli Hareme, predgrađe Berana na desnoj obali Lima, a u toku noći prebacili se preko mosta u grad. Takođe u toku te noći jedna grupa gerilaca samoinicijativno upada u grad i napada karabinijere u žandarmerijskoj kasarni. Razvila se vrlo oštra borba. Gerilci uspijevaju da zapale zgradu, ali su karabinijeri vatru ugasili. Sjutradan zgrada je ponovo zapaljena. Izgorjelo je 40 karabinijera koji nijesu htjeli da se predaju, dok su se 22 karabinijera u posljednjem momentu predali. Oštre borbe vođene su to veče i oko zgrade trošarine iz koje su se žilavo branili finansi. Zgrada je zauzeta tek pošto su ubačenim bombama pobijeni. Poginulo je 19, a samo su dva zatečena ranjena.

Čitav grad bio je oslobođen sem zgrade gimnazije u kojoj se nalazio jedan italijanski bataljon iz divizije »Mesina«.

Rukovodstvo napada uputilo je 18. jula Italijanima poziv za predaju. Povedeni su pregovori. Italijani su pristali da se predaju s tim da im se ostave puške i pištolji, a da će predati sve ostalo naoružanje, opremu i municiju. Obećano je da će se prema njima postupiti kao i prema ostalim zarobljenim Italijanima u Crnoj Gori. Tako je toga dana oslobođeno Berane i čitav srez.

U borbama za oslobođenje Berana poginulo je oko 70, ranjeno 30, a zarobljeno oko 700 italijanskih vojnika: sa 17 oficira. Zaplijenjeno je: 9 mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 23 minobacača, oko 800 pušaka, velike količine municije i bombi i više vagona hrane. Ustanici su imali 7 poginulih i 6 ranjenih. Istog dana naveče stigla je direktiva PK po kojoj nije trebalo napadati gradove. To je unijelo zabunu kao i u drugim mjestima, ali je sutradan stigao iz Beograda u Berane Mitar Bakić koji je saopštio da je CK odobrio opšti ustanak u Crnoj Gori.

Rukovodstvo ustanka je još prije napada na Berane formiralo narodnu miliciju od 70 gerilaca koji su imali da obezbijede red na oslobođenoj teritoriji.

Po oslobođenju ovog grada imenovan je Vojni komitet kao vojno rukovodstvo svih vojnih snaga na području sreza beranskog. Istovremeno je formiran i prijevremeni sud sa istražnim odjeljenjem koje je vodilo istragu po krivicama zbog saradnje s okupatorom. Tih dana se na teritoriji sreza Berane pristupilo izborima za organe narodne vlasti.¹²⁾

¹²⁾ Batrić Jovanović: *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji* — 1960 — I.

Područje Oblasnog komiteta za Sandžak. Napadom na karabinijersku stanicu u Mojkovcu noću 14/15. jula otpočele su oružane borbe protiv okupatora na području Oblasnog komiteta za Sandžak.¹³⁾

Karabinijeri su se u Mojkovcu uporno branili čitavu noć i tek kada je ujutru stanica zapaljena, 7 karabinijera se predalo od kojih je jedan bio ranjen.¹⁴⁾ Toga dana prišlo je gerilcima nekoliko stotina ustanika. Sesnaestog jula izvršen je napad na karabinijersku stanicu u Šahovićima. Gerilci su prethodno pokidali telefonske veze sa tim mjestom i porušili komunikacije Šahovići — Slijepac Most i Šahovići — Pljevlja. Karabinijeri su pokušali da pobjegnu pa je jedan poginuo, jedan ranjen, a 5 ih je zarobljeno i razoružano. Tom prilikom razoružano je i 6 bivših jugoslovenskih žandarma. Karabinijeri iz Gubavče su pobjegli u Bijelo Polje.

U toku 15. 16. i 17. jula gerilci su pokidali telefonske linije sa Bijelim Poljem i na više mjesta porušili komunikacije Bijelo Polje — Prijepolje, Bijelo Polje — Berane i Bijelo Polje — Kolašin, zatim su porušili nekoliko manjih mostova i jedan veći oštetili.

Ovi uspjesi bjelopoljskih ustanika i vijesti o pobjedama u Crnoj Gori veoma su se pozitivno odrazili na borbeno raspoloženje naroda i stvoreni su povoljni uslovi za napad na Bijelo Polje, koje je već od 17. jula bilo izolovano i odsječeno od ostalih mjesta. Crnogorci i Srbi masovno su stupali u ustaničke jedinice. Za nekoliko dana formirano je više četa i nekoliko ustaničkih bataljona na teritorijalnom principu. Oblasni komitet i Mjesni komitet Bijelo Polje ubrzano su pripremali napad na Bijelo Polje. Stigao je kao pomoć i jedan gerilski odred iz kolaškingskog sreza.

Radi obezbjeđenja napada dio šahovićkih i pavinopoljskih ustanika upućen je na položaje Mioče — Lisa sa zadatkom da obezbijede pravac od Komarana i spriječe eventualni napad muslimanske milicije iz tog pravca. Ustanici iz savinopoljske opštine imali su da obezbijede pravac prema Sjenici.

Osamnaestog jula potpuno je opkoljen italijanski garnizon u Bijelom Polju. Istog dana poslije podne Italijani su uputili predstavnike domaće reakcije da bi uticali na ustanike da odustanu od napada, predočavajući im odmazdu od italijanskih snaga. Odgovoreno im je da ustanici zahtijevaju безусловnu kapitulaciju italijanskog garnizona.

¹³⁾ Ovdje su obuhvaćene samo borbe na teritoriji bjelopoljskog i pljevaljskog sreza.

¹⁴⁾ Treba pomenuti da je 14. jula saopštena i razradena direktiva za ustanak na partijskom sastanku ćelije mojковаčke opštine.

Dvadesetog jula ujutru ustaničke snage su iz više pravaca izvršile juriš na grad. Brzo je zauzeta zgrada bivšeg sreskog načelstva u kojoj je zarobljeno nekoliko italijanskih oficira i oslobođeni su zatvorenici koje su okupatorske vlasti pohapsile. Italijani su bili sabijeni u zgradu gimnazije, opkoljeni i pritiješnjeni sa svih strana. Vidjeći da je svaki otpor uzaludan, oni su oko 12 časova istakli bijelu zastavu i predali se. U ovim borbama Italijani su imali 2 poginula, 10 ranjenih i 120 zarobljenih. Ustaniци su imali 3 lakše ranjena. Tom prilikom zaplijenjeno je: 3 mitraljeza, 6 puškomitraljeza, jedan teški i nekoliko lakih minobacača, oko 150 pušaka, oko 10 vagona brašna, 20 vagona kukuruza, 5 vagona šećera, 10 vagona soli i veće količine opreme. Ustaniци su kukuruз i so razdijelili narodu. Za obezbjeđenje reda u gradu organizovana je narodna milicija koja je nosila crvene trake oko rukava. Sjutradan, 21. jula održan je veliki zbor kojem je prisustvovalo oko 5.000 lica. Na zboru je govorio sekretar Oblasnog komiteta Rifat Burdžović koji je objasnio ciljeve borbe, pozvao narod na jedinstvo i dalje učešće u borbama. Oslobođenjem Bijelog Polja čitavo područje sreza bilo je u rukama ustanika.

Napadom na karabinijere na putu u selu Potpeću, 20. jula, otpočela je oružana borba i u srezu pljevaljskom. Uskoro zatim razoružane su i žandarmerijske stanice u Vrulji, Matarugama, Mijajlovici na Jabuci i Šerbetovcu. Gerilska grupa od 15 boraca porušila je nekoliko manjih mostova na komunikaciji Pljevlja — Čajniče i Pljevlja — Rudo. Pokušala je i da poruši most na Sutjesci na putu Pljevlja — Rudo, ali zbog nedostatka tehničkih sredstava nije uspjela. Poslije tih akcija karabinijeri iz Boljanica i Bučja pobjegli su u Pljevlja. Tako su do 23. jula zauzete sve žandarmerijske i karabinijerske stanice. Čitav srez Pljevaljski, izuzev Pljevlja, bio je oslobođen.

Vijesti o uspjesima oružanog ustanka u Crnoj Gori snažno su uticale na borbena raspoloženje naroda. Mjesni komitet pljevaljskog sreza, po direktivi Oblasnog komiteta, vršio je tih dana pripreme za napad na Pljevlja. Raspoloženje gerilskih grupa i naroda za napad na Pljevlja bilo je veliko. U to vrijeme MK se nalazio u Maoču i održavao telefonsku vezu sa Oblasnim komitetom i Privremenom vrhovnom komandom za Crnu Goru, koja se u to vrijeme nalazila u Kolašinu. Za predstojeći napad na Pljevlja upućeni su Pljevaljskim ustanicima u pomoć Lipovsko-gornjomorački ustanički bataljon, koji se nalazio u bjelopoljskom srezu, i jedan bataljon iz bjelopolj-

skog sreza. Sa njima je u Maoče došao i sekretar Oblasnog komiteta Rifat Burdžović.

U to vrijeme održano je više konferencija i zborova na kojima su objašnjavani ciljevi borbe, obavještavan narod o uspjesima ustanka u ostalim krajevima Crne Gore i Sandžaka i pozivan da aktivno učestvuje u oružanoj borbi. Poslije zborova i konferencija pristupalo se formiranju ustaničkih četa i bataljona.

Prema obavještenjima koja su stizala iz grada, italijanski garnizon živio je tih dana u strahu i stalno očekivao napad. Brojno stanje garnizona iznosilo je oko 800 vojnika i oficira. I komanda ovog garnizona slala je svoje emisare da nagovore ustaničko rukovodstvo da odustane od napada. Italijani su krajem jula i u avgustu više puta bombardovali područje Meljaka da bi izazvali demoralisanje naroda i ustanika. U jednom bombardovanju učestvovalo je 9 bombardera i 6 lovaca. Međutim, te mjere nijesu bitnije uticale na borbeno raspoloženje naroda. Ali kad su stigle vijesti o italijanskoj ofanzivi protiv crnogorskih ustanika i prodoru divizije »Pusterija« u Pljevlja, došlo je do ozbiljnijeg splašnjavanja raspoloženja za oružanu borbu pa se odustalo i od namjeravanog napada na grad.¹⁵⁾

Širina i razmah ustanka sasvim su iznenadili i zbnili okupatora u Crnoj Gori. Ako se sumiraju porazi koje su pretrpjele okupatorske snage Italije u Crnoj Gori samo od 13. do 22. jula, onda nije nimalo čudno što je ministar spoljnih poslova grof Čano okarakterisao ustanak u Crnoj Gori kao njen rat protiv Italije, jer je u stvari to i bio.

Prema nepotpunim podacima, snage okupatora pretrpjele su od 13. do 22. jula (i to samo u borbama o kojima je bilo govora u ovom članku) gubitke od 559 ubijenih,

---

¹⁵⁾ Danilo Janković: *Sandžak u narodnooslobodilačkom ratu*, VIG 5/1960.

573 ranjenih i 2980¹⁶⁾ zarobljenih oficira i vojnika, a zaplijenjeno je 2586 pušaka, 80 mitraljeza, 107 puškomitraljeza, 25 topova, 64 minobacača, 600 — 700 pištolja i desetine vagona razne municije i ručnih bombi i granata, 4 školska aviona, kao i više stotina mazgi i konja, velike količine hrane i druge opreme, a uništeno je 147 raznih motornih vozila.

Oružani ustanak crnogorskog naroda prisilio je italijansku Vrhovnu komandu da vrlo jakim snagama preduzme ofanzivu radi njegovog ugušivanja. Za to su određene divizije: »Pulje«, alpska divizija »Pusterija«, »Kačatori dele Alpi«, »Taro«, »Venecija« i »Mesina«¹⁷⁾ koja je odranije bila u Crnoj Gori, zatim tri bataljona granične straže, grupa alpinaca »Vale«, 1. grupa konjičkog puka »Gvide«, četa tenkova, 5. izviđačka vazduhoplovna grupa, kao i kvislinška formacija »Skenderbeg« i muslimanska milicija¹⁸⁾ — ukupno oko 100 000 dobro naoružanih i opremljenih vojnika i oficira. Svim snagama je komandovao general Pircio Biroli, komandant okupacijskih snaga u Albaniji kome su data široka ovlašćenja za preduzimanje najoštrijih represivnih mjera i uvođenje prijevika sudova.

Grupisanje je izvršeno u najkraćem vremenu. Ofanziva je otpočela iz Albanije, preko Crnogorskog primorja i od Peći, preko Čakora. Dejstva tih snaga podržavalo je vazduhoplovstvo, a u primorskom pojasu i brodska artiljerija.

Najvažnije i najteže borbe u toku ove neprijateljske ofanzive vodile su ustaničke snage na Veljem brdu, na Sozini, duž komunikacije Podgorica — Cetinje i Podgorica — Andrijevića do izbijanja neprijateljskih snaga na

¹⁶⁾ Broj zarobljenih morao je biti veći jer je samo divizija »Venecija« na pravcu svog dejstva (Podgorica — Andrijevića) do 7. avgusta oslobodila oko 1.800 oficira i vojnika, kako izvještava Vrhovna komanda italijanske vojske Ministarstvo spoljnih poslova (Zbornik, tom III/4, dok. 167).

¹⁷⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945.*, izdanje VII, knj. 1, str. 72.

¹⁸⁾ Zbornik, tom III/4, str. 392—396.

Trešnjevnik, a potom na pravcima Peć — Čakor — Andrijevica i Nikšić — Šavnik. U tim borbama neprijatelj je pretrpio velike gubitke, no ni naši nijesu bili mali. U nekim mjestima gerilci su i u pozadini neprijateljevih snaga uspješno izvodili akcije i suprotstavljali se njegovom grubom nasilju.

U toku ofanzive, a i kasnije, okupatorske snage su sprovodile najgrublje nasilje nad stanovništvom. Strijeljeno je na stotine građana, a više hiljada je pohapšeno i internirano u logore Albanije i Italije. Stotine sela su do temelja popaljene i porušene, naročito u rejonima gdje su u ustanku okupatorske snage pretrpjele jače poraze i gubitke od ustaničkih jedinica. Ofanzivu neprijateljskih jedinica, iza kojih su ostajala sela u plamenu, pratilo je na hiljadu letaka raznovrsne sadržine. U nekim se prijetilo najstrožim mjerama, a u drugim se isticalo da su italijanske jedinice, pune velikodušnosti, došle da »pomognu« crnogorskom narodu.

Petnaestog avgusta spajanjem snaga divizije »Pusterijska« iz pravca Pljevalja i divizije »Kačatori dele Alpi« iz pravca Nikšića i Šavnika u Jezerima, završena je ova ofanziva. Okupator je ponovo zagospodario gradovima koji su bili u ustanku oslobođeni i uspostavio kontrolu nad komunikacijama. I pored angažovanja tolikih snaga i najgrubljih represalija, trebalo mu je, znači, za to čitav mjesec dana.

U toku ofanzive došlo je u ustaničkim jedinicama, koje još nijesu bile učvršćene, do izvjesnog osipanja i kolebanja, a u masama do demoralisanja i gubljenja perspektive. Zato su partijske organizacije, još dok je ofanziva bila u zamahu, pristupile reorganizaciji jedinica. Od komunističkih, skojevaca i najbližih simpatizera Partije stvoreni su čvrsti gerilski odredi koji su odmah produžili sa akcijama protiv okupatora. Preduzeta je široka politička akcija da se spriječi kolebanje u masama koje je nastalo zbog primjene nezapamćenih represivnih mjera, kao i onemogućiti predavanje oružja, jer je okupator bio ponovo izdao naredbu da se preda oružje uz najstrože prijetnje

da će biti strijeljan svako ko to ne učini. Ali, ni ovoga puta nije uspio da razoruža crnogorski narod. Za primjekom komunista pošla je većina i sačuvala oružje koje je uskoro ponovo bilo upotrijebljeno u borbi protiv okupatora.

Akcije protiv okupatora zapravo nijesu ni prekidane. U najvećem jeku ofanzive, neposredno iza njegovih glavnih snaga, izvedena je akcija u Rijeci piperskoj. Gerilci su napali patrolu koja je pokušala da odvede dve žene. Tom prilikom ubijena su dva vojnika. U cilju odmazde upućena je sjutradan kaznena ekspedicija jačine 96 vojnika koji su upali u selo i počeli da pale kuće. Dočekali su ih gerilci i naoružani seljaci. Italijani su pobjegli u pravcu Bioča. Poznavajući dobro teren, ova grupa boraca presjekla im je put i natjerala ih u kanjon Morače. Italijani su pokušali da se spasu u jednoj pećini u kanjonu, ali ih gerilci ni tu nijesu ostavili na miru. Iako je prilaz pećini bio težak, uspejeli su da priđu i ubace bombe. U ovoj borbi poginulo je 79 italijanskih vojnika, 1 oficir i 1 vojnik su zarobljeni, a samo 15 je uspjelo da pobjegne. Zaplijenjeno je: 1 mitraljez, 60 pušaka i oko 3000 metaka. Sve se ovo odigralo u neposrednoj blizini jakih italijanskih snaga koje su bile u Bioču.

30. avgusta u zoru jedna grupa od 25 gerilaca, pod komandom Save Kovačevića, napala je ustaško-domobransku postaju u Lastvi Trebinjskoj, na juriš je zauzela, a posadu zarobila.

26. septembra, kod Javorovog Dola između Nikšića i Bogetića, grupa partizana iz sreza nikšićkog i danilovgradskog izvršila je napad na italijansku motorizovanu kolonu. Dva kamiona su uništena, ubijeno je i ranjeno desetak italijanskih vojnika. Zaplijenjeno je 10 pušaka i veća količina municije i drugog materijala. U toku septembra i oktobra izvršeno je više gerilskih akcija na području Crne Gore od kojih i čuvena akcija na Jelinom Dubu u kojoj je uništeno 43 vojnika, a ubijeno 150 i zarobljeno 64 italijanska vojnika i oficira.

Kroz te akcije su postepeno ponovo jačale partizanske jedinice. Priliv novih boraca bio je iz dana u dan sve veći, pa se ubrzo pristupilo i formiranju novih partizanskih četa i bataljona. U oktobru i novembru ponovo je oslobođen veći dio Crne Gore. Priliv novih boraca bio je tako velik da je Glavni štab za Crnu Goru i Boku bio u stanju da sa svoje teritorije izdvoji preko 3600 partizana i formira Crnogorski partizanski odred za operacije u Sandžaku, a istovremeno da sa ostalim snagama razvije još jače i uspješnije borbe protiv okupatora i da ga u toku zime satjera u mali broj garnizona iz kojih se dobro utvrđen, branio od napada crnogorskih partizana sve do proljeća 1942. godine.

O RUKOVOĐENJU USTANKOM

Rukovođenje pripremama za ustanak, kao što je već izloženo, bilo je dobro zamišljeno, a sistematski, postupno i planski ostvarivano. Stav PK u pogledu prikupljanja oružja i stvaranja vojnih komisija pri PK i mjesnim komitetima, pokazao se još od samog početka ispravnim i dao je veoma pozitivne rezultate. Isto tako, stvaranje pripremnih grupa kao ilegalne vojne organizacije bilo je pravilno. Obuka i rukovođenje ovim grupama planski su sprovedeni na područjima svih partijskih organizacija. Broj stvorenih grupa i broj organizovanih u njima, vojna i politička obuka, kao i učešće i borbenost koju su pokazivali u ustanku, potvrdili su ispravnost takve organizacije. Ove grupe, koje su poslije sastanka PK od 8. jula preimeno-vane u gerilske grupe, bile su osnova vojne organizacije ustaničke vojske. Radom na prikupljanju i evidenciji oružja, stvaranjem pripremnih grupa i radom sa njima, partijske organizacije su istovremeno obezbeđivale da široke mase usvoje kurs Partije na oružanu borbu protiv okupatora. Partijske organizacije su za sve vrijeme na raznovrstan i pogodan način objašnjavale opravdanost mogućnosti i perspektive oružane borbe. Borbenost i učešće masa u ustanku, kao i rezultati koji su postignuti

svakako su najkompetentnija mjerila kako su partijske organizacije obavile posao oko pripreme ustanka.

Isto tako partijske organizacije su sa uspjehom radile na objašnjavanju uzroka onako brzog sloma bivše jugoslovenske vojske, kao i na razobličavanju pokušaja okupatora da se predstavi kao prijatelj crnogorskom narodu. U toj činjenici treba jedino vidjeti razloge što nije došlo do stvaranja tzv. kraljevine Crne Gore, na čemu je okupator iz poznatih razloga uporno radio još od samog početka.

Odluka Pokrajinskog komiteta od 8. jula o formiranju okružnih komiteta koji će neposredno rukovoditi oružanom borbom na svom području pokazala se pravilnom i neophodnom. Razrada i sprovođenje odluka CK od 4. i PK od 8. jula takođe su bili dobro organizovani, mada se može prigovoriti da je bilo isuviše kratko vrijeme od 8. do 13. jula da bi se to obavilo u svim partijskim organizacijama, s obzirom na udaljenost nekih organizacija i pomanjkanje bilo kakvih sredstava veze sem kurira — pješaka. Iz tih razloga je u nekim krajevima ustanak počeo prije no što su svim organizacijama prenesene i razrađene te odluke.

Ako se ima u vidu brojno stanje partijske organizacije (1800 članova Partije i oko 4500 članova SKOJ-a), broj gerilskih grupa i organizovanih u njima, pripremljeno oružje i raspoloženje u masama za aktivno učešće u oružanoj borbi protiv okupatora koje je bilo očito, PK je imao dovoljno osnova za procjenu da će oružana borba veoma brzo, ako ne i odmah, prerasti u opštenarodni ustanak. Kada se tome doda i veoma važna okolnost — psihička konstitucija crnogorskog čovjeka i način njegovog reagovanja u takvim poduhvatima, moglo se predvidjeti da će ustanak još od samog početka uzeti razmjere opštenarodnog ustanka, što se i dogodilo. Te okolnosti je rukovodstvo ustanka trebalo svakako da ima u vidu pri donošenju odluka o načinu i početnim oblicima oružane

borbe. Da su sve te činjenice bile svestrano razmotrene ne bi se planirale gerilske akcije i diverzije kao priprema za opštenarodni ustanak. Međutim, ne predviđajući da će oružana borba od početka poprimiti karakter opštenarodnog ustanka, rukovodstvo je došlo u veoma komplikovanu situaciju, u kojoj nije bilo nimalo lako snalaziti se, pogotovu što je to bio početak i tek je trebalo sticati iskustva u rukovođenju oružanom borbom i revolucijom u tako komplikovanom ratu kakav je bio naš oslobodilački rat.

Takav razvoj ustanka u Crnoj Gori, kakav se mogao samo poželjeti, i onako brza intervencija jakih okupatorskih snaga, naveli su PK i Privremenu vrhovnu komandu da donesu odluku prema kojoj je oružanu borbu trebalo svesti na ranije gerilske akcije. Direktiva koja je na osnovu te odluke bila upućena 16. jula svim okružnim komitetima unijela je zabunu i pometnju u svim partijskim organizacijama na čitavom području. Međutim, pošto je istog dana uveče data direktiva da se ide na opšti ustanak, nije došlo do težih posljedica sem na području OK Cetinje, gdje je prva direktiva stigla baš u vrijeme kada su na to područje nadirale jake neprijateljske snage, pa je uticala na ubrzano povlačenje ustaničkih jedinica sa položaja. Ispravka ove direktive stigla je na ovo područje kasno, s obzirom na brz razvoj situacije.

Činjenica da je još istog dana pogrešna direktiva ispravljena i da su o tome upućena obavještenja rukovodstvima na terenu, govori o tome da se rukovodstvo ustanka u Crnoj Gori borilo kako da nađe odgovarajuća rješenja u datoj situaciji.

Odluka da se u toku samih borbi reorganizuju jedinice i pristupi stvaranju teritorijalnih četa i bataljona, bila je pravilna i neophodna, s obzirom na veliki priliv ustanika i učešće u oružanim borbama. U tom pogledu partijska rukovodstva i partijske organizacije na terenu ispoljili su i u tako teškim uslovima izvanrednu snalažljivost, inicijativu i organizatorske sposobnosti. Za petnaestak dana formirane su desetine četa i oko četrdeset ba-

taljona i odmah upućivani u borbu.¹⁹⁾ Komande četa birali su borci na konferencijama. Iako su u najvećem broju slučajeva partijske organizacije svojim autoritetom i uticajem uspijevale da budu izabrani provjereni i sposobni učesnici ustanka, to nije išlo u prilog učvršćenja vojne discipline i vojne organizacije, a dolazile su do izražaja bratstveničke, profesionalne i druge nezdrave tendencije.

Posebno treba istaći inicijativu i organizatorske sposobnosti partijskih organizacija na organizovanju života na oslobođenoj teritoriji. Čim bi neko mjesto bilo oslobođeno, odmah se pristupalo obezbjeđenju reda na taj način što su za to određivane posebne jedinice. U nekim mjestima formirana je tih dana narodna milicija, čiji su pripadnici posebno birani između provjerenih i politički izraslijih boraca. Isto tako u većem broju mjesta organizovana je narodna vlast koja je preuzimala obezbjeđenje i funkcionisanje života na oslobođenim područjima. Tih dana formirani su narodni odbori u Kolašinu, Bijelom Polju, Šavniku, Žabljaku, Grahovu, Andrijevići, a na teritoriji sreza beranskog sprovedeni su i opštinski izbori za organe narodne vlasti i održana sreska konferencija na kojoj je izabran sreski odbor narodne vlasti.

U nekim mjestima stvoreni su i sudovi sa istražnim organima sa zadatkom da vode istragu i sude zbog saradnje sa okupatorom i drugih krivica. Sav taj ogroman organizovani rad koji su obavile partijske organizacije i rukovodstva na oslobođenoj teritoriji dovoljno ubjedljivo govore o aktivnosti, inicijativi i organizatorskim sposobnostima koje su ispoljila u julskom ustanku partijska rukovodstva na terenu. Sve će to imati veoma pozitivne rezultate u daljem razvoju oslobodilačke borbe i odnosu narodnih masa prema Partiji, kao organizatoru i rukovodiocu te borbe.

---

¹⁹⁾ Za svega dva dana na teritoriji sreza danilovgradskog formirano je 26 teritorijalnih ustaničkih četa i to neposredno prije napada na Danilovgrad. Novostvorene jedinice su i oslobodile ovo mjesto.

Odmah po izbijanju oružanog ustanka, a i prije u toku priprema, ispoljile su se teškoće, a porasle potrebe za što češćim i bržim vezama među rukovodstvima ustanka. Ukoliko je situacija postajala komplikovanija i teža, utoliko se i više osjećala ta potreba. Ali se ni u granicama postojećih mogućnosti, koje su odista bile male, taj kontakt nije ostvarivao. PK i Privremena vrhovna komanda nijesu pratili razvoj situacije, a rukovodstva na terenu nijesu blagovremeno dobijala uputstva, direktive i naređenja. Ni povezanost okružnih komiteta sa područnim mjesnim komitetima nije uvijek, i kad je to bilo moguće i neophodno, obezbjeđivana. Zbog toga su i niža rukovodstva često morala sama da se snalaze i odlučuju i u zamršanim i komplikovanim situacijama, kao što je bio slučaj sa MK Bar, koji je 25. jula donio pogrešnu odluku i velikim dijelom je sproveo u život bez intervencije OK Cetinje.

Tačno je da su u to vrijeme, zbog žestoke ofanzive mnogobrojnih okupatorovih snaga na tom području, bile izuzetne teškoće za kontakt i povezivanje, ali baš zbog toga bilo je neophodno da se preduzmu sve mjere da se veza osigura radi sprovođenja potrebnih direktiva. U tom slučaju ne bi mogli doći do izražaja pogrešni stavovi MK Bar koji su imali teških posljedica bez obzira na to koliko su ti stavovi bili nadahnuti visokom moralnom etikom komunista i njihovim kultom odanosti interesima naroda.

Sa svoje strane Pokrajinski komitet i Privremena vrhovna komanda nijesu ispoljili potrebnu inicijativu u izvlačenju iskustava iz jednog kraja da bi hi koristili za preduzimanje mjera u drugim krajevima. Bilo je moguće, na osnovu iskustva iz situacije koja je nastala kad je okupator preduzeo ofanzivu na području OK Cetinje i OK Podgorica, mnogo više uticati na razvoj događaja u sjevernim područjima Crne Gore, ma koliko da je vrijeme za to bilo kratko. Ovdje posebno imam u vidu preduzimanje mjera na učvršćivanju jedinica i načina

dejstva protiv italijanskih snaga koje su nešto kasnije otpočele sa ofanzivom na sjeverna područja.

Iz istih razloga nijesu na vrijeme i po planu evakuisana oslobođena mjesta ispred neprijateljskih snaga, pa su zbog toga ponegde ponovo pale u ruke neprijatelja izvjesne količine oružja, municije i druge zaplijenjene opreme.

Ali, uprkos izvjesnih slabosti koje su se ispoljile u rukovođenju, postignuti rezultati i inicijativa partijskih rukovodstava i partijske organizacije na terenu u julskom ustanku dovoljno ubjedljivo govore o njihovoj zrelosti i sposobnosti kao organizatora i rukovodilaca oružanog ustanka.

General-pukovnik *Milinko ĐUROVIĆ*

DVADESET DEVETA DIVIZIJA U ZIMSKOJ PROTIVOFANZIVI 1943/1944. GODINE

Sredinom decembra 1943. godine NOVJ je vodila žestoke borbe protiv neprijateljskih snaga koje su napale na oslobođene oblasti u Jugoslaviji.¹ Najžešće borbe su vodile jedinice 2. udarnog korpusa (u dolini r. Lima) i 3. udarnog korpusa (u istočnoj Bosni). Da bi onemogućio neprijatelja u njegovim namjerama, vrhovni komandant NOVJ je sredinom novembra 1943. godine naredio da sve jedinice NOV i POJ koje još nijesu bile stupile u borbu odmah preduzmu odlučnu ofanzivu, prvenstveno na neprijateljev saobraćajni sistem.²

Drugi udarni korpus je naredenje Vrhovnog štaba primio 11. decembra 1943. U njemu je bio naročito istaknut napad jakih neprijateljskih snaga na 3. udarni korpus NOVJ u istočnoj Bosni. Posebno je naglašeno da naše jedinice treba u ovim borbama da primjenjuju taktiku zabacivanja što jačih snaga u pozadinu neprijatelja i da se drže rastresitog rasporeda kako bi izbjegle okruženje.

Pošto su jedinice 2. udarnog korpusa u dolini Lima izdržale prve udarce neprijatelja, uslijedila je nova zapovijest vrhovnog komandanta da se snage brzo pregrupišu za preduzimanje protivofanzive.³

Štab 2. udarnog korpusa je obavještavao Štab 29. divizije o toku neprijateljske ofanzive i upoznao ga, pored

¹ Neprijateljska kampanja protiv NOV i POJ u zimu 1943/44. godine poznata je kao šesta neprijateljska ofanziva.

² Zapovijest vrhovnog komandanta je objavljena i u radio-emisijama »Slobodne Jugoslavije«.

³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 394, reg. br. 4—1—2.

ostalog, i s time da snage 2. udarnog korpusa u dolini r. Lima vode žestoke borbe s jakim neprijateljskim snagama koje nastupaju preko Sjenice i Prijepolja u pravcu istočne Bosne. Četvrtog i petog decembra su naše jedinice bile napustile Prijepolje i Pljevlja, a 12. decembra su ponovo oslobodile Bijelo Polje.

Štab 2. korpusa je, u cilju izvršenja zamisli Vrhovnog štaba, 12. decembra dao zadatak i 29. diviziji da najhitnije aktivira sve svoje snage i da u prvom redu odlučno napada komunikacije u istočnoj Hercegovini radi paralisiranja neprijateljskog saobraćaja. Pri tome se imalo dejstvovati sa dekoncentrisanim snagama i što više primjenjivati manevrovanje, a sve radi onemogućavanja neprijateljevih protivmjera.

NEKE KARAKTERISTIKE NOB-a NA ISTOČNOHERCEGOVAČKOM PODRUČJU

Napadi jakih snaga njemačke 7. divizije »Princ Eugen«, uz pomoć dijelova 181. njemačke pješadijske divizije i mnogobrojnih kvislinških formacija, nešto ranije u drugoj polovini novembra, pogoršali su situaciju u istočnoj Hercegovini. Napuštanje Gacka i, sa njim, stabilnije oslobodene teritorije, a zatim privremeno odsustvo brigada sa ovog područja, pogodovalo je neprijatelju da ostvari teror, što je izazvalo kolebanje među stanovništvom. Usljed toga su političke organizacije NOP-a na ranije kontrolisanoj i slobodnoj teritoriji u istočnoj Hercegovini bile natjerane na ograničenu a ponekad i ilegalnu aktivnost. Njemački okupator je sa četnicima i ustašama nastojao da ostvari svoj plan za uništenje NOP-a u naseljima istočne Hercegovine. Četnički komandant u istočnoj Bosni i Hercegovini Petar Baćović podstrekava takve akcije i 10. decembra 1943. godine naređuje svim četničkim jedinicama da se svi uhvaćeni partizani strijeljaju bez ikakve procedure, pri čemu se mogla strijeljati svaka osoba u čije bi raspoloženje četnici makar posumnjali. Fizičkim istrebljivanjem svih ljudi čije im je političko ub-

đenje bilo nepoželjno, prisilnom mobilizacijom drugih u kvislinške formacije i uveličavanjem moći okupatora želilo se zastrašiti stanovništvo i slomiti njegova volja za oslobodilačku borbu. Četnici su uporno prikazivali okupatora kao prijatelja srpskog naroda, a kao jedinu alternativu opstanka isticali punu pokornost i prihvatanje nje-mačko-četničke politike.

Mobilizacija ljudi u kvislinške formacije vršena je uz ubijanje na licu mjesta i uništavanje imovine svakog ko bi pružio otpor izdaji. Prisilno mobilisane ljude bi u cilju kompromitovanja natjerivali u javne zločine nad pristalicama NOP-a⁴ kako bi dalje, zbog straha od odgovornosti, slijedili četnike.

Krajem 1943. godine četničke vođe u Hercegovini ističu nov kurs politike prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu. Oni žele da svoju mobilizaciju prošire na širu bazu pod parolom »Bolje s nama nego protiv nas«, želeći da parališu podršku NOB-u od strane muslimana i Hrvata. U daljem toku vrijeme je donijelo potpun krah i ove nove četničke orijentacije. Istovremeno razapinjani problemima proizašlim iz njihove izdajničke vlade, ovdašnji četnici traže izlaz u prisajedinjenju Hercegovine Nedićevoj Srbiji. Nešto kasnije, početkom februara 1944., jedna delegacija četničkih prvaka odlazila je u Beograd s namjerom da to ostvari preko Nijemaca i tamošnje kvislinške vlade, ali se vratila u Hercegovinu bez uspjeha.

Pod uticajem takvih okolnosti baš kada oslobodilačka borba naroda Jugoslavije u cjelini postiže krupne uspjehe na političkom i vojničkom planu, što su potvrdile isto-

---

⁴ U sačuvanom naredenju Petra Bačovića od 12. decembra 1943. godine daju se podređenim jedinicama uputstva kako treba postupati pri uvlačenju u zločine, gdje, pored ostalog, piše: »Ovakve predlagati komandantu korpusa da ih rasporedi u leteće brigade ili koje druge teritorijalne brigade, gde im davati najteže zadatke u odnosu na komuniste. Ako ove zadatke budu izvršavali sa uspehom, onda ih isticati svuda na zborovima i putem pismenih naredbi, tako da budu poznati kao veliki protivnici partizanstva, kako se u datom momentu ne bi mogli vratiti u partizanske redove«. (Arhiv V. I. I., reg. br. BH—V—2252).

rijske odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, uslovi borbe 29. divizije postaju složeniji i teži. Brigadama i partizanskim odredima biće postavljeni zadaci da se bore sa nadmoćnijim udruženim neprijateljem, kao preduslov uspješnijeg rada političkih organizacija NOP-a i zaštite ugroženog stanovništva.

Dajući u tome periodu ocjenu ove složene političke situacije, i tražeći skladan napor svih faktora revolucionarne oslobodilačke borbe, Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu⁵ je naročitu važnost pridavao vojničkom tučnju neprijatelja, što je na sebe imala preuzeti 29. divizija.

Izvjestan uticaj na prilike u istočnoj Hercegovini imala je i saveznička avijacija, koja je iz baza u Italiji često, skoro svakodnevno, nadlijetala operativno područje 29. divizije pri odlasku radi udara po neprijateljevim objektima u Podunavlju ili pri povratku otuda. Manji dio snaga je napadao neprijateljeva uporišta i komunikacije u Hercegovini. Najznačajniji avio-napad u tome periodu izvršen je 14. januara na Mostar.⁶ Demonstracija savezničke avijacije imala je u prvom redu snažan moralni efekat na neprijatelja, u čemu se i ogledala njena najsnažnija podrška jedinicama 29. divizije.

RASPORED 29. DIVIZIJE 13. DECEMBRA 1943. GODINE

Trinaestog decembra se dio Štaba 29. divizije sa 3. bataljonom 3. brigade⁷ i divizijskom bolnicom zatekao u

⁵ Sastav: Vaso Miskin Crni, sekretar i članovi: Olga Marasović, Ferid Čengić, Vlado Vujović i Braco Erceg. U Oblasnom komitetu SKOJ-a bili su: Braco Erceg, sekretar Boško Kecman, Braco Kosovac, Milivoje Gradinac i Nusret Seferović.

⁶ Pri napadu oko 100 savezničkih bombardera na Mostar, 14. januara, uništeno je 8 njemačkih aviona, a poginulo je 26 Nijemaca i 11 domobrana, dok ih je više bilo ranjeno. Poginulo je ili je bilo ranjeno oko 250 građana, a uništeno je ili oštećeno oko 150 zgrada (Zbornik, IV, 21, dok. br. 217).

⁷ Brigade su privremeno nosile nazive: 10, 2. i 3. hercegovačka, ali je, po naredenju Vrhovnog štaba, to izmijenjeno, pa su 2. i 3. brigada dobile nazive: 11. i 12. brigada

s. G. Dubočkama, na teritoriji Banjana. Sljedećeg dana je tamo stigao i komandant divizije, poslije rukovođenja dejstvima 10. i 3. brigade na prostorijsi Bileća — Vilusi — Grahovo. Ovog dana su se druge jedinice 29. divizije zatekle na širokoj prostorijsi, izvršavajući svoje ranije zadatke:

— 10. brigada⁸ (bez 5. bataljona) u rejonu s. Velimlja zatvarala je sve pravce koji od Grahova, Vilusa i Bileće vode prema oslobođenoj teritoriji Banjana. Tu se nalazio i Banjsko-vučedolski bataljon Nikšićkog odreda, koji se naslanjao na snage 29. divizije, dok je Štab divizije još ranije pridao 2. brigadi 5. bataljon 10. brigade, radi snažnijeg djelovanja na gatačkom sektoru;

— 12. brigada⁹ (bez 3. bataljona) na prostoru s. Ubla — Crkvice (10 km sjeveroistočno od Bileće) kontrolisala je teritoriju sjeverno od Bileće;

---

⁸ *Štab brigade*: komandant Nikola Ljubibratić, pol. komesar Čedo Kapor, zamjenik k-ta Bogdan Peko, zamjenik pol. komesara Slobodan Šakota, načelnik štaba Mustafa Dizdarević; *Štab 1. bataljona*: komandant Radomir Mirković, pol. komesar Nedo Ilić, zamjenik k-ta Nikola Bjelica, zamjenik pol. komesara Miloš Bajović; *Štab 2. bataljona*: komandant Veljko Ivković, pol. komesar Slavko Đurić, zamjenik k-ta Milan Papić, zamjenik pol. komesara Pero Jelčić; *Štab 3. bataljona*: komandant Vinko Novak, pol. komesar Ante Jerkin, zamjenik k-ta Martin Čule, zamjenik pol. komesara Svetozar Prijić; *Štab 4. bataljona*: komandant Tripo Bjelica, pol. komesar Radovan Simović, zamjenik k-ta Lazar Vojnović, zamjenik pol. komesara Ante Vlahov; *Štab 5. bataljona*: komandant Nikola Radošević, pol. komesar Jozo Bakrač, zamjenik k-ta Maksim Bulut, zamjenik pol. komesara Špiro Mićunović.

⁹ *Štab brigade*: komandant Danilo Komnenović, pol. komesar Đoko Novosel, zamjenik k-ta Milinko Okiljević, zamjenik pol. komesara Franc Novak, načelnik štaba Franjo Tomanić; *Štab 1. bataljona*: komandant Omer Mrgan, pol. komesar Drago Ške-rović, zamjenik k-ta Spaso Belović, zamjenik pol. komesara Milan Milićević; *Štab 2. bataljona*: komandant Milorad Kujačić, pol. komesar Čedo Mijović, zamjenik k-ta Mile Ristić, zamjenik pol. komesara Milan Popadić; *Štab 3. bataljona*: komandant Ljubo Miljanović, pol. komesar Mirko Kolak, zamjenik k-ta Marko Miljanović, zamjenik pol. komesara Rade Ignjatović; *Štab 4. bataljona*: komandant Vojin Vujović, pol. komesar Risto Vojčić, zamjenik k-ta Maksim Kujundžić, zamjenik pol. komesara Branko Iljačić.

— 11. brigada¹⁰ (sa 5. bataljonom 10. brigade) dejstvovala istočno od Gacka, naslanjajući se na prostor s. Dražljevo — s. Dramešina — s. Ulinje. Vršila je pritisak na neprijateljsko uporište u Gacku. Po odluci Štaba divizije, 1. bataljon ove brigade upućen je 13. decembra preko Površi ka Glavatičevu radi prihvata grupe hercegovačkih delegata koji su se vraćali sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Jedinice oba partizanska odreda koji su bili pod komandom 29. divizije održale su se na svojim terenima.¹¹

SNAGE I RASPORED NEPRIJATELJA

Sredinom decembra 1943. godine na operativnom području 29. divizije postojale su jake neprijateljske snage. Prema sada raspoloživim dokumentima, njihov raspored je bio sledeći:

— Na prostoriji Vilusi — s. Osječnica — s. Lastva: 3. bataljon 359. grenadirskog puka 181. njemačke divizije sa jednom baterijom 222. artiljerijskog puka, Vučedolska

---

¹⁰ *Štab brigade*: komandant Obren Ivković, pol. komesar Špiro Srzentić, zamjenik k-ta Srećko Reić, zamjenik pol. komesara Mato Marković, načelnik štaba Drago Đukanović; *Štab 1. bataljona*: komandant Milan Glogovac, pol. komesar Đorđo Đurica, zamjenik k-ta Milovan Terzić, zamjenik pol. komesara Drago Ivanović; *Štab 2. bataljona*: komandant Slavo Skender, pol. komesar Miloš Stamatović, zamjenik k-ta Jovan Marković, zamjenik pol. komesara Mirko Ignjatić, načelnik štaba Smail Balalić; *Štab 4. bataljona*: komandant Milan Tabaković, pol. komesar Nikola Komnenić, zamjenik k-ta Mato Dutina, zamjenik pol. komesara Sreten Pelević.

¹¹ Južnohercegovački odred (komandant Jovan Andrić, pol. komesar Živko Jošilo) (bataljoni: »Savo Belović«, »Marko Mihić«, »Mihajlo Đuzulan«; čete: »Rade Pravica« i Sitnička), ukupno oko 300 partizana, borio se na teritoriji stolačkog, ljubinjskog i trebinjskog sreza, a Sjevernohercegovački odred (komandant Dako Kundačina, pol. komesar Mirko Mastilović) (bataljoni: »Nevesinjska puška« i »Vule Skoko« i četa »Vlado Tomanović«), ukupno oko 150 partizana, dejstvovalo je u nevesinjskom, gatačkom i bilečkom srezu.

brigada Nikšićkog četničkog korpusa (oko 300 četnika) i Trebinjska brigada (oko 400 četnika). Navedeni njemački bataljon i Trebinjska brigada pristigli su u rejon Vilusa 13. decembra, zajedno sa četnicima tamošnje Vučedolske brigade, i sačinjavali su takozvanu grupu »Heš«, koja je imala zadatak da napada na 10. brigadu. Inače, njemački bataljon je garnizonirao u Trebinju, odakle je intervenisao na svome odsjeku osiguranja.¹²

— Na prostoriji Trebinje — ž. st. Hum: štab i prištapski dijelovi 359. grenadirskog puka, štab 14. puka 6. domobranske divizije sa svojim 1. bataljonom (1, 2, 3. i 4. četa) i 7, 10, 13, i 15. četa iz druga dva bataljona 14. puka.¹³ U neposrednoj okolini Trebinja stalno su se bavila dva viša četnička štaba sa jedinicama za osiguranje: Komanda operativnih jedinica za istočnu Bosnu i Hercegovinu i Komanda Trebinjskog korpusa. U trebinjskoj posadi još su se nalazile manje jedinice ustaša, milicije i zandarma.¹⁴ Svim snagama je komandovao Štab 359. njemačkog puka.

— Dionicu željezničke pruge Hum — Hutovo osiguravali su 2. bataljon 14. puka 6. domobranske divizije sa 5, 6. i 8. četom¹⁵ i 42. fašistička legija (italijanska) »San Marko« (pukovskog sastava) sa po četom milicije NDH u Ravnom i D. Hrasnu, kao i posade ustaških i žandarmerijskih stanica. Odbranu pruge su podržavali oklopni vozovi.

— U Bileći su se nalazili Bilećka brigada (Bilečki, Sitnički, Zavodski, Granički i Ljubomirski bataljon), sa oko 500—700 četnika, uz stalnu podršku Nijemaca iz Trebinja i Vučedolski bataljon Vučedolske četničke brigade.

— U Stocu su se nalazili oko 200 Nijemaca (iz pionirskog bataljona?) 7. SS divizije »Princ Eugen« i Sto-

¹² Arhiv V. I. I., kut. 73A, reg. br. 47/4-a i NER—7374/4—8.

¹³ Štab 6 domobranske divizije sa Štabom 3. bataljona 14. puka i, vjerovatno, 9. četa nalazili su se u Dubrovniku.

¹⁴ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 20, dok. br. 113 i 236.

¹⁵ Zbornik, IV, 20, dok. br. 236.

lačka brigada (oko 250 četnika), sa milicionerskim i žandarmerijskim dijelovima.

— Na prostorijsi Nevesinje — s. Odžak: do 300 Nijemaca iz 7. SS divizije sa baterijom topova, 2. četnička nevesinjska brigada i dijelovi 1. četničke nevesinjske brigade (oko 300 četnika) i Štab četničkog nevesinjskog korpusa; u uporištu se nalazila i četa milicije sa posadom žandarmerijske stanice.

— Na prostorijsi Gacko — s. Fojnica: njemačka posada od oko 200 pripadnika 7. SS divizije, Gatačka četnička brigada i Fojnički bataljon 1. četničke nevesinjske brigade (ukupno oko 400 četnika), milicionerski bataljon (200 milicionera) i polučeta ustaša i žandarma.

— Na prostorijsi Kifino Selo — Ulog: Kolečki i Uloški bataljon 1. četničke nevesinjske brigade i nepuna četa iz 7. SS divizije.

— Na prostorijsi Mostar — Domanovići — Čapljina: pozadinski dijelovi 7. SS i 118. divizije, Štab 5. SS brdskog korpusa, Mostarska četnička brigada, razne kvislinške jedinice i ustanove.¹⁶ Dolinom Neretve su često vršeni pokreti i transporti neprijateljskih snaga, pa je praćenje promjena u rasporedu neprijateljskih jedinica bilo veoma otežano.

— Duž željezničke pruge s. Drežnica — Ivan-Sedlo nalazili su se dijelovi 2. brdske brigade NDH; u Konjicu: štab jednog zdruga, inženjerijska četa, četa za vezu, vod vojne žandarmerije i 3. i 4. četa 1. bataljona 2. brdskog puka; u s. Jablanici: Štab 2. brdskog puka, 11, 12, 13, 14. i 15. četa; u Rami: Štab 3. bataljona 2. brdskog puka; na Ivan-Sedlu: 2. četa; u Lukač-Mostu: 1. četa; u Aleksin-Hanu: 9. četa; u Ostrošcu: 10. četa; u Drežnici: Štab 2. bataljona 2. brdskog puka i 8 četa; u Vojnu: 5. četa; u Grabo-

¹⁶ Početkom decembra 1943. godine u Mostaru su bili razmješteni dijelovi 6. domobranske divizije: komanda mjesne posade sa pukovnikom Rudolfom Ukmarom kao starješinom, Mostarska pomoćna četa, dio 3. čete 3. motorizovanog bataljona i Mostarski vozarski vod (Zbornik, IV, 20, dok. br. 263).

vici: 6. četa; u Čapljini: 7. četa; jedan ustaški oklopni voz u Konjicu i dio snaga 2. brdskog zdruha prema Sarajevu.¹⁷

Na teritoriji konjičkog sreza su bile Konjička (četn.) brigada i formacije milicije i žandarmerije NDH.

PRIPREME ZA DEJSTVA 29. DIVIZIJE

Dvadeset deveta divizija (ukupno oko 2000 boraca) nalazila se prema neuporedivo brojnijem neprijatelju, koji je svoje snage mogao, po potrebi, još više da uveća neangažovanim dijelovima 118. i 181. divizije. Uslovi za borbu su bili otežani i time što 29. divizija nije imala neposredan naslon na druge snage NOVJ, već je dejstvovala skoro samostalno.

Četrnaestog decembra, u s. G. Dubočkama, Štab 29. divizije je u saradnji sa oblasnim rukovodstvom KPJ razradio plan dejstva za naredni period. Odlučeno je da se težišta borbe brzo prenesu dublje u Hercegovinu i na tamošnju saobraćajnu mrežu neprijatelja. Druga brigada, koja se već nalazila na gatačkom sektoru, dobila je zadatak da proširi svoju aktivnost na komunikaciju Gacko — s. Plužine — Ulog. Treća brigada je imala da interveniše u stolačkom i ljubljanskom srezu, dok je 10. brigada imala ulogu kontrole bilečkog sektora. Poslije toga trebalo je vršiti »čišćenje« uporišta u Gacku i Bileći, čim bi se dobila šira i stabilnija oslobođena teritorija. Jedinice oba partizanska odreda potčinjavane su štabu prisutne brigade.

Radi veće slobode i brzine manevra, Štab divizije je preduzeo mjere za decentralizaciju sanitetskog zbrinjavanja i liječenja. Divizijska bolnica (preko 100 ranjenika) otežavala je brze pokrete, a za njenu neposrednu zaštitu angažovane su znatne snage. Zbog toga je odlučeno da se lakši ranjenici vrata u svoje brigade, rekonvalescenti razmjestе po sigurnijim selima, a samo najteži ranjenici i bolesnici zadrže u bolničkoj bazi na prostorijsi s. Crni Kuk — s. Dubocke.

¹⁷ Arhiv V. I. I., kut. 57, reg. br. 14/1—31.

Naporedo sa zamislima na vojnom planu, koji je bio samo dio šire zamisli za dalji razvitak NOB-a u Hercegovini, razvijale su svoju aktivnost i sve društvene i političke organizacije NOP-a. Sredina decembra 1943. godine obilježava početak veoma žive političke aktivnosti ovih organizacija u istočnoj Hercegovini. Nju su, prije svega, pokrenule odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Tako je 20. decembra u s. Dramešini kod Gacka oformljen privremeni NOO za Hercegovinu,¹⁸ a 25. decembra je u s. Crkvicama održano oblasno partijsko savjetovanje, na kome su utvrđeni aktuelni zadaci za slijedeći period. Divizijska partijska organizacija je bila obavezna da vojno-političku aktivnost prilagodi odlukama proizašlim iz ocjena i zaključaka tog partijskog savjetovanja. U suštini radilo se o jedinstvu akcije i boljoj saradnji vojske i političko-društvenih organizacija na rješavanju raznih pitanja. Jačanje političkog rada u vojsci i među stanovništvom, puna dobrovoljnost vojne mobilizacije, pažljiv odnos prema imovini stanovništva, više napora za razvoj i ugled organa narodnooslobodilačke vlasti i drugih organizacija bili su osnovni zadaci u idejno-političkom radu i naporima 29. divizije u to vrijeme.

Neocjenjiv doprinos moralno-političkoj izgradnji jedinica 29. divizije i njihovoj efikasnosti u borbi pružile su istorijske odluke zasjedanja u Mrkonjić-Gradu i Jajcu. Odluke, primljene sa najvećim oduševljenjem, dale su poleta jedinicama i doprinjele njihovim uspjesima. U

---

¹⁸ Odluku za stvaranje odbora donijeli su, na inicijativu političkog rukovodstva, hercegovački vijećnici po povratku sa zasjedanja u Jajcu. Privremeni rukovodeći organ NOO-a oblasti dobio je svoj Izvršni odbor, koji su sačinjavali: predsjednik Novak Mastilović, sveštenik, sekretar Simo Babić, inženjer, potpredsjednici Janko Bjelica, inženjer, i Mirko Zirojević, zemljoradnik, i članovi: Salko Nazečić, profesor, Dragoslav Ljubibratić, advokat, i Vaso Miskin, radnik. U plenum odbora ušli su: Halid Comić, Lazo Pribišić, Simo Radić, Dušan Grk, Salko Mrgan, Đoko Pašajlić, Joksim Mrković, Obren Starović, Nikola Draganić, Omer Maksumić, Husnija Kurt, sve istaknuti predstavnici naroda iz raznih krajeva Hercegovine.

stvari partijske organizacije u 29. diviziji koristile su politički povoljne uslove rada poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a.¹⁹

BORBE U JUŽNOJ HERCEGOVINI

Pošto joj je Štab divizije vratio 3. bataljon, 3 brigada se 15. decembra orijentisala prema stolačkom i ljubinjском srezu. Napuštajući prostor s. Ubla — Crkvice (progoneći i uništavajući kvislinške grupice), 3. brigada je preko s. Plane i Vranjskih 17. decembra izbila u rejon s. Vlahovića.

Prvi i 3. bataljon su noću 17/18. decembra upućeni iz s. Vlahovića prema s. Potkomu. Imali su zadatak da, uz pomoć bataljona »Savo Belović« Južnohercegovačkog PO, iz pokreta napadnu prikupljene četnike Stolačke brigade u s. Potkomu. Duže vremena četnici su bili u selima Dabarskog polja, pošto su se izvukli iz okupatorskog uporišta u Stocu. Težnja je bila da se četnici iznerada napadnu i razbiju. U toku noći, koncentričnim podilaskom, bataljoni su izvršili napad na četnike, kojih je bilo oko 400, a ne 250, kako se mislilo. Borba je trajala nekoliko časova. Četnici nijesu izdržali napad, i dezorganizovano su se povlačili prema Stocu. Poginulo ih je 30, a zarobljeno 28. Milić Džangić, komandant četničke brigade, teško je ranjen. Jedinice 3. brigade (1. i 3. bataljon) zaplijenile su 1 minobacač, 30 pušaka, komoru i raznu opremu.²⁰ Bataljoni 3. brigade imali su 2 mrtva, 2 ranjena i 2 zarobljena. Poginuo je komandir čete Milutin Jelačić.

¹⁹ O značaju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a piše i politički komesar 2. udarnog korpusa Mitar Bakić 18. decembra 1943. godine polit. rukovodiocima 29. divizije: »Morate organizovati najšire razjašnjenje rezultata i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Istorijski značaj odluke, pitanje izbjegličke vlade, kralja i monarhije odlučujući je korak u konačnom učvršćenju nove demokratske narodne vlasti. Pri tome mobilisati sve masovne organizacije... Istaći značaj stvaranja Nacionalnog komiteta...« (Arhiv V. I. I., kut. 1146/I, reg. br. 12—2).

²⁰ Arhiv V. I. I., kut. 1143A, reeg. br. 7/8, kut. 1143, reg. br. 12—1/1; Zbornik IV, 20, dok. br. 143.

Istovremeno su napale i jedinice partizanskih odreda, pa je pored uspjeha u Dabarskom polju, 17 decembra, zabilježen i poraz neprijatelja u trebinjskom srezu. Bataljon »Mihajlo Đuzulan« i četa »Rade Pravica« iz Južnohercegovačkog partizanskog odreda razbili su grupisane četnike kod s. Vlasača. Oko 100 četnika Trebinjske brigade nastojalo je da zauzme trebinjska brda, ali su odlučnim i vještim napadom partizana potjerani u Trebinje uz gubitke od 4 mrtva, 9 zarobljenih i 8 ranjenih.²¹

U toku 19. i 20 decembra bataljon »Marko Mihić« iz Južnohercegovačkog partizanskog odreda je kod Stoca razbio grupu od 32 Nijemca i zaplijenio njihovo naoružanje i 3 vozila. Prvo je bataljon, koji je brojao oko 30 partizana, pod komandom komandanta Manojla Bulata i politkomesara Mihe Ružića, 19. decembra ubio 6 članova njemačke patrole u s. Kruševu. Slijedećeg dana je isti bataljon, u zasjedi kod s. Udore, brzo i efikasno tukao glavninu njemačke kolone koja je sa 3 vozila zašla na oslobođeni prostor Bjelojevića. Radilo se o pedesetak pripadnika njemačke avijacije sa aerodroma kod Mostara koji su tragali za svojim komandirrom, kapetnom Kihnerom, koji je dan ranije u vazdušnoj borbi oboren od strane lovaca savezničke avijacije. Oko 20 Nijemaca uspjelo je da pobjegne prema Stocu. Zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza, 15 mašinki, 7 pištolja, 50 ručnih bombi, 14 pušaka, oko 4.000 metaka, 3 vozila i druga oprema.²²

Istog dana je 3. brigada, poslije borbe u Dabarskom polju, čisteći četničke grupice, preko s. Uboska i s. Rankovaca izbila na prostor s. Bančića. Dvadeset prvog decembra pojavio se u s. Bjelovićima neprijatelj (oko 200 Nijemaca i ustaša) koji je došao od s. Hutova. Došavši u s. Kučinare, neprijatelj je počeo paliti kuće i pljačkati imovinu seljaka, iz osвете za poraz prethodnog dana kod s. Udora. Drugi i 4. bataljon 3. brigade odmah su pohitali u pomoć ugroženom selu. Pred sam pad mraka napadnut

²¹ Arhiv V. I. I., kut. 1143A, reg. br. 7/8.

²² Isto, kut. 106, reg. br. 9/8—5; Zbornik, IV, 20, dok. br. 143.

je neprijatelj, koji se spremao da zanoći u s. Pušištu. Poslije kraće borbe neprijatelj je počeo da bježi, ali ne u pravcu uporišta u Hutovu, već prema Stocu, koji je bio bliži. Gonjen je sve do s. Poplata. Neočekivana pojava jedinica 3. brigade na teritoriji koju je štitiio laki partizanski bataljon, i čije su snage bile ustašama poznate, iznenadila je kaznenu ekspediciju, te je ova našla jedino rješenje da se spasava bjekstvom. Gubici neprijatelja u noćnom sukobu kod s. Pušišta i s. Drenovca nijesu ustanovljeni, dok je iz 4. bataljona 3. brigade poginuo politički komesar čete Tomo Kardum.

Ne dozvoljavajući neprijatelju da se pribere, 3. brigada je, poslije borbe kod Stoca, 22. decembra napala Ljubinjsku četničku brigadu, čija je glavnina držala Ljubinje. Oko 150 četnika se nije usudilo da pruži otpor obuhvatnom napadu bataljona 3. brigade. Pobjegli su na razne strane, pa su jedinice 3. brigade oslobodile Ljubinje.

Poslije oslobođenja Ljubinja 3. brigada je čistila od četničkih elemenata ljubinjska sela, a zatim pl. Sitnicu, da bi se 27. decembra vratila prema Bileću, po naknadnom zadatku dobivenom od Štaba divizije.

Desetodnevne borbe 3. brigade i Južnohercegovačkog partizanskog odreda u južnoj Hercegovini karakterišu se brzim pokretima i počesnim tučenjem neprijatelja. Stolačkoj i Ljubinjskoj četničkoj brigadi nanesei su snažni udarci; one su se većim dijelom rasule, dok je manji dio pobjegao u okupatorova uporišta. Poraz Nijemaca kod s. Udore i s. Pušišta otkloniće za duži period njihove pokušaje da sa malim snagama upadaju na oslobođenu teritoriju Južnohercegovačkog partizanskog odreda. Sem toga, temeljitije su razrušene ceste od Stoca prema Dabarskom polju, Ljubinju i Hutovu, kao i od Trebinja prema Popovu polju, te su za okupatorovu motorizaciju postale neupotrebljive za duže vrijeme.

Treća brigada je ukazala efikasnu i pravovremenu pomoć partizanskim jedinicama i političkim organizaci-

jama na teritoriji ljubinjskog i zahvaćenim dijelovima stolačkog i bilečkog sreza. Mada je ona bila brzo vraćena prema Bileći, ipak će njena kraća intervencija dosta značiti u sljedećim naporima NOP-a u ovim krajevima.

BORBE U GATAČKOM SREZU

Petnaestog decembra je 2. brigada kod s. Nadinića presjekla cestu s Plužine — Gacko i protjerala manju njemačko-četničku posadu. Pošto je neprijatelj odmah reagovao, jer je bila ugrožena saobraćajnica, došlo je kod s. Nadinića i s. Domrka do borbe sa oko 300 Nijemaca i četnika. U borbi su angažovani 4, 2. i 5. bataljon 10. brigade, koji su odbili napade neprijatelja, nanijevši mu gubitke od 6 mrtvih i 5 ranjenih četnika. Druga brigada je imala jednog poginulog.²³

Sljedećeg dana je 2. brigada krenula u čišćenje četničkih grupica na Gatačkoj površi i doprla do s. Kokorine, ali se 19. decembra vratila na prostoriju s. Vrba — s. Dramešina — s. Platice. Pošto se saznalo da Nijemci i četnici pripremaju napad iz Gacka i Nevesinja, i pošto se osjećala velika oskudica u municiji, Štab 2. brigade je privremeno odustao od dejstva sa Gatačke površi po neprijateljskom saobraćaju na cestu Gacko — Plužine — Ulog, odlučivši se za dejstvo sa nevesinjskog sektora, pa se 2. brigada 22. decembra prebacila u s. Duliće i s. Galešinu.

NAPAD NA GACKO I BILEĆU

Između 20. i 22. decembra Štab 29. divizije je u s. Poljicama²⁴ donio odluku da se izvrši pregrupacija brigada radi napada za oslobođenje Gacka i Bileće, kako je još ranije bilo zamišljeno. Već 23. decembra je naređeno da 10. brigada krene prema Gacku sa zadatkom da ga na-

²³ Isto, kut. 106, reg. br. 9/8.

²⁴ Osamnaestog decembra je Štab divizije prešao iz s. Dužbočaka u s. Poljice radi neposrednijeg rukovođenja jedinicama.

padne i oslobodi. Istovremeno je odlučeno da se izvrši napad na Bileću, radi čega je naređeno, pored privlačenja 2. brigade, da se ka Bileći vrati i 3. brigada iz ljubinjanskog sreza. Poslije pregrupacije, 24. decembra, brigade su se našle u sljedećem rasporedu:

2. brigada na prostoriji s. Kapov — s. Kovači — s. Golobrđe, a pridata joj partizanska četa »Vlado Tomanović« na izviđanju u s. Baljcima; sličan zadatak je imao i Banjsko-vučedolski partizanski bataljon prema neprijatelju kod Vilusa;

10. brigada je, preuzevši svoj 5. bataljon iz sastava 2. brigade, dostigla prostoriju s. Dulići — s. Pržine — s. Dobrelji; u pokretu na sjever protjerala je četničku posadu iz s. Stepena prema Gacku; 2. bataljon ove brigade zadržan je u s. Poljicama uz Štab divizije u ulozi rezerve, pa je 10. brigada krenula na zadatak bez njega.

U daljem nastupanju prema Gacku 10. brigada je 25. decembra iz pokreta napala neprijatelja — do 350 Nijemaca, četnika i milicionera — na položajima s. Ulinje — s. Miholjača. Iako podržana intenzivnom vatrom jedne baterije i nekoliko minobacača, odbrana neprijatelja je bila razbijena i odbačena na ivicu uporišta u Gacku.

Noću 26/27. decembra četiri bataljona 10. brigade napali su Gacko. Jaka snježna vijavica, vrlo slaba vidljivost, i, prije svega, nabujala ponornica Mušnica ukočile su napad i onemogućile sadejstvo bataljona. Najveći dio noći jedinice su izgubile oko premošćavanja bujice na kojoj je neprijatelj bio porušio sve prelaze. Desno krilo, na pravcu s. Ulinje — Gacko, uspješnije je napredovalo, dok su snage od s. Lipnika zaustavljene vođenom preprekom. To je omogućilo neprijatelju da zaustavi i dijelove 10. brigade na ulinjskom pravcu. Tek pred kraj noći Štab brigade je uspio da poveže i uskladi napore bataljona preko s. Miholjače. Došlo je do naizmeničnih napada, u kojima je neprijatelj (oko 600 Nijemaca, četnika i milicionera), uz podršku jake i dobro vođene artiljerijske vatre, imao vidna preimućstva. Pošto je bilo malo izgleda na uspjeh, a jedinice 10. brigade su trpjele osjetne gubitke, Štab brigade

je opravdano izvukao bataljone iz borbe na prostor s. Vrba — s. Bodežišta. Namjera je bila da se napad obnovi pogodnijim pravcem i da se pokuša postići iznenađenje.

Analiza neuspjelog napada na Gacko pokazala je da je 3. bataljon zadocnio, dok je 2. bataljon neodlučno dejstvovao, naročito u prelazu r. Mušnice. Četvrti i 5. bataljon su se primjerno zalagali, ali je njihov napor bio nedovoljan za pun uspjeh. U tom napadu je 10. brigada imala 4. borca izbačena iz borbe.

Dvadeset devetog decembra u 23 časa bataljoni 10. brigade otpočeli su novi napad na Gacko, ovog puta sa svih strana. Preko s. Miholjače napadali su 1. i 4. bataljon, dok su preko Ponikava, sa obuhvatom s. Gračanice, nastupali 3. i 5. bataljon. Štab 10. brigade nije ostvario iznenađenje, jer, kako se kasnije otkrilo, četnički špijuni su doznali za napad i javili odbrani u Gacku.

Poslije četiri časa borbe 1. i 4. bataljon su slomili odbranu oko 300 četnika i jednog voda Nijemaca u s. Miholjači, potisnuvši ih u samo uporište. Treći bataljon je takođe slomio spoljnu odbranu uporišta i upustio se u ulične borbe u Gacku. Razvila se oštra borba oko bunkera i zgrada, odakle je neprijatelj dejstvovao jakom vatrom. Naročito teškoće je imao 5. bataljon u savlađivanju utvrđenja na Zečici. Zbog nedostatka teškog naoružanja i zbog snažnog otpora neprijatelja borba je nastavljena uz osjetne gubitke 10. brigade, te je Štab brigade krajem noći izvukao jedinice iz napada, uz 7 poginulih i 16 ranjenih. Neprijateljevi gubici nijesu mogli da se ustanove. Po izvlačenju iz borbe 10. brigada se povukla na prostor s. Dramešina — s. Platice — s. Berušica, gdje se zadržala.

Istovremeno sa borbom oko Gacka, noću 28/29. decembra oko 150 četnika Gatačke brigade napalo je s. Duliće. Namjeravali su da strogo kazne Dulićane zbog njihovog aktivnog učešća u NOP-u. Neprijatelj je u toku noći iznenađa okružio selo u kome se zateklo petnaestak partizana iz bataljona »Vule Skoko«. Partizani su hrabro prihvatili odbranu sela. Višečasovna noćna borba je imala dramatičan tok. Seljaci su pomagali borbu partizana, koja

je okončana uspjehom, zahvaljujući jedinstvenom otporu partizana i seljaka. Neprijatelj je protjeran iz sela. Jedan četnik je zarobljen, a zaplijenjeni su 1 puškomitraljez i 3 puške. Na strani partizana je pao, junački se boreći, Obren Crnogorac.

Sprovodeći u život raniju odluku za napad na Bileću, po privlačenju 11. i 12. brigade, Štab 29. divizije je 26. decembra izdao zapovijest za napad na ovo četničko uporište. Smatralo se da otpor može pružiti 300—400 četnika, mada raspored i utvrđenost odbrane nijesu bili dobro poznati. Međutim, četnici su bili jači — imali su šest bataljona u Bileći²⁵ (500—700 četnika) prije nego što bi neprijatelj mogao da interveniše od Trebinja ili Vilusa.

Hercegovački četnici su imali veliki interes da održe svoje uporište u Bileći, smatrajući ga osloncem za održavanje svojih pozicija u jugoistočnoj Hercegovini i susjednim dijelovima Crne Gore. Zbog toga je Bileća mjesecima utvrđivana i pripremana za odbranu. Četnički plan odbrane, ukoliko Bileća bude ugrožena, zasnivao se i na brzoj pomoći okupatora. Postojao je i širi plan. Po njemu su okupator i četničke jedinice imali da intervenišu prema Bileći i pomognu eventualno ugroženoj Bilećkoj brigadi.²⁶

²⁵ Iz četničkih dokumenata se vidi da je odbrana uporišta u Bileći imala ovakav raspored: Sitnički bataljon u rejonu Torič — Vodena Gradina (k. 573) — Tihor (k. 747); Bilećki bataljon u rejonu s. Podosoje — sjeverni dio varošice; Granički bataljon u rejonu sjeverni dio varošice — Vunara; Zavodanski bataljon od Vunare do Mrežice, a Ljubovinski bataljon od Mrežice do Logara (Arhiv V. I. I., reg. br. BH—V—8468).

²⁶ Koliko je komandantu Trebinjskog korpusa bilo stalo do odbrane Bileće vidi se iz njegovog dopisa komandantu Bilećke brigade od 10. decembra 1943. u kome se kaže: »Njemački komandant (odnosi se na puk. Heša u Trebinju — prim. D. K.) računa s tim da će četničke snage moći održati Bileću protiv slabih snaga partizanskih, koje se muvaju u oblasti Bileće. Pred sakupljenim oficirima, pred g. Perovićem (Tošo Perović, pravnik iz Trebinja, predstavnik četnika za vezu sa Nijemcima — prim. D. K.) kapetanom Kovačevićem i potpisanim dao je svečano obećanje da će, u slučaju da Bileća bude napadnuta takvim snagama da bude blokirana, on sa svojim trupama izvršiti akciju radi deblokiranja naših trupa u Bileći...« Malo dalje komandant čet. korpusa Mi-

Bilečku brigadu su računali kao najborbeniju četničku jedinicu. Pored njenih pet bataljona, u Bileći je redovno boravio i Vučedolski bataljon Vučedolske četničke brigade, koja je imala zadatak da s leđa napadne snage 29. divizije kada ove ugroze četnike u Bileći. Tri minobacača, sa velikim brojem automatskih oruđa i dovoljno municije, bili su osnova za snažnu vatrenu podršku četničke odbrane. Ukupan broj četnika u Bileći nije moguće tačno utvrditi; vjerovatno ih je bilo 500—700.²⁷

Pri donošenju plana za oslobođenje Bileće, Štab 29. divizije je odlučio da napad bude iznenađen,²⁸ noćni i koncentričan. Napad je trebalo da izvrši šest bataljona, a osiguranje od Trebinja i Vilusa da vrši po jedan bataljon. Istovremeno je Banjsko-vučedolski partizanski bataljon dobio zadatak da pritiskom prema Vilusima ometa intervenciju neprijatelja odatle. Iznenađenje se željelo postići napadom iz pokreta sa polaznih položaja brigada, koji su bili udaljeni od Bileće prosječno 12—15 km. Glavnine dviju brigada napadale su iz suprotnih pravaca, čime se željelo postići rasijecanje neprijateljske odbrane i razvlačenje njenih snaga. Komandno mjesto divizije primaknuto je u s. Okolišta (s. Baljci), a ranjeničko prihvatilište postavljeno je u s. Crkvicama. Početak opšteg napada na spoljnu odbranu neprijateljskog uporišta trebalo je da bude 28. decembra u 22,30 časa.

Zapovijest za napad brigade su primile 28. decembra ujutro. Dvanaesta brigada je odmah uputila svoj 3. bataljon preko s. Zvijerine i s. Vlačke da kod s. Moska poruši cestu i spriječi prodor neprijateljskih pojačanja od Tre-

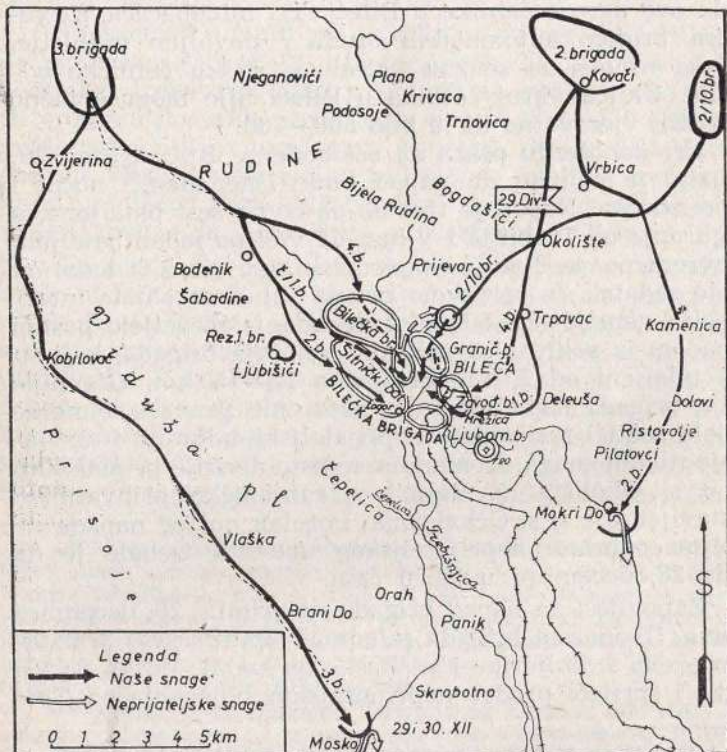
---

lorad Vidačić naglašava komandantu Bileće Milošu Kurešu da je odbrana Bileće »... pitanje četničke časti« (Arhiv V. I. I., reg. br. BH—V—8480).

²⁷ Bez Ljubomirskog bataljona, 16 decembra 1943. je Bilečka brigada (ojačana Vučedolskim bataljonom) imala 590 četnika (Arhiv V. I. I., kut. 1147 II, reg. br. 3—7).

²⁸ Već 20. decembra četnička komanda u Bileći doznaje, preko s. Ubla, za namjere Štaba 29. divizije prema Bileći, zbog čega četnici preduzimaju hitne mjere za odbranu (Arhiv V. I. I., reg. br. BH—V—8480).

binja prema Bileći. Istog prijepodneva Štab 2. brigade je uputio svoj 2. bataljon iz s. Golobrđa preko s. Kamenice da kod s. Vračenovića napad štiti od neprijatelja iz Vilusa. Drugoj brigadi je pridat i 2. bataljon 10. brigade.

Skica 1 — Napad na Bileću 28—30. XII 1943. godine

Brigade su otpočele pokrete sa svih polaznih položaja u 17 časova da bi jednovremeno prešle u napad. Bataljoni 11. brigade su napadali: 1. bataljon pravcem s. Kovači — s. Baljci — s. Deleuša, pa preko Vlajinje i s. Mrežice u Bileću; 4. bataljon pravcem Hadžibegovo brdo — željeznič-

ka stanica; 2 bataljon 10. brigade pravcem Modropac — Bileća. Dvanaesta brigada je napadala: 2. bataljon pravcem s. Bodenik — Tuhor (k. 747) — Vodena gradina (k. 573) — Logor; 4. bataljon pravcem s. Granice — utvrđenja Dubavac i Sukorove mahale — centar Bileće. U rezervi 12. brigada zadržana je jedna četa 1. bataljona, koja je pomagala napad 2. bataljona od Tuhora. Ostatak 1. bataljona je preuzeo zaštitu pozadinskih ustanova brigade od prisutnih četničkih grupica u pozadini napadnog potretka 12. brigade.

Do očekivanog otpora neprijatelja na liniji spoljne odbrane Bileće nije došlo, pa su jedinice, protjerujući samo njegove patrole, brzo prodirale prema Bileći. Poslije zauzimanja željezničke stanice bataljoni 11. brigade su stupili u borbu na periferiji varošice. Drugi i 4. bataljon 12. brigade su naišli na žestok otpor na liniji Vodena gradina — s. Podubovac i ovde bili zaustavljeni. U toku noći četnici su preuzeli protivnapad i prinudili 2. bataljon 10. brigade da se izvuce na polazne položaje, poslije čega su bili ugroženi bokovi 4. bataljona 12. brigade i 4. bataljona 11. brigade. U svitanje, 29. decembra, odložen je napad, pa su se jedinice izvukle na položaje Vlajinja, Hadžibegovo brdo, Modropac, Dubovac i Tuhor.

Oba bataljona na osiguranju takode su vodila borbe. Po pristizanju u s. Vračnoviće 2. bataljon 11. brigade je iste večeri protjerao grupu četnika u pravcu Vilusa. Treći bataljon 12. brigade je po padu mraka, 28. decembra, razoružao četničku posadu u s. Mosku, da bi sljedećeg jutra u žestokoj borbi odbio neprijateljsku kolonu (200—300 domobrana i četnika) koja je pokušala da pritekne u pomoć četnicima u Bileći.

U toku 29. decembra četnici su vršili niz uzastopnih protivnapada na 11. i 12. brigadu oko Bileće, ali su uvijek bili odbijeni uz sopstvene gubitke.

Po odluci Štaba 29. divizije, napad na Bileću je obnovljen 29. decembra u 16 časova. Zadaci i raspored snaga nijesu bitno mijenjani. Jedino je Štab 12. brigade ojačao svoj 4. bataljon jednom četom 1. bataljona, kako bi se

izvršio snažniji napad preko s. Podubovca. Po izvršenim pripremama i izviđanju neprijatelja i zemljišta, udarni bataljoni su ubrzo satjerali četnike u samu varošicu. U toku čitave noći vođene su ulične borbe. Četnici su se uporno branili iz bunkera i kamenih zgrada. Bez težeg naoružanja oskudevajući u eksplozivu i municiji, naše jedinice su trpjele gubitke. Istovremeno je neprijatelj vršio jak pritisak od Trebinja, te se njegovo pristizanje u Bileću moglo uskoro očekivati. Štab divizije je ocijenio da bi dalji napad na Bileću zahtijevao veće žrtve (uz neizvjestan ishod), pa je odlučeno da se jedinice u zoru 30. decembra izvuku iz borbe i upute na nove zadatke.

Dvanaesta brigada je dobila zadatak da odmah nastavi prodor u pravcu trebinjskog sreza, da po prihvatanju svoga 3. bataljona izvrši napad na željezničku prugu u Šumji trebinjskoj i da tuče neprijatelja u južnoj Hercegovini. Jedanaesta brigada je posjedanjem prostora s. Vrbica — Vuči Do imala da suzbije neprijatelja iz Bileće prema sjeveru.

U dvodnevrim borbama oko Bileće naše jedinice su imale 7 poginulih i 11 ranjenih drugova. Poginulo je 35 četnika, a ranjen je neutvrđen broj.²⁹

Pošto je 28. decembra uveče razoružao četničku posadu, 3. bataljon 3. brigade je ujutru 29. decembra primjerno izvršavao svoj zadatak. U zasjedi kod s. Moska, kako se već napomenulo, sačekao je dvije čete 14. puka 6. domobranske divizije sa grupom Nijemaca i četnika Trebinjske brigade. Odlučno je razbio ovu kolonu i odbacio je prema s. Jasenu. Slijedećeg dana neprijatelj je opet pokušao da prodre u Bileću. Ovog puta je nastupila grupa »Heš«, u kojoj su, pored navedenih domobrana, napadale pukovska štabna četa i dvije čete 3. bataljona 359. njemačkog puka, koji je 28. decembra povučen od Vilusa u Trebinje sa baterijom 2. divizionu 333. njemačkog artiljerijskog puka.³⁰

²⁹ Arhiv V. I. I., kut. 1143A, reg. br. 7/8.

³⁰ Arhiv V. I. I., istorijat 181. njemačke divizije, NF kut. 73, br. 47/4.

Iako višestruko nadmoćan, neprijatelj nije uspio da savlada 3. bataljon.³¹ Poslije viščasovne borbe neprijatelj je bio prinuđen da se povuče prema s. Jasenu.

U borbama kod s. Moska, prema neprijateljskim podacima, poginulo je 9 domobrana i 9 Nijemaca (među kojima jedan oficir), dok je ranjeno 14 domobrana i znatan broj Nijemaca i četnika. Zarobljeno je 13 domobrana i 8 Nijemaca (među kojima i jedan komandir njemačke čete). Zaplijenjeno je: 3 kamiona sa opremom, jedan mitraljez, 3 puškomitraljeza, 20 pušaka, 7 automata, 2 pištolja, 2 dvogleda i više tovara sanitetskog materijala.³² Treći bataljon je imao 2 poginula i 6 ranjenih boraca.

Uspjeh na Mosku je postignut umješnom primjenom zasjeda. Poslije uspjele borbe prvog dana, 3. bataljon se, naočigled mještana i četničkih obavještajaca, povukao duboko u brda. Tamo je prikriven prenoćio da bi u zoru, 30. decembra, potpuno neopažen, postavio zasjedu pored ceste. Niko nije mogao da otkrije bataljon, jer su slučajni prolaznici bili zadržani. Kada je krenula od s. Jasena, grupa »Heš«, koja po obavještenjima nije očekivala zasjedu, kretala se neoprezno, a kada je ušla u zasjedu, bilo je kasno da se izbjegne potpuni poraz.

Napadima 29. divizije na neprijateljska uporišta Gacko i Bileću nisu ostvareni postavljeni ciljevi. Istražujući uzroke neuspjeha nailazimo na neke koji su najverovatnije bili presudni.

Prije svega, neprijateljske snage u uporištima bile su jače nego što su naši štabovi ocijenili. Kako u Gacku tako i Bileći neprijateljske posade su brojale oko 600—700 vojnika, i tako bile jače od naših jedinica koje su ih napadale, ili bile jake približno kao one. Korišćenjem odbrambenih objekata i višestruko jače vatre, neprijatelj je ostvario znatnu nadmoćnost. Istovremeni napad na dva garnizona nije donio nikakvo preimućstvo, niti je time napad bio obezbijeđen od napada neprijatelja iz susjednih uporišta.

³¹ Komandant Ljubo Milanović, a politički komesar Mirko Kolak.

³² Zbornik, IV, 21, dok. br. 202 i IV, 20, dok. br. 187.

Napadi naših brigada, sračunati na brze uspjehe, prerasli su u višednevne neravne borbe sa utvrđenim neprijateljem. Uslijed nedostatka municije, takva borba nije odgovala našim jedinicama, a neprijatelj je, uz to, imao vremena da dovede i pojačanja. Vjerovatno bi i rezultati napada bili bolji da je napadnuto prvo jedno pa zatim drugo uporište. Snage divizije bi u tome slučaju bile dovoljne da razbiju prvo neprijatelja u Gacku, a zatim u Bileći. U tome slučaju nadmoćne snage 29. divizije mogle su sa izgledima na uspjeh prihvatiti i višednevne borbe.

Oskudica u municiji i, prije svega, neposjedovanje težih oruđa otežali su borbu, jer su napadi vođeni samo uz pomoć bombaških odjeljenja.

Neprijatelj je uspio da u oba slučaja pravovremeno otkrije prisustvo, snage i namjere jedinica 29. divizije, pa je iznenađenje u napadu izostalo.

Vična menevarskoj borbi i sukobu na otvorenom prostoru, 29. divizija nije imala dovoljno iskustva za borbu u naseljenim mjestima. Njen borački element nerado je stupao u borbu u većim naseljima.

Napad noću je u oba slučaja vođen na neposrednom zemljištu sa neutvrđenim rasporedom branioca i njihovih fortifikacijskih objekata. Izviđanje zemljišta i neprijatelja pred napad noću nije izvršeno, pa je i to nepovoljno uticalo na odlučnost i saradnju naših bataljona.

U uslovima kada je postojala samo kurirska veza nije bilo moguće pravovremeno usklađivati jedinice u noćnom napadu. Poremećaj saradnje i međusobna neobaviještenost o situaciji unosili su nesugurnost i obeshrabrenje kod bataljona odvojenih po napadnim pravcima.

Kao po pravilu, brigade 29. divizije, usljed nedostatka snaga, nijesu za vrijeme napada na uporišta imale rezervi, a time i slobodnih snaga za pariranje protivnapada neprijatelja. Da je 11. brigada pri napadu na Bileću imala rezervu, mogla je brzo suzbiti četnički protivnapad prema Modropcu, kada je odbacivanje 2. bataljona 10. brigade poremetilo čitav tok prvog napada. Zaš-

tita bokova i međuprostora između dvije brigade nije bila uspješno riješena, pa je neprijatelj uočio takvu slabost i preduzeo protivnapad baš kroz taj međuprostor.

Iako su napadi 29. divizije na uporišta u Gacku i Bileći nanijeli neprijatelju osjetne gubitke, ipak je on naš neuspjeh iskoristio u svojoj propagandi, a neposredno poslije borbe kod Gacka i Bileće četnici su preduzeli opštu ofanzivu na 29. diviziju.³³

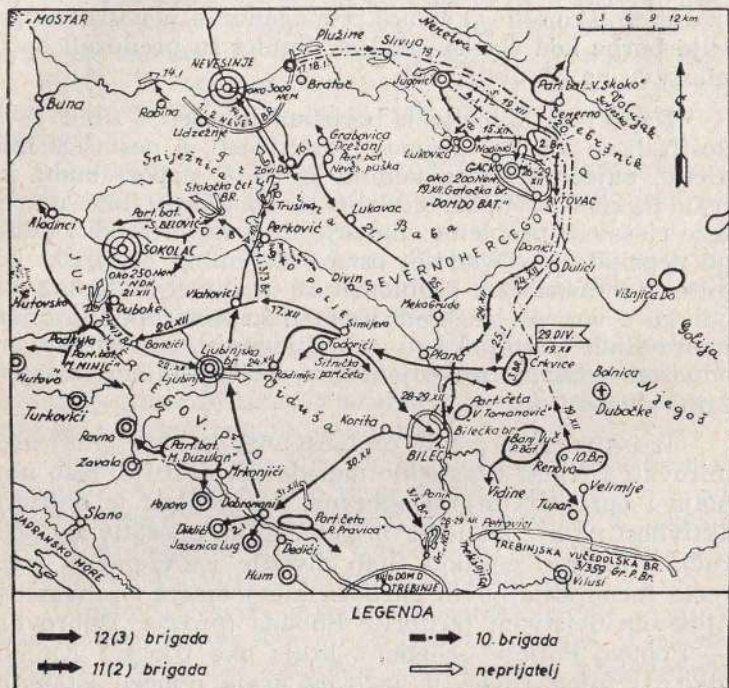
Napori 29. divizije u borbama u jesen i zimu 1943. dostizali su krajnje granice izdržljivosti, a nestašica municije, odjeće i hrane učinila je da ti napori budu još teži. Rukovodstvu 29. divizije je zbog toga bilo mnogo teže rješavati probleme snabdijevanja nego izvoditi udare po neprijatelju. Dvadeset osmog decembra divizijski komitet je razmatrao problematiku u diviziji i donio niz odluka u vezi sa jačanjem vojne discipline, likvidiranjem nepravilnih postupaka u snabdijevanju, dezerterstvom, odnosom prema zarobljenicima, poboljšanjem obavještajne službe i dr.

Iz iskustva se moglo pretpostaviti da neprijatelj neće mirovati i trpeti uzastopne napade 29. divizije. Kao najbolja i oprobana mjera odbrane, nastavljena je napadna aktivnost uz brz manevar brigada širom operativnog područja. U toj periodu Štab divizije istovremeno priprema formiranje novih partizanskih jedinica i zahvatanje njihovim dejstvom teritorije Bobana (prostor Dubrovnik — Popovo Polje — Slano) i kraja oko Uloga i Kalinovika. U rejon Uloga je iz ovog kraja upućen istaknuti partizan Petar Govedarica Bugarin, sa desetak partizana iz bataljona »Vule Skoko«, da tamo pojača borbu. Štabu Južnohercegovačkog odreda je dat zadatak da što prije oformi partizansku jedinicu na prostoru Bobana.

---

³³ Četnički komandant za istočnu Bosnu i istočnu Hercegovinu Petar Bačović naređuje 30. decembra ofanzivu svojih korpusa u Hercegovini radi uništenja 29. divizije (Arhiv V. I. I., br. BH—V—9065).

Tako je početkom 1944. godine 29. divizija imala da rješava nove krupne zadatke. Vrhovni štab NOVJ je u to vrijeme insistirao da 29. divizija prenese težište dejstva što bliže jadranskoj obali, kao i na komunikacije u dolini r. Neretve.³⁴ Ona je takođe dobila zadatak da dejs-

Skica 2 — Manevar jedinica 29. divizije od 15. XII 1943—25. I 1944.

tuve na prostoriji Bjelimići — Kalinovik — Konjic, gdje se od naših snaga stalno nalazio jedino Mostarski ba-

³⁴ Vrhovni štab je 5. januara 1944. stavio 29. diviziju pod svoju komandu, da bi je opet 16. januara vratio u sastav 2. udarnog korpusa (Arhiv V. I. I., kut. 1146, reg. br. 12—2, i kut. 394, reg. br. 4/1—2).

taljon.³⁵ Održavanje makar i manje oslobođene teritorije, kao neophodnog oslonca narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Hercegovini, u uslovima prisustva tako jakog neprijatelja, gledano u cjelini, bilo je teško ostvariti. I pored težnje Štaba 29. divizije da proširi svoju aktivnost, neprijatelj će svojim sljedećim napadima omesti 29. diviziju da potpunije ostvari novopostavljene ciljeve.

RAZBIJANJE ČETNIKA NEVESINJSKOG KORPUSA

Poslije napada na Gacko, 29. decembra, 10. brigada je po selima Gatačke površi čistila četničke grupice, pa se 3. januara 1944. zatekla na prostoriji s. Brajčevići — s. Bodežišta — s. Tarahin Do.

Po opštem planu četničke ofanzivne akcije, komandant Nevesinjskog korpusa Milorad Popović imao je 1. januara da pokrene dio svoga korpusa. Kao prvi cilj napada on je izabrao 10. brigadu, za koju je znao da je premorena i da oskudijeva u municiji. Nijemci su ojačali četnike baterijom minobacača. Plan je predviđao koncentričan i iznenadan napad šest bataljona u tri kolone, svaka jačine oko 200—300 četnika. Lijeva kolona (Fojnički i Uloški bataljon 1. nevesinjske brigade sa njemačkim minobacačkim vođom) imala je da napadne od s. Kokorine; srednja kolona (dva bataljona 2. nevesinjske brigade) nalazile su se u s. Jugovićima; dva bataljona Gatačke brigade, kao desna kolona, usmjereni su od Gacka preko s. Tarahin Dola.

Trećeg januara četničke kolone su zauzele polazne položaje za napad, koji je trebalo da počne krajem noći 3/4. januara. Štab i jedinice 10. brigade nijesu sve do ove noći otkrili prisustvo neprijatelja. Umorni od tek završenog marša po oštroj zimi i dubokom snijegu, četiri bataljona

---

³⁵ Dvadeset četvrtog decembra 1943. Mostarski bataljon, sa Bjelimićkim i Planinskim partizanskim odredima, broji 150 boraca. Nije bio u sastavu 29. divizije.

10. brigade odmarali su se u s. Tarahin Dolu, s. Brajčevićima i s. Bodežištima, ne sluteći nikakvu opasnost.

Oko 20 časova, 3. januara, Štab 10. brigade, obaviješten³⁶ o prisustvu četnika u s. Kokorini i s. Jugovićima, odlučio je da preduhitri neprijatelja. Odmah su formirane dvije grupe bataljona za napad, pri čemu je neprijatelj koji nastupa od Gacka i dalje ostao nepoznat. Prema s. Kokorini ubrzo su krenuli 1. i 4. bataljon pod komandom komandanta brigade, a prema s. Jugovićima 3. i 5. bataljon.³⁷ Pokret su otpočeli oko pola noći po jakoj vijavici i hladnoći, zavejanim planinskim stazama. Zahvaljujući mještanima 4. bataljon je uspio da se provuče kroz četničke straže za leđa četnicima u s. Kokorini. Prvi bataljon ga je slijedio, da bi u zoru (4. januara) kod Mjedene glave iz pokreta stupio u borbu sa Fojničkim bataljonom, koji je isto tako krenuo prema 10. brigadi. Odlučan napad 1. i 4. bataljona u njegovu pozadinu prisilio je ovaj četnički bataljon na bjekstvo prema Nevesinju.³⁸ Prisutni Nijemci su takođe odstupali pred dijelovima 10. brigade. Kod s. Kokorine nevesinjskim četnicima je zadan snažan udarac; poginula su 32 četnika (među kojima i komandant lijeve kolone, komandant bataljona Đorđe Tasovac), oko 20 ih je zarobljeno, a veliki broj njih je ranjen. Dva minobacača 82 mm sa 119 mina i 19 tovarnih grla njemačkog minobacačkog voda, oko 30 pušaka i druge opreme zaplijenili su u s. Kokorini 1. i 4. bataljon 10. brigade. Na strani naših bataljona nije bilo nikakvih gubitaka. Prvi i 4. bataljon su postigli uspjeh, kome je naročito doprineo odlučan napad 1. bataljona. Četnici Uloškog bataljona su za vrijeme borbe u s. Kokorini pobjegli iz s. Trnavice prema Ulogu.

³⁶ Obavještenje je dao drug Milenko Gojković iz s. Pridvorice, a u štab ga je donio kurir brigade Savo Skoko.

³⁷ Drugi bataljon 10. brigade se nalazio uz Štab divizije, odnosno u sastavu 2. brigade, kod Bileće.

³⁸ Uloški bataljon se kretao uz Borač, pa, kada je osjetio napad na Fojnički bataljon, odstupio je prema Ulogu.

Srednja četnička kolona u s. Jugovićima nije sačekala napad 3. i 5. bataljona 10. brigade i izvukla se prema Nevesinju na vrijeme.

U toku sljedeće noći 10. brigada se vratila prema, kasnije otkrivenoj, desnoj četničkoj koloni, koja je, ne primivši borbu, takođe odstupila prema Gacku. Odstupanje je bilo tako naglo, da su četnici ostavili pripremljeno jelo u s. Brajčevićima.

Razbijanje ovih jedinica Nevesinjskog korpusa pada u red značajnih uspjeha 10. brigade. Međutim, sam tok ovih borbi veoma je poučan. Četnici su uspjeli da se prikriju približe rasporedu 10. brigade, što je bilo propust njene izviđačke službe. Štetne posljedice ovog propusta slučajno je otklonio kurir Štaba brigade Savo Skoko kada je, u namjeri da posjeti svoju rodbinu, naišao na četnike i vratio se u Štab brigade da ga obavijesti. Uslijedila je odmah odluka Štaba 10. brigade da napadom preduhitri neprijatelja. Nešto raniji napad vjerovatno bi zatekao neprijatelja još nespremnog za borbu i za izvlačenje iz nje. Obilazni napad, kakav je preduzeo 4. bataljon kod s. Korokorine, brzo je onemogućio četnike da ma šta preduzmu sem bjekstva.

Osmog januara 10. brigada je suzbila novi napad Gatačke brigade i Nijemaca kod s. Nadinića i s. Gračanice i odbacila ih prema Gacku, prekinuvši tom prilikom saobraćaj od Gacka prema s. Plužinama za duži period.

Poslije borbe kod s. Gračanice 10. brigada je sredi-vala prilike na Gatačkoj površini. Da bi iskoristio prisustvo 12. brigade kod Nevesinja, Štab 10. brigade je preduzeo prodor prema s. Kifinom Selu. Šesnaestog januara jedinice 10. brigade izbile su u s. Slivlja i s. Koleško. Nastavljeno je »čišćenje« i 17. januara je oslobođeno s. Plužine, a time je zahvaćena za neprijatelja značajna raskršnica puteva. Sljedećeg dana, 18. januara, napadnuto je uporište u s. Kifinom Selu, gdje je postojala stalna posada od oko 120 vojnika. Pojačano iz Nevesinja, uporište je izdržalo napad. Poslije oštih borbi noću 18/19. januara 10. brigada se povratila na Gatačku površ.

BORBE U JUŽNOJ HERCEGOVINI

Za vrijeme borbi 10. brigade na Gatačkoj i Nevesinjskoj površi i vezivanja bilečkog garnizona snagama 11. brigade, pojačan je pritisak na neprijatelja u južnoj Hercegovini. U tome cilju je Štab 29. divizije 31. decembra uputio 12. brigadu u trebinjski srez da, uz sadejstvo bataljona Južnohercegovačkog odreda, nanosi neprijatelju što veće gubitke. Prodor 12. brigade prema Trebinjskoj šumi bio je u duhu direktive Vrhovnog štaba da se ispolji veći pritisak prema južnodalmatinskom prostoru i željezničkoj pruzi u južnoj Hercegovini.

Dvadeset sedmog decembra Nijemci, četnici i ustaše, jačine oko 130 vojnika, izvršili su ispad prema pl. Hrgudu. U nizu ranijih upada u obližnja sela, i ova takozvana kaznena akcija imala je za cilj da pustošenjem kazni stanovništvo sela na Hrgudu, koje je masovno bilo na strani NOP-a. Ubistvima, paljevinama i pljačkom imovine neprijatelj je želeo suzbiti takvo aktivno učešće stanovništva u narodnooslobodilačkoj borbi.

Partizanski bataljon »Savo Belović« je 27. decembra u s. Baranima, nadomak Stoca, napao ove snage neprijatelja i, u oštroj kratkoj borbi, protjerao ih u Stolac. Sljedećeg dana, uz podršku jake artiljerijske vatre, oko 250 neprijateljskih vojnika ponovo je pokušalo da prodre na Hrgud. Partizanski bataljon je opet prešao u protivnapad. Osamdeset partizana, uz dobrovoljno učešće seljaka, vodilo je na hrgudskim stranama petočasovnu borbu. I ovog puta neprijatelj je prisiljen da se bjekstvom prema Stocu spasava od većeg poraza. U dvodnevnim borbama on je imao 15 mrtvih, među kojima i jednog njemačkog oficira, dok je veći broj ranjen i izbačen iz stroja. Partizani su zaplijenili dva puškomitraljeza, jedan automat, 10 pušaka i znatnu količinu oružja i municije. U borbi su poginula dva partizana; jedan od njih je čuveni Spasoje Mihić.³⁹

³⁹ Arhiv V. I. I., kut., 1144 I, reg. br. 9—7.

Pojava 12. brigade na prostoru Ljubomira i trebinjskih brda uznemirila je neprijatelja u Trebinju.

Četnici su prvi intervenisali. Zato je komandant Trebinjske brigade Vlado Milojević prikupio u s. Vlasići oko 200 četnika, ali je 1. januara 12. brigada napala i razbila ove četnike. Šest zarobljenih i jedan poginuli četnik bili su ishod kratkog napada 12. brigade. Neprijatelj je izbjegao veći poraz bjekstvom prema Trebinju.

Drugog januara u 23 časa 1. i 2. bataljon 12. brigade napali su domobranske posade u željezničkim stanicama Diklići i Jasenica-Lug. Prebacivanje bataljona preko nabujale r. Trebišnjice i njegovo prihvatanje osiguravala su dva preostala bataljona. Poslije kraće oštre borbe 2. bataljon je prisilio na predaju cijelu 1. četu 1. bataljona 10. puka 6. domobranske divizije na ž. st. Jasenica-Lug. I pored odlučnosti, 1. bataljon je samo djelimično uspio u svom napadu na 2. domobransku četu na ž. st. Diklići. Ovdje su domobrani, kontrolisani od ustaša, pružali jak otpor, pa je 1. bataljon samo dio posade zarobio, a ostatku nanio visoke gubitke.

Po podacima neprijatelja, njegovi su gubici na stanicama Jasenica-Lug i Diklići iznosili: zarobljeni su 1 komandir čete i 58 starješina i domobrana, nestalo je 6 domobrana, poginuo je 1 razvodnik, a teže su ranjeni 25 domobrana, 1 podoficir i 2 oficira. Od naoružanja je izgubljeno: 1 minobacač, 2 puškomitraljeza, 2 automata, 50 pušaka, a oštećeni su 1 puškomitraljez i 12 pušaka.⁴⁰ Po našim podacima, zaplijenjeno je: 2 puškomitraljeza, 2 automata, 7.000 metaka, 80 mina za bacač, 3 tovara sanitetskog materijala i druga sitnija oprema i oružje. Stanični uređaji su uništeni, a željeznička pruga je temeljito porušena, čime je bio spriječen neprijatelj saobraćaj za više dana.

---

⁴⁰ Kao pristalica NOP-a, tadašnji komandir 1. domobranske čete Esad Behlilović, koji je i ranije održavao vezu sa terenskom političkom organizacijom, po dogovoru je pripremio predaju čete jedinicama NOV. (Zbornik, IV, 21, dok. br. 221).

Iz 12. brigade su u ovim borbama poginula 2 borca, a 4 borca su lakše ranjena.

Prvi i 2. bataljon su poslije napada, još u toku iste noći, prihvaćeni na desnoj obali r. Trebišnjice. Sljedeći udari 3. brigade prema Ljubinju i Nevesinju, poslije akcije na pruzi, biće olakšani upotrebom zaplijenjene municije i oružja.

Od 2. do 10. januara 12. brigada je sređivala prilike u ljubinjskom srezu, protjerujući četničke grupice. Oslobodila je Ljubinje 4. januara, da bi 10. januara izbila u rejon s. Vlahovića, gdje će sačekati novi zadatak od Štaba divizije. Pored postignutih vojničkih uspjeha i ukazane pomoći Južnohercegovačkom partizanskom odredu, 12. brigada je pružila znatnu pomoć političkim organizacijama na terenu i prikupila 25 dobrovoljaca u svoje redove.

BORBE 12. BRIGADE U NEVESINJSKOM SREZU

Još od kraja novembra 1943. godine Štab 29. divizije nije mogao da uputi pojačanje u rejon Nevesinja, gdje se sa velikim teškoćama održavao manji partizanski bataljon »Nevesinjska puška«. ⁴¹ Stanje u ovom srezu se pogoršavalo i nadalje, jer je neprijatelj, skoro neometan, uspijevao da parališe uticaj političkih organizacija NOP-a.

Jedanaesta brigada je i dalje, sa 2. bataljonom 10. brigade, kontrolisala prostor sjeverno od Bileće, ne dozvoljavajući neprijatelju upade na oslobođenu teritoriju. Sa Banjsko-vučedolskim bataljonom u Banjanima i partizanskom četom »Vlado Tomanović« vršeni su upadi u pozadinu neprijatelja. Strahujući od sljedećeg napada, četnici su se u Bileći utvrđivali, ne usuđujući se na ispade. Na traženje četnika, Nijemci su odbranu Bileće pojačali jednom četom 3. bataljona 359. njemačkog puka iz Trebinja.

⁴¹ Dvadesetog januara bataljon »Nevesinjska puška« je imao 32 borca (Arhiv V. I. I., kut. 1144 I, reg. br. 24—7).

Kako su u istočnom dijelu nevesinjskog sreza, u dužem odsustvu naših brigada, četnici uspijevali da se i dalje održavaju, Štab divizije je odlučio da 12. brigada iz rejonu s. Vlahovića napadne i protjera neprijatelja.

Uporedo sa borbama koje je vodila 29. divizija razvijao se intenzivan političko-vaspitni i kulturno-prosvjetni rad. Otpočinjali su, ili su bili u pripremi, kursevi za vojne i za političke rukovodioce. U brigadama su organizovani stalni kursevi za podoficire, a pri Štabu divizije to je vršeno za vojne starješine iz rukovodstava četa, dok su bataljonski rukovodioci upućivani na kurs pri Štabu 2. udarnog korpusa. Pri Štabu divizije otpočinjao je i partijsko-politički kurs političkih rukovodilaca četnog ranga. Živa aktivnost na usavršavanju starješinskog kadra označava novu, uspješniju etapu u razvoju 29. divizije.

Sedamnaestog januara 1944. Štab 29. divizije je naredio ponovno formiranje partizanskog bataljona »Miro Popara« koji je još početkom decembra preimenovan u 4. bataljon 12. brigade. Sitnička partizanska četa Južnohercegovačkog odreda dodijeljena je u sastav Sjevernohercegovačkog odreda, koji u to vrijeme broji oko 270 partizana.⁴²

Odlukom CK KPJ od 23. decembra 1943, pri Štabu 29. divizije naimenovan je i oformljen politodjel (sastava: 5 članova),⁴³ kao neposredni organ CK KPJ.

Pošto je u rejonu s. Vlahovića primila nov zadatak od Štaba divizije, 12. brigada je već 11. januara izbila

⁴² Jedinice Sjevernohercegovačkog odreda imale su sljedeća brojna stanja: bataljon »Vule Skoko« 12. januara 1944. godine 40 partizana, bataljon »Nevesinjska puška« 27. januara 75 partizana, četa »Vlado Tomanović« 12. januara 40 partizana, Sitnička četa 11. januara 46 partizana i obnovljeni bataljon »Miro Popara« 17. januara 70 partizana (Arhiv V. I. I., kut. 1144, reg. br. 24—7; kut. 1143A, reg. br. 7/8; kut. 1629, reg. br. 3/1—3, i kut. 1143, reg. br. 47).

⁴³ U politodjel su određeni: rukovodilac Vojo Kovačević, za kulturno-politički sektor Eli Finci, za omladinski sektor Vukašin Mićunović, a kao pojačanje Aco Babić i Ljubica Mihić. Ljubica Mihić i drug Finci nijesu pristigli u 29. diviziju, usljed naknadne izmjene odluke. (Arhiv V. I. I., kut. 114 I, reg. br. 13—1).

preko Dabarskog polja u predeo pl. Trusine. U dvodnevnim borbama tukla je četničke grupice i protjerala ih u Nevesinje. Četrnaestog januara, nadirući prema Nevesinju, 12. brigada je napala i razbila 2. nevesinjsku brigadu na prostoru s. Odžak — Bablja glava (k. 1028) — Zidak — s. Buklići. Oko 250 četnika i vod Nijemaca nijesu uspjeli da suzbiju napad 2. i 3. bataljona 12. brigade, već su odstupili u neredu prema Nevesinju. Naši bataljoni su zaplijenili 1 minobacač, 6 pušaka i nešto metaka. Nađen je jedan poginuli Nijemac. Istog dana je partizanski bataljon »Nevesinjska puška« na cesti u Bišini uništio njemački kamion sa posadom i rušio cestu. Po sabiranju neprijatelja u samo Nevesinje, 12. brigada je nastavila čišćenja zovidolskih sela i uništila grupu četnika sa komandantom 1. bataljona 2. nevesinjske brigade. Zaplijenjeni su 1 mitraljez, 1 puškomitraljez, 4 puške i nešto druge opreme. Od 16. do 18. januara 12. brigada je čistila teren od neprijatelja i sređivala prilike na prostoru s. Drežanj — s. Slato, gdje je dobila nov zadatak. Po novoj zapovijesti Štaba divizije, ona je imala da do 22. januara izbije na prostor s. Tucakov Do — s. Rioca, ali je prije toga očistila prostor s. Lukavac — s. Beždeđe.

PLAN ZA PRODIRANJE NA DALMATINSKI POJAS

Početakom 1944. godine Vrhovni štab je nizom naređenja orijentisao 2. udarni korpus ka priobalnom pojasu na Jadranu.⁴⁴ Na dubrovačko-neretljanski odsek upućena je 29. divizija, dok je na bokokotorskom sektoru imala dejstvovati, nešto kasnije oformljena, Primorska operativna grupa. Izbijanje na južnodalmatinsku obalu, pored presijecanja primorskih komunikacija i ovladavanja južnodalmatinskom teritorijom, pružalo je našim snagama bolje mogućnosti za povezivanje sa savezničkim frontom u Italiji i u Sredozemlju. Drug Tito u to vrijeme postavlja

⁴⁴ Arhiv V. I. I., kut. 394, reg. br. 4/25—2.

Štabu 29. divizije zadatak da ispita mogućnost uspostavljanja naše luke za prijem savezničke vojne pomoći morskim putem. Pored ostalog, tako zamišljenim planom trebalo je i suzbiti sve mahinacije četnika da se, uz pomoć njemačkih divizija, do kraja održe na jadranskom mostobranu.

U duhu takve zamisli, Štab 29. divizije je 24. januara odlučio i naredio 10. brigadi da izvrši pritisak na prostoru Popovo polje — Dubrovnik — Slano, naročito na željezničke komunikacije u južnoj Hercegovini. Treći bataljon, pretežno popunjen borcima iz Dalmacije koji su se poslije bitke na Sutjesci ovdje zadržali ili su naknadno pristigli iz Dalmacije, imala je 10. brigada izdvojiti i orijentisati za stalno dejstvo na hercegovačko-dalmatinskom graničnom pojasu. Trebalo je da ovaj bataljon, boreći se i prikupljajući nove borce, bude jezgro za formiranje veće jedinice.

Vođenje borbi većih razmjera na dalmatinskom i hercegovačkom pojasu bilo je povezano sa najvećim teškoćama. Jake neprijateljske snage, gusto raspoređene duž obale, a zatim i pored željezničke pruge, branile su uzani pojas. Nabujala Trebišnjica i poplavljeno Popovo polje odvajali su ovaj pojas od hercegovačke zaledine. Na ovakvom, za manevar uskom prostoru mogle su se održati samo manje partizanske jedinice. Umjesto 10. brigade, na gatački sektor je određena 12. brigada. Svoj 2. bataljon 10. brigada je imala prihvatiti pri prolazu preko bilećkog sektora. Jedanaesta brigada je i dalje ostala kod Bileće da posluži kao veza i oslonac snaga na sjeveru i jugu Hercegovine. Do 25. januara sve tri brigade su se našle na prostoriji s. Korita — s. Rioce — s. Plana. Sljedećih dana su otpočele oštre borbe sa jedinicama 7. SS divizije »Princ Eugen« koje su se vraćale iz operacija u Bosni i pokušavale da opet uspostave kontrolu u istočnoj Hercegovini. Jedinice 29. divizije će bez odmora nastaviti teške odbrambene borbe.

*

*

*

U borbama od 15. decembra 1943. do kraja januara 1944. godine (prema našim podacima) jedinice 29. divizije nanijele su neprijateljima velike gubitke: 961 neprijateljski vojnik je poginuo, bio zarobljen ili bio ranjen. Među ovima poginulo je 9 oficira i 284 vojnika Nijemca. Poginula su 163 i zarobljena 32 četnika. Zarobljeni su 2 oficira i 66 domobrana, a 24 su poginula. Zaplijenjeno je: 24 puškomitraljeza, 6 mitraljeza, 3 minobacača 82 mm sa 158 mina, 262 puške, 25 mašinki, 4 mala bacača i 10 pištolja, a uništeno: 1 voz, 3 kamiona, 2 železničke stanice.

Gubici 29. divizije iznosili su: 34 poginula, 81 ranjen i 1 zarobljen.⁴⁵

Brigade i partizanski odredi 29. divizije vodili su za ovo vrijeme, pored svakodnevnih manjih, i dvadesetak značajnih borbi. Samo u dva slučaja (s. Barane i s. Nadinčići) prihvaćene su borbe koje je nametnuo neprijatelj, a sve ostale su tekle nakon planiranog napada. Samo u pet sukoba glavni je neprijatelj bio okupator, dok su borbe protiv kvislinških snaga bile mnogobrojnije.

Po načinu dejstva zasjede su (s. Mosko, s. Udora) dale najbolje rezultate. Napad na otvorenom prostoru donosio je redovno poraz neprijatelju, dok je udar na utvrđena uporišta neprijatelja samo jedanput, od ukupno pet, imao potpun uspjeh.

Najveći gubici su nanošeni domobranima, a zatim okupatorskim jedinicama, dok su četnici — najpokretljiviji — najuspješnije izmicali gubicima.

Iako u opštem odnosu snaga višestruko nadmoćan, neprijatelj je, zahvaljujući brzim pokretima naših jedinica, bio tučen, najčešće počesno i u brojno manjim ili u ravnopravnim formacijama. Dvanaestoj brigadi su najviše

⁴⁵ Arhiv V. I. I., kut. 1143, reg. br. 35—12.

povjeravani zadaci sa manevrom na široj prostoriji, pa je ona postigla najbolje rezultate, dok je Južnohercegovački odred pokazao više inicijative i uspjeha u partizanskim dejstvima.

Dvadeset deveta divizija je izvršila dobivene zadatke. Dejstvovala je izrazito ofanzivno, uz neprekidan i dekoncentrisan manevar brigada. Uspostavila je ranije izgubljenu kontrolu na svom operativnom području i nadmoćnog neprijatelja prisilila na odbranu u uporištima. Zapolijenila je veće količine oružja, očeličila svoje jedinice i učvrstila njihovu moralno-političku snagu. Najveće teškoće su proizilazile zbog nedostatka municije i tehničkih sredstava veze. Dekoncentrisani način sanitetskog zbrinjavanja i liječenja boraca pokazao se boljim, ali je još uvijek predstavljao najteži problem pozadinske organizacije 29. divizije. Nedostatak kvalifikovanog osoblja, sanitetske opreme i lijekova stvarao je velike teškoće.

Što jedinice 29. divizije nijesu postigle još veće uspjeha doprinijeli su i neki propusti, a prije svega nedovoljno razvijena i spora obavještajna služba, koja nije mogla da obavi svoje zadatke i koja je mnogo zaostajala iza potreba borbe. Snage i namjere neprijatelja uglavnom su u borbi otkrivane, a njegovo je prisustvo zapaženo u posljednjem času. Otuda su proisticale greške prilikom postavljanja zadataka, otuda i nedovoljno grupisanje snaga, kao što je bio slučaj pri napadu na Gacko i Bileću.

Neprijatelj je uspijevao da, usljed njihove nebudnosti rano otkrije namjere naših štabova. Četnički obavještajci su u s. Ublima doznali i za odluku Štaba divizije za napad na Bileću. Zahvaljujući tome, četnička odbrana u Bileći prije je o tome znala nego brigade koje su imale da izvrše napad. Neoprezni razgovori u prisustvu nepoznatih lica više puta su onemogućili postizanje iznenađenja: na primjer, kod Bileće i kod Gacka.

Rijedak udar po željezničkoj pruzi Mostar — Dubrovnik i po saobraćaju na gatačko-nevesinjskom sektoru može se pripisati nerazvijenoj diverzantskoj organizaciji

u 29. diviziji. Takvo iskustvo je stečeno u borbi na hercegovačkom području.

Dvadeset deveta udarna divizija, gledano u cjelini, sasvim je uspješno izvršila dobivene zadatke. Takvo priznanje joj je odao i sam Vrhovni komandant, ističući da je ona u teškim prilikama razvila žestoke borbe u Hercegovini i time olakšala opšti položaj naših snaga na drugim operativnim područjima.⁴⁶

General-potpukovnik *Danilo KOMNENOVIĆ*

---

⁴⁶ Arhiv V. I. I., kut. 1144, reg. br. 25—2.

ORGANIZACIJA I RAD SKLADIŠNE SLUŽBE NA TERITORIJI HRVATSKE U TOKU NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

U toku narodnooslobodilačkog rata stvaranje što većih rezervi hrane i ostalih materijalnih sredstava, naročito kritičnih, bilo je od posebnog značaja.

Potrebe za stvaranjem što većih rezervi, koje su često daleko prelazile uobičajene norme kojima se obezbeđuje uredno snabdevanje, proizilazile su iz posebnih uslova pod kojima se vodio i razvijao narodnooslobodilački rat.

Pre svega, taktika i strategija vođenja narodnooslobodilačkog rata zahtevali su da se jedinice NOV ne vezuju čvrsto ni za jedan deo oslobođene teritorije.

Da bi sebi olakšao, a jedinicama narodnooslobodilačke vojske otežao uredno snabdevanje, neprijatelj je nemilosrdno pljačkao i uništavao sva sredstva na koja je naišao, a naročito sredstva na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji. Zbog toga je bilo nužno da se sredstva na tim teritorijama što pre prikupe i sklone od dohvata neprijatelja, a takođe da se što više sredstava izvuče sa teritorije koju je kontrolisao okupator.

Potrebe za stvaranjem i čuvanjem što većih rezervi sredstava postojale su na svim teritorijama, bez obzira na njihovo ekonomsko stanje. Staviše, na ekonomski bogatijim teritorijama rezerve su, po pravilu, bile veće, jer su postojali povoljniji uslovi za njihove nabavke. Tako, na primer, dok su rezerve hrane VI korpusa (Slavonija) marta 1944. godine iznosile 1725 tona, dotle su rezerve hrane IV i XI korpusa (Kordun, Banija, Lika i Gorski kotar) u istom periodu iznosile svega 421 tonu.

Lociranje, smeštaj i čuvanje prikupljenih rezervi bili su poseban problem, u odnosu na koji su se u Hrvatskoj u toku narodnooslobodilačkog rata ispoljili sledeći stavovi:

radi lakšeg snabdevanja, rezerve treba da postoje na svim sektorima na kojima se nalaze ili će dejstvovati jedinice narodnooslobodilačke vojske;

u okviru svakog sektora rezerve treba razmeštati na više mesta (široka dekoncentracija rezervi);

pri određivanju lokacija i visine rezervi moraju se imati u vidu operativno-taktički zahtevi, planovi i namere narodnooslobodilačke vojske. Zbog toga najveći deo rezervi treba da bude na pravcima izvođenja borbenih dejstava i na mestima odakle je omogućeno najlakše manevrisanje rezervama;

mesta na kojima se razmeštaju rezerve treba da imaju dobre transportne veze. Loše transportne veze, međutim, ne smeju biti razlog da se rezerve koncentrišu na jednom ili svega na nekoliko mesta;¹⁾

u svakom magacinu mora biti zastupljen što širi asortiman sredstava da bi se obezbedilo kompletno snabdevanje, odnosno izbegla prebacivanja sredstava iz jednog magacina u drugi. U svakom magacinu, sem toga, treba da postoje izvesne rezerve stočne hrane, da bi se normalno odvijao stočni transport;

rezerve sredstava moraju biti tako smeštene i čuvane da ne podležu kvaru duže vremena i da ih neprijatelj ne može pronaći.

Potreba za strogom konspiracijom u pogledu smeštaja rezervi zahtevala je gradnju posebnih podzemnih magacina (zemunica) i čitava organizacija skladišne službe bila je zasnovana na toj osnovi.

---

¹⁾ Ovakva greška učinjena je 1943. godine u Lici gde je u svega 5 magacina (Kapela, Korenica, Farkašić, Ponor, Klačnica), bilo grupisano 60% svih rezervi, što je imalo za posledicu prvo, vrlo teške uslove za evakuaciju rezervi u sigurniju pozadinu zbog neprijateljske ofanzive, a zatim i druge vrlo teške uslove za snabdevanje jedinica zbog suviše velike udaljenosti rezervi.

Za organizaciju i rad skladišne službe, kao i za popunu rezervi bile su nadležne vojnopozadinske komande: korpusnih vojnih oblasti, komande područja i komande mesta²⁾. (Operativne jedinice imale su pokretne rezerve u količinama potrebnim za obezbeđenje tekućeg snabdevanja.)

Na teritoriji svake korpusne vojne oblasti postojali su nadzemni i podzemni magacini (zemunice).

Nadzemni magacini stvarali su se prema prilikama, vojnoj situaciji i intenzitetu priliva materijalnih sredstava. Međutim, iskustva su pokazala da se nadzemni magacini mogu koristiti u manjem obimu i da rezerve uglavnom treba da budu smeštene u podzemnim magacinima (zemunicama).

Magacini su bili pod neposrednom upravom komande područja na čijoj su se teritoriji nalazili.³⁾

---

²⁾ U drugoj polovini 1944. godine na teritoriji Hrvatske postojalo je 5 korpusnih vojnih oblasti, sa ukupno 33 područja, i to:

Vojna oblast IV korpusa, sa 7 područja: bihačko, banijsko, karlovačko, I kordunsko, II kordunsko, žumberačko i pokupsko-turopoljsko.

Vojna oblast VI korpusa, sa 6 područja: novogradiško, požečko, brodsko, slatinsko, daruvarsko (rasformirano oktobra 1944. godine, ali je istog meseca formirano osječko područje) i virovitičko.

Vojna oblast VIII korpusa, sa 7 područja: livanjsko, cetinsko, splitsko, biokovsko, zadarsko, kninsko i mrkonjićgradsko.

Vojna oblast X korpusa, sa 5 područja: bjelovarsko, moslavačko, kalničko, zagorsko i posavsko.

Vojna oblast XI korpusa, sa 8 područja: I ličko, primorsko, goransko, kvarnersko, porečko, pazinsko, pulsko.

³⁾ Kod komandi mesta postojali su samo priručni magacini sa manjim rezervama sredstava iz kojih se vršilo tekuće snabdevanje jedinica pridatih na snabdevanje. Ako su rezerve bile nedovoljne, sredstva su se izdavala iz magacina ili zemunice pretpostavljene komande područja.

U okviru područja magacini su se grupisali u sektore. Broj sektora zavisio je od zemljišta, transportnih ili drugih uslova, a određivao ih je štab korpusa.⁴⁾

Svaki sektor imao je jedan ili više prihvatnih magacina (zavisno od razmeštaja zemunica) i potreban broj zemunica za smeštaj 15—20 vagona sredstava, a po potrebi i više.⁵⁾

Prihvatni magacini bili su krajnje tačke do kojih je smelo doći ljudstvo koje nije bilo zaduženo za rad u ze-

⁴⁾ U avgustu 1944. godine kod pojedinih područja na teritoriji Vojne oblasti VI korpusa, na primer, postojao je sledeći broj sektora: u novogradiškom području — 3, slatinskom — 5, požeškom — 3, virovitičkom — 2, i daruvarskom — 3. Ukupno je bilo u avgustu 1944. godine na teritoriji Vojne oblasti VI korpusa 19 sektora i 14 komandi mesta.

⁵⁾ Na teritoriji VI korpusa, na primer, juna 1944. godine postojao je veliki broj ispravnih zemunica.

Virovitičko područje	25	zemunica	sa	kapacitetom	30	vagona
Požeško	21	„	„	„	20	„
Slatinsko	30	„	„	„	50	„
Novogradiško	30	„	„	„	29	„
Daruvarsko	25	„	„	„	13	„
Brodsko	8	„	„	„	8	„

Ukupno: 139 zemunica sa kapacitetom 150 vagona

Pored toga, bilo je 30 neispravnih zemunica koje su za najkraće vreme popravljene.

Nadzemnih prihvatnih magacina bilo je 16 sa ukupnim kapacitetom 20 vagona.

U ofanzivi, koja je nešto pre toga izvođena na teritoriji ovog korpusa, neprijatelj je zbog nedovoljne budnosti odgovornih organa sektora uspeo da uništi svega 13 zemunica, i to: 8 na teritoriji brodskog područja, a 5 zemunica na teritoriji slatinskog područja. Na teritoriji ostalih područja neprijatelj nije uspeo da pronađe ni jednu zemunicu.

U avgustu 1944. godine na teritoriji VI korpusa već su postojale 182 zemunice sa ukupnim kapacitetom 278 vagona, a bilo je u planu da se za najkraće moguće vreme broj zemunica osetno poveća, tako da bi se njihov ukupan kapacitet podigao na 500 vagona.

Broj nadzemnih magacina popeo se na 23, sa ukupnim kapacitetom 30 vagona.

municama. To se odnosilo i na osoblje komande mesta, izuzev komandanta i komesara (jedino su oni mogli imati uvid u razmeštaj i položaj zemunica). Ova mera bila je potrebna da bi se obezbedila što veća konspirativnost.

Kroz prihvatne magacine prolazila su sva sredstva, i ona koja su smeštena u zemunice i ona koja su iz njih izdavana. Prebacivanje sredstava od prihvatnih magacina do zemunica i obratno vršilo je isključivo ljudstvo određeno za rad na tom sektoru.

Prihvatni magacini smeštali su se odvojeno od zemunica na što većoj udaljenosti od glavnih komunikacija.

Visine rezervi, koje je trebalo čuvati u prihvatnim magacinima za tekuće snabdevanje jedinica i odašiljanje drugim komandama, određivale su se povremeno, zavisno od stvarnih potreba konkretne vojne situacije. U prihvatnim magacinima, sem toga, čuvala su se sredstva koja se zbog toga što su bila podložna brzom kvarenju nisu mogla smeštati u zemunice.

U slučaju prodora neprijatelja, sredstva iz prihvatnih magacina prebacivala su se u zemunice, gde su ostajala dok opasnost nije prošla.

Sektorom je rukovodio rukovodilac sektora, koji je, po potrebi, imao zamenika i knjigovođu. Za rad u sektoru postojao je potreban broj skladištara i poverljivog ljudstva, koji su obavljali sve skladišne poslove (prijem, smeštaj, čuvanje, održavanje i izdavanje sredstava) i transportovanje materijala od prihvatnih magacina do zemunica i obratno.

Od transportnih sredstava svaki sektor imao je po 5—10 zaprežnih vozila ili oko 20 tovarnih grla.

Ako usled većih isporuka i pošiljki od prihvatnog magacina do zemunica i obratno vlastita transportna sredstva nisu bila dovoljna, nedostajući broj se privremeno dodeljivao iz susednih sektora ili mobilisao iz okolnih sela. U slučaju kada su se transportna sredstva mobilisala iz okolnih sela, vlasnici sredstava smeli su doći samo do prihvatnih magacina, ukoliko se sredstva nisu preuzimala u selima u kojima su mobilisana. Na delu puta iz-

među prihvatnog magacina i zemunice mobilisanim transportnim sredstvima smelo je rukovati i upravljati samo ljudstvo koje je stalno bilo zaposleno na tom sektoru.

Rukovalac sektora bio je dužan da:

rukovodi isporukama i pošiljkama sredstava, vodeći računa o raspoloživim skladišnim kapacitetima;

daje uputstva o načinu prijema, smeštaja, čuvanja i izdavanja sredstava, zavisno od svojstava sredstava i stanja zemunica;

kontrolira rad na čitavom sektoru, za što je lično bio odgovoran pretpostavljenoj komandi područja;

raspoređuje stalno ljudstvo na određene dužnosti;

vodi računa o popuni ljudstvom i transportnim sredstvima, kao i o ishrani ljudi i održavanju sredstava;

vodi računa o stanju zemunica i sredstava u njima;

preduzima potrebne mere opravki u slučaju kvarenja i propadanja sredstava;

preduzima potrebne mere za građenje nadzemnih magacina i nastrešnica i za provetravanje i sušenje sredstava, ako je to potrebno;

vodi računa o tome da na svom sektoru ima izgrađen dovoljan broj zemunica i da se, po potrebi, broj zemunica povećava;

vodi tačnu evidenciju o stvarnom stanju zaliha sredstava u prihvatnim magacinima i zemunicama na svom sektoru;

pravovremeno izveštava komandu područja o trošku zaliha sredstava, kako bi se zalihe na vreme popunile, ako je za tim postojala potreba i mogućnost, odnosno da komanda područja ne bi nepotrebno vršila razreze i izdavala naloge za izdavanje sredstava kada su zalihe već bile utrošene ili na izmaku;

povremeno pregleda knjige i sravnjuje stanje u njima sa stvarnim stanjem uskladištenih sredstava, za što je lično bio odgovoran pretpostavljenoj komandi područja;

vodi računa o tome da li je oružje ispravno i da li se oružje, municija i eksploziv čuvaju u duhu posebnih pro-

pisa Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske (Art. br. 115 od 7. juna 1944);

samoinicijativno preduzima ostale mere iz delokruga svoje nadležnosti kojima treba da obezbedi sigurno i pravilno vršenje celokupne skladišne službe na svom sektoru i dostavlja komandi područja obrazložene predloge da se preduzmu one mere koje po prirodi posla nisu spadale u njegovu nadležnost, ili su prelazile njegove kompetencije.

Rukovodilac sektora odgovarao je za svoj rad neposredno komandi područja. On nije podnosio nikakve izveštaje komandi mesta niti joj je polagao računa o svom radu, osim u slučaju kada je komanda mesta dobila posebno ovlašćenje od komande područja da vrši kontrolu na dotičnom sektoru.

Međutim, komandant i komesar komande mesta bili su dužni da vode računa i brigu o sektorima koji su bili na njihovoj teritoriji u smislu:

pravovremenog obaveštavanja o eventualnom nadiranju neprijatelja;

pružanju pomoći u stražarskoj službi i pojačanom osiguranju i

pružanju pomoći u slučaju eventualne evakuacije.

Kada je rukovodilac sektora bio odsutan zamenjivao ga je njegov zamenik. Inače, zamenik rukovodilca vršio je one poslove koje mu je stavio u dužnost rukovodilac. Za svoj rad zamenik je u svemu odgovarao kao rukovodilac.

Skladištari podzemnih magacina (zemunica) imali su sledeće dužnosti:

da primaju, smeštaju, čuvaju i izdaju sredstva po naređenju rukovodilca sektora, a u smislu postojećih propisa;

da vode ručne magacinske knjige i evidenciju o dnevnom primanju i izdavanju sredstava, kao i o dokumentima primanja i izdavanja;

da izveštavaju rukovaoca sektora o stanju zaliha, a naročito o stanju zaliha koje su bile na izmaku;

da najstrože vode računa o ispravnosti zemunica i uskladištenih sredstava, kao i o pravovremenom izveštavanju rukovaoca sektora o svim uočenim neispravnostima i nepravilnostima;

da lično preduzimaju sve potrebne mere za osiguranje magacina od neprijateljskog dejstva sa zemlje i iz vazduha. (U tom cilju nadzemni magacini, ako su postojali, morali su se maskirati i sakriti od ugleda iz vazduha, a morala se strogo kontrolisati i tajnost zemunica. Morala su uvek biti pripremljena sredstva i preduzete potrebne mere da se odmah po zatvaranju zemunice mogu sakriti, tj. kamuflažom učiniti neuočljivim pogledu sa zemlje i iz vazduha. Isto tako, morale su biti preduzete sve potrebne mere za otklanjanje tragova na putevima i prilazima od prihvatnih magacina do zemunica.);

da pravovremeno pripremaju sredstva za izdavanje i transport po nalogu rukovaoca sektora;

da se staraju o urednom i sigurnom obavljanju svih magacinskih poslova, kao i da kontrolišu rad i davanje stručnih uputstava i saveta potčinjenom osoblju i

da vrše ostale poslove koje su smatrali korisnim i potrebnim.

Ostalo ljudstvo dodeljeno za rad na sektoru moralo je biti poverljivo, odano narodnooslobodilačkoj borbi, pošteno i provereno. Ljudstvo je bilo potčinjeno i izvršavalo je naređenja pretpostavljenih skladištara i rukovaoca sektora, a i samo je bilo dužno da se stara o tome da svi magacini i uskladištena sredstva uvek budu u ispravnom stanju. U tom cilju ljudstvo je iznosilo pretpostavljenim starešinama svoja lična zapažanja i davalo predloge i sugestije za otklanjanje eventualnih nedostataka i u svakom drugom pogledu tesno sarađivalo u izvršenju svih zadataka svog sektora.

Brojno stanje ljudstva zavisilo je od veličine sektora, zadataka i prometa sredstava.

Sektori su bili potpuno osamostaljeni u pogledu smeštaja, ishrane i snabdevanja dodeljenog osoblja, da bi se izbegla svaka potreba za dodirom i primanjem pomoći spolja.

Rukovaoci sektora vodili su tačnu evidenciju ljudstva sa svim potrebnim podacima o razvoju i uzdizanju svakog pojedinca, kako bi se mogla doneti pravilna ocena o njihovom radu i zalaganju.

U slučaju prenošenja borbenih dejstava na teritoriju sektora, ljudstvo je ulazilo u sastav najbližih operativnih jedinica na isti način kao straže komandi mesta.

Sektor je vodio zajedničku knjigu primanja i izdavanja za sve svoje prihvatne magacine i zemunice, a svaki skladištar vodio je propisnu ručnu magacinsku knjigu primanja i izdavanja za magacin (zemunicu) kojom je rukovao. Ako je rukovao sa više magacina (zemunica), onda je za svaki magacin (zemunicu) vodio posebnu ručnu magacinsku knjigu.

Komanda područja vodila je propisani kontrolnik sektora na svojoj teritoriji u koji je knjižila sva primanja i izdavanja sredstava po sektorima. Primanja je knjižila na osnovi podataka o predaji sredstava sektorima, a izdavanja na osnovi svojih naloga i doznaka za izdavanje sredstava. Stanje zaliha se kontrolisalo upoređivanjem stavki sa primljenim izveštajima od sektora, i to odmah po prijemu izveštaja.

Dokumenta primanja bila su: sprovodni listovi, sprovodnice i dostavnice pošiljaoca (kojima su sektori davali potvrde o prijemu sredstava, sa eventualnim napomenama o manjkovima i stanju pošiljaka), a dokumenta izdavanja: nalozi i doznake za izdavanje sredstava izdate od strane komande područja i potvrde o prijemu primaoca na samom nalogu ili u za to ustrojenoj reversnoj knjizi.

Skladištari su podnosili svoje redovne izveštaje o primanjima, izdavanjima i zalihama sredstava po pojedinim magacinima (zemunicama) rukovodiocima sektora, a ovi su na osnovi tih izveštaja sastavljali ukupan izveštaj za

ceo sektor i dostavljali ga komandi područja do određenog roka.

Knjige su se morale voditi uredno i ažurno, tako da se iz njih u svako doba moglo videti stvarno stanje uskladištenih sredstava. Izveštaji su morali sadržati podatke o zalihama — na početku, primanjima i izdavanjima — u toku i preostalim zalihama — na kraju izveštajnog perioda.

Podzemne magacine (zemunice) gradili su poverljivi ljudi i to u najstrožoj tajnosti.

Za gradnju zemunica svaka korpusna vojna oblast imala je posebne radne jedinice, formirane na vojničkoj osnovi.

Radne jedinice formirane su od ljudstva sa drugih teritorija (na primer, za Baniju i Kordun iz Like i obratno). Ako za to nisu postojale mogućnosti, u radne jedinice uzimali su se ljudi sa dotične teritorije koji su bili odani narodnooslobodilačkoj borbi. U svakom slučaju, radne jedinice su formirane od poverljivog i proverenog ljudstva kroz borbu. Težilo se da ono, po mogućstvu, bude i stručno za ovu vrstu poslova (tesari, zidari i sl.). Radnim jedinicama rukovodio je najbolji komandni kadar, koji je bio u stanju da jedinice uzdigne stručno i politički, tako da su one u svakom pogledu bile sposobne za izvršenje delikatnih i poverljivih zadataka.

Radnim jedinicama morala se osigurati dobra ishrana i sva ostala potrebna sredstva za život i rad, kako se ne bi gubilo u vremenu i konspirativnosti zbog pronalaženja sredstava i alata po selima.

Svakoj radnoj jedinici, sem toga, dodeljivao se potreban broj kola i tovarnih konja za transportovanje materijala potrebnog za građenje zemunica.

Pre nego što se pristupilo građenju zemunica, štab korpusa je određivao sektore za njihovu izradu, vodeći računa o pogodnostima lokacije, s obzirom na najpovoljnije uslove za snabdevanje jedinice pri izvođenju borbenih dejstava, prema ranije utvrđenim planovima i name-

rama. U svakom slučaju, određeni sektor je morao biti udaljen od glavnih komunikacija i pogodan za gradnju zemunica.

Pošto je bila određena lokacija sektora, komanda korpusne vojne oblasti je preko potčinjenih komandi područja odredila stručna lica za rukovođenje radovima, ispitala teren i odredila užu lokaciju za gradnju pojedinih zemunica. Ova mesta određivala su se tamo gde je bio moguć iskop prema utvrđenim planovima i nacrtima.

Korpusna vojna oblast je preko svojih organa davala direktive i vršila kontrolu za celo vreme gradnje zemunica.

Radne jedinice stavljale su se na raspolaganje određenim stručnim rukovodiocima radova. Jedinice su logorovale na mestima na kojima se vršila gradnja. Nije se moglo dozvoliti da vojnici, dok traje izgradnja, odlaze u sela, jer bi se time mogla otkriti mesta zemunica.

Materijal za gradnju zemunica prevožen je sa drugih sektora samo noću. Ovaj materijal nabavljalo je ljudstvo van sastava radnih jedinica i dopremalo ga do određenih mesta (nekoliko kilometara od sektora na kome su se gradile zemunice) koje bi odredio rukovodilac gradnje. Na ovim mestima radne jedinice su preduzimale dotureni materijal i otpremale ga na mesta gradnje.

Na sektor na kojem se vršila gradnja zemunica nisu imala pristup civilna lica.

Pri gradnji zemunica morala su se zadovoljiti tri glavna uslova. Svaka zemunica morala je biti: prvo, dobro sakrivena, drugo, suva, i, treće, sa dobrom ventilacijom. Zbog toga je izbor terena za gradnju zemunica bio od velikog značaja.

Da bi zemunica bila dobro sakrivena trebalo ju je, pre svega, ukopati na takvo mesto do kojeg je pristup bio teži, na primer: u šumi, na obronku brda, u šikari i sl. Nakon završenih radova trebalo je skloniti sve tragove po kojima bi se zemunica mogla pronaći. U tom cilju nakon zasipanja zemunice, teren je poravnan da izgleda

kao ranije. U šumi zemunica se pokrivala prvo slojem crnice, a zatim suvim lišćem. Na šikari zemunica se pokrivala žbunjem itd.

Da bi zemunica bila što suvlja gradila se, po mogućstvu, na peskovitom zemljištu ili na terenu sa blagim nagibom, tako da je površinska voda mogla oticati. Ako se zemunica morala graditi na glinastom tlu morao se potražiti kosi teren, a iskopana jama pre izgradnje zemunice dobro osušiti (ispeći vatrom). Moralo se ložiti ceo dan, tako da su se zidovi jame isušili kao polupečena cigla. Pod zemunice morao je biti iznad najvišeg godišnjeg vodostaja, tj. ispod poda je još moralo biti suve zemlje. Radi što bolje drenaže, ispod poda zemunice i sa strana nasipalo se krupno kamenje, a zatim tucanik, šljunak, otpaci cigle i sl. Ova naslaga stavljala se koso (u padu) da bi voda mogla oticati.

Radi što bolje ventilacije iskopana jama oko zemunice nasipala se, tako da je nasuti sloj ostao što porozniji. U tom cilju bilo je najbolje ako se u jamu zemunice stavljalno granje, a zatim zasulo peskom, šljunkom ili sličnim materijalom. Nasuti sloj nije se nabijao da bi kroz zemunicu stalno mogao strujati vazduh. Nabijao se samo sloj na krovu zemunice, jer je ovde bila potrebna nepropustljivost za vodu.

Zemunice su se obično gradile od drveta. Ako se nije mogla obezbediti rezana ili tesana građa, mogle su se upotrebiti oblice ili poluoblice, a mogle su se izrađivati i pletare.

Naročita pažnja posvećivala se izradi krova, koji je morao biti nepropustljiv. Krov se morao izrađivati od dva reda dasaka, tako da je spojeve dasaka donjeg reda pokrivala puna daska gornjeg reda. Za krov se, umesto dasaka, mogao upotrebiti i valoviti lim ili asfaltna lepenka. Na krov, izrađen na bilo koji od navedenih načina, stavljalno se sloj dobro nabijene ilovače, a na njega drugi sloj kojim se maskirala zemunica.

Za unošenje i iznošenje materijala svaka zemunica imala je otvor koji se zatvarao poklopcem izrađenim na isti način kao krovšte.⁶⁾

Iz iznetog se vidi da su specifični uslovi razvoja narodnooslobodilačkog rata zahtevali sprecifičnu organizaciju i rad skladišne službe.

Pri tome uvek se u prvi plan postavljalo pitanje obezbeđenja najstrože konspirativnosti svih preduzetih mera.

Iskustva su pokazala da kad god je konspirativnost bila obezbeđena neprijatelj nije uspevao da otkrije i opljačka spremljene rezerve, uprkos tolikim ofanzivama i drugim merama koje u tom cilju preduzimamo.

S druge strane, svaki ma i najmanji propust u ovom slučaju mogao je imati teške posledice i još više komplikovati ionako tešku situaciju u pogledu snabdevanja jedinica narodnooslobodilačke vojske potrebnim materijalnim sredstvima.

Pukovnik *Franc AVSENEK*

---

⁶ Na ovom mestu izneti su samo opšti principi za gradnju zemunica. Inače, razni tipovi zemunica i način njihove gradnje opisani su u članku kapetana I klase Stevana Mečave, objavljenom u Vojnoekonomskom pregledu broj 4/1955 (str. 50).

PARTIZANSKE BOLNICE NA PODRUČJU DURMITORA

(od kraja 1941. do juna 1942. godine)

Još od kraja 1941. godine durmitorsko područje je bilo veoma značajno uporište NOB-a, preko koga se povezivala Crna Gora sa Sandžakom i jugoistočnim dijelom Bosne i Hercegovine. Najveći dio tog područja ograničavaju duboki kanjoni Pive i Tare i planine: Maglić, Volujak, Golija, Vojnik, Lola, Javorje i Sinjajevina. Ono je imalo poseban značaj prvenstveno zbog svog ustaničkog karaktera, a dijelom i zbog toga što je služilo kao uporište partizanskim snagama, jer je od sredine oktobra 1941. godine do kraja maja 1942. godine bilo slobodno. Ova slobodna teritorija zahvatala je teritoriju ranijeg šavničkog sreza, koji je po veličini bio jedan od najvećih srezova u zemlji (1.950 km², sa 27.500 stanovnika, ili 14 stanovnika na 1 km²). Preko ovog planinskog i slabo naseljenog područja prolazio je samo jedan kolski put: od Nikšića do Pljevalja. Područje je teško prohodno, naročito zimi, tako da je zbog velikih snjegova cio kraj odsječen od okoline prosječno 4 do 5 mjeseci u toku godine. Kraj je siromašan, bez prirodnih bogatstava, a glavna privredna grana je stočarstvo. Otuda su meso i mlječni proizvodi predstavljali glavna bogatstva ovoga kraja. Prinosom žitarica sa svoje obradive zemlje seljaci su mogli prehraniti svoje porodice prosječno 5 do 6 mjeseci u toku najrodnije godine, a u ostalo vrijeme su morali namirnice kupovati na tržištu, uglavnom u Pljevljima, Nikšiću i Foči. Hljev su srpavljali od ječma, kukuruza i raži, a pšenicu su trošili samo izuzetno: u dane

svadbi, slava i slično. Od povrća je gajen kupus i krompir, dok voće jedino uspjeva u dolinama Pive i Tare, ali u svega nekoliko sela. Pri ovakvom stanju ishrana stanovništva je bila jednolična i po kaloričnoj vrijednosti većinom nedovoljna.

Na durmitorskom području su prije rata postojale svega tri manje ambulante: u Šavniku, na Žabljaku i na Goransku. Nijedna od njih nije imala bolničke krevete, mada je u svakoj radio po jedan ljekar. Ambulante su bile vrlo oskudno opremljene, tako da se u njima nijesu mogli obavljati ni najosnovniji laboratorijski pregledi, te su bolesnici morali tražiti potpuniju ljekarsku pomoć u Nikšiću ili Pljevljima.

U prvim oružanim akcijama protiv okupatora, u drugoj polovini jula, kada je cio durmitorski kraj bio oslobođen, sanitetski kadar je pratio partizanske čete, vršeći više dužnosti boraca, pošto se još ukazivala potreba za formiranjem sanitetskih ustanova. Tako je pri napadu na Italijane u Šavniku 22. jula 1941. godine jedan od ljekara (dr Žarko Mikić) bio komandant jednog partizanskog bataljona. Pošto je među ljekarima i studentima medicine bilo i komunista, oni su bili angažovani i na partijsko-političkim dužnostima (dr Irina Knežević, Vojin Đerković i drugi). Pa i kasnije, kada se javila potreba za organizovanjem sanitetskih ustanova (previjališta i manjih bolnica) i za organizovanom sanitetskom službom, jedan broj studenata medicine (Jagoš Seratlić, Jovo Jauković, Vlado Popović i drugi) radije je odlazio u boračke redove nego što se prihvatao sanitetske dužnosti, jer je smatrao da će s puškom u ruci više doprinijeti narodnooslobodilačkoj borbi.

U nastojanju da ponovo ostvari kontrolu nad durmitorskim područjem, okupator je do 7. avgusta ovladao teritorijom ovog kraja i uspostavio jače garnizone u Šavniku i na Žabljaku. Međutim, osjećajući se nesigurnim, okupator je 17. oktobra uveče napustio durmitorski kraj, i od tada pa do juna 1942. godine na ovoj teritoriji je stalno funkcionisala nova, narodna vlast. Tu je bio formiran velik broj partizanskih četa i bataljona i, konačno,

Durmitorski narodnooslobodilački partizanski odred. U tim jedinicama sanitetski kadar je dobio odgovarajuće dužnosti, tim prije što su jedinice odavde odlazile u akcije van granica durmitorskog područja. U tim akcijama se povećavao broj ranjenika, te se javila potreba za formiranjem prvih sanitetskih prihvatnica, previjališta i manjih ili većih bolnica u slobodnim selima ili varošicama na durmitorskom području. Takva potreba se javila već krajem novembra 1941. godine, kada na ovo područje stižu partizanski bataljoni iz Crne Gore, na putu za Sandžak, radi napada na Pljevlja. Ovim jedinicama su se priključila i tri durmitorska bataljona, s kojima su pošla i dva ljekara i pet studenata medicine, od kojih četvorica kao borci a samo jedan kao sanitetski radnik. Tih dana je Štab Durmitorskog odreda naredio da se formira bolnica na Žabljaku. U vezi s tim, Mjesni komitet Partije na Žabljaku daje zadatak svome članu dr Irini Knežević da formira bolnicu. Ta bolnica je formirana 26. novembra 1941. godine, kao prva partizanska bolnica na teritoriji ovoga područja, pa možda prva i na cijeloj teritoriji Crne Gore.

Za razvoj sanitetskih ustanova na ovom području bilo je uslova, jer je ono bilo slobodno. Sem toga, na tom području je početkom 1942. godine očekivana sovjetska pomoć, koja je trebalo da prisprije avionima u rejon Rudinovača — Suvo Polje, nedaleko od Žabljaka. To je u stvari bio jedan od najvažnijih razloga što je ova teritorija branjena mnogo upornije i po cijenu većih žrtava. Bolnice su formirane prema potrebi, zavisno od operativno-taktičke situacije u datom momentu na pojedinim pravcima, a bile su razmještene bliže periferiji slobodnog područja, u mjestima koja su omogućavala brzo prihvatanje ranjenika s položaja. Na zapadnoj granici slobodnog područja, prema Hercegovini, bila je formirana bolnica na Goransku, dok je na Žabljaku postojala bolnica smještena bliže sjevernoj granici, prema Sandžaku. Bolnice u selima Rudinama i Donjem Kruševu formirane su na krajnjim sjeverozapadnim granicama slobodne teritorije durmitorskog područja, prema teritoriji jugoistočne Bosne, dok su

prihvatne bolnice u Krnjoj Jeli i na Boanu služile za prihvatanje ranjenika sa sinjavinskog operativnog sektora, odnosno od Kolašina. I najzad, mala partizanska bolnica u Šavniku nalazila se na južnoj granici slobodnog područja, prema Nikšiću. Ovakav raspored bolnica je omogućavao pravovremeno pristizanje ranjenika sa odgovarajućih položaja.

Kada je, krajem aprila i početkom maja 1942. godine, neprijatelj preduzeo koncentričan napad na slobodnu teritoriju, u čijem su se centralnom dijelu nalazile bolnice, i počeo zatvarati obruč oko nje, i najzad prodro u ovaj centralni dio, grupisanje svih bolesnika je bilo izvršeno na užem prostoru Planine i Župe pivske. Na ovom dosta ograničenom rejonu bile su koncentrisane dvije centralne bolnice — iz Foče i Žabljaka — i sve manje naprijed navedene bolnice, ali tako da se izbjegne grupisanje ranjenika na jednom ili dva mjesta, pri čemu su ranjenici razvrstani i smješteni u selima po težini ranjavanja i karakteru oboljenja, u cilju veće sigurnosti od bombardovanja i eventualnih neprijateljskih prodora. Krajem maja i početkom juna 1942. godine svi su ranjenici bili razmješteni i grupisani u sedam bolnica, i to u slijedećim selima: Rudinama, Podmilogori, Unaču, Baranom Dolu, Nedajnu, Boričju i Goransku. Prvih dana juna je izvršena evakuacija svih ovih bolnica prema Sutjesci, u dva pravca: preko s. Stabna i s. Izgora i preko s. Martinja i Vučeva. Pojedinačna izlaganja o ovim bolnicama slijediće onim redom kako su one povremeno nastajale, zahvatajući postupno prikupljanje ranjenika na Planini pivskoj i dalju evakuaciju s toga prostora.

PARTIZANSKA BOLNICA NA ŽABLJAKU

Žabljak je pružao povoljne uslove za smeštaj bolnice, jer su na njemu prije rata bili izgrađeni jedan turistički dom i nekoliko manjih vila, u kojima se mogao smjestiti znatan broj ranjenika. U ovim zgradama je bio sačuvan nameštaj, koji se mogao koristiti i za bolnicu. Iako su

ekonomski uslovi na ovom području bili nepovoljni za ishranu većeg broja ranjenika, ipak je Žabljak pružao bolnici, kao nepokretnoj sanitetskoj ustanovi, stabilnost i bezbjednost za duži period, što je za liječenje ranjenika bilo jedan od najvažnijih uslova.

Osnivanje žabljačke bolnice pada neposredno pred napad Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda na Pljevlja, koji je u svom sastavu imao oko 3.700 naoružanih i nenaoružanih boraca. To je takođe ono vrijeme kada se ranjenici iz partizanskih bolnica u Čačku i Užicu prebacuju preko Zlatibora na teritoriju Sandžaka.

Pri formiranju bolnice, kao i u organizaciji njenog rada, pa i dalje, dok se nije organizaciono učvrstila, uzimao je vidnog učešća drug Moša Pijade, koji se u to vrijeme nalazio na Žabljaku, pri Štabu Durmitorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.

Bolnica je u početku imala svega 20 kreveta i predstavljala je jezgro jedne veće i stabilne bolnice. U njoj su bili smješteni prvi bolesnici iz Crnogorskog partizanskog odreda, koji su većinom bili iznemogli borci s lakšim oboljenjima, te su se samo nekoliko dana zadržavali u bolnici.

Postojalo je opšte uvjerenje da će Pljevlja biti zauzeta i da će se u njima naći povoljni smještajni i ostali uslovi za zbrinjavanje ranjenika iz te borbe. Ali Pljevlja nijesu pala u naše ruke. te su svi ranjenici morali biti upućeni u novoformiranu bolnicu na Žabljaku. Istovremeno, na teritoriju Sandžaka je stigao jedan broj ranjenika evakuisanih iz Srbije, te su i ovi bili orijentisani na žabljačku bolnicu. Od Pljevalja su prvi ranjenici počeli stizati u bolnicu u toku noći 2/3. decembra, a njihov najveći priliv je uslijedio od 3. do 7. decembra. Postojeći kreveti su bili ubrzo popunjeni, te su nakon toga bile ispražnjene i pretvorene u bolnicu još i privatne zgrade Jevrema Vukovića, Svetozara Žugića, Veljka Durkovića a u vili Spasojevića je bila formirana prva bolnica. Od 269 ranjenika,¹ koliko ih je bilo kod Pljevalja, na Žabljak

¹ Zbornik dokumenata i podataka iz NOP-a jugoslovenskih naroda, tom III, knjiga 1, dok. br. 84 i 85.

je stiglo njih 230.² Ostali su bili lakše ranjeni, te su zadržani u svojim jedinicama, jer su bili u stanju da se kreću sa svojim bataljonima ili su otišli kućama. Sa ovim ranjenicima iz Sandžaka stizao je i velik broj pratilaca, koji su sa svoje strane otežavali ionako tešku situaciju u pogledu smještaja i ishrane. Istovremeno sa dolaskom ranjenika od Pljevalja, stigla je u žabljačku bolnicu i jedna grupa od 30 ranjenika i bolesnika iz srbijanskih jedinica.³ Zajedno sa ovim, do 10. decembra u bolnici se prikupilo oko 260 ranjenika i oko 20 bolesnika, te je ukupan broj iznosio 280.

Mjesni komitet Partije, Štab Durmitorskog NOP odreda i narodna vlast, s narodom ovoga kraja, prihvatili su se vrlo teškog i odgovornog zadatka oko zbrinjavanja i liječenja tako velikog broja ranjenika. Ali pošto je narod ovog kraja bio spreman da dadne sve od sebe, postavljeni zadaci su mogli biti uspješno riješeni bez većih teškoća. Narod je toplo primio ranjenike i odmah im je omogućio smještaj. Kako za sve ranjenike nije bilo dovoljno posteljine (sačuvane u turističkom domu i u ono nekoliko vila), prikupljane su iz okolnih sela ponjave, čebad, jastuci i slično. Teški ranjenici su bili smješteni u jednoj vili, gdje je smještaj bio udobniji nego u privatnim zgradama. S obzirom na to da su zgrade u kojima su bili smješteni ranjenici bile udaljene jedna od druge, rad je bio otežan, jer je ovo zahtjevalo više bolničkog osoblja i veće naprezanje cjelokupnog bolničkog personala. Iako je blizu Žabljaka na oko 2 kilometra od Crnog jezera, postojao turistički dom koji je mogao primiti sve ranjenike, ipak u početku ranjenici nijesu bili u njega smješteni, jer nije u svim sobama bilo peći za zagrijavanje prostorija. Krajem decembra, pošto su ovi nedostaci otklonjeni i pošto je bio otpušten u jedinice znatan broj ranjenika, stvoreni su preduslovi da se svi preostali ranjenici prenesu i smjeste u zgradu turističkog doma, gdje su postojali povoljniji uslovi i gdje je rad bio olakšan.⁴ Ovdje su svi ranjenici

² Istorijski zapisi upravnika Žabljačke bolnice.

³ Zbornik, III, 1, dok. br. 115.

⁴ Zbornik, III, 1, dok. br. 7.

imali krevete, ležali su po 5 do 6 njih u sobama, a samo je u jednoj većoj sali bilo smješteno oko 30 ranjenika.

Medicinski rad u bolnici. Ovaj najvažniji dio rada je imao dva različita perioda. Prvi period je protekao u sticanju prvih organizacionih iskustava oko formiranja bolnice, prikupljanja potrebnog sanitetskog kadra, kao i u nabavci sanitetskog materijala, te se zbog toga karakteriše vrlo primitivnim i krajnje konzervativnim metodom liječenja. Drugi period karakteriše već organizovan, aktivniji i znatno kvalitetniji medicinski rad, koji je za one uslove i na onom stepenu razvoja sanitetske službe mladog partizanskog saniteta u potpunosti zadovoljavao.

Prvi period je obuhvatao kratak interval od formiranja bolnice do kraja decembra 1941. godine, odnosno nešto više od mjesec dana. Od samog početka, problem obezbjeđenja bolnice sanitetskim a prvenstveno, ljekarskim kadrom, bio je najvažniji i najteži za rješavanje, jer je u bolnici, od njenog formiranja pa do prikupljanja svih ranjenika iz Sandžaka i onih iz Srbije, radio samo jedan ljekar, koji je ujedno bio i njen upravnik. Zbog toga se odmah pristupilo prikupljanju i formiranju najnužnijeg sanitetskog kadra.

Čim se na Žabljaku saznalo za neuspjeh borbe kod Pljevalja kao i za veliki broj ranjenika, već 2. decembra, Mjesni komitet je dao zadatak rukovodiocu omladine na Žabljaku Vinki Obradović da okupi potreban broj omladinki radi osposobljavanja na kraćem sanitetskom kursu, prvenstveno za njegu ranjenika. Ono oduševljenje koje je ponijelo borce u borbu za Pljevlja bilo je zahvatilo i omladinu, te nije bilo teško odvojiti od kuće i prikupiti na sanitetski kurs četrdeset omladinki iz Žabljaka i najbližih sela. Kurs je počeo već 3. decembra. Održavana su predavanja o prvom zavoju i njegovoj primjeni, ukazivanju prve pomoći, njezi ranjenika, sterilizaciji, zaustavljanju krvarenja, higijeni i zaraznim oboljenjima. Ovaj kurs je trajao svega 12 dana i završen je baš onda kada su ranjenici već bili preplavili Žabljak. Još dok je kurs trajao, kuristkinje su noću dežurale kod ranjenika. Nivo stručnog

obrazovanja stečen na ovom kursu bio je vrlo nizak, ali u datom momentu su ove omladinke — bolničarke bile pouzdan oslonac za njegu ranjenika, tim prije što je među njima bio znatan broj skojevki. Od ovih devojaka sa sela koje su završile kurs, veći broj se, radom u bolnici, i kasnije, u jedinicama razvio u odlične sanitetske radnice (Zora Petrić, Marija Nikitović, Dara Šćepanović, Milka Šćepanović, Mileva Krstajić i druge).

U međuvremenu su pristizali i ljekari na Žabljak. U pratnji svojih ranjenika, iz crnogorskih bataljona, su stigli ljekari dr Ružica Rip⁵ i dr Radoš Vilotijević dok je iz ambulante sa Goranska stigao ljekar dr Pavle Kostin,⁶ koji je tamo radio prije rata i ostao na radu kada su partizanske jedinice uspostavile vlast na toj teritoriji, a sad je, po naređenju Štaba Durmitorskog odreda, došao da pomogne u liječenju ranjenika. Od 10. do 15. decembra stigao je na Žabljak i ljekar — hirurg, sanitetski poručnik italijanske vojske dr Đovani Bava, koji je bio zarobljen na Savinu laktu 1. decembra 1941. godine. Glavni štab za Crnu Goru i Boku tih dana je naredio Štabu Nikšićkog NOP odreda da odmah uputi svoja dva ljekara na Žabljak.⁷ Međutim, pošto je na Žabljak već bio stigao potreban broj ljekara, nije bilo nužno njihovo upućivanje u ovu bolnicu.⁸ Tako je bolnica dobila potreban ljekarski kadar, pa čak i jednog hirurga, iako zarobljenika (dr Bava je na tom dijelu slobodne teritorije Crne Gore i Sandžaka u to vrijeme bio jedini hirurg). Ali, iako je bio prikupljen najnužniji ljekarski kadar, početak medicinskog rada je bio otežan zbog nedostatka sanitetskog materijala, prije svega zavojnog, i instrumenata, jer u postojećoj ambulanti na Žabljaku, koja je radila i za vrijeme Italijana, nije bilo ostalo skoro ništa, pošto je ljekar iz te ambulante otišao sa Italijanima i ponio sa sobom skoro sav materijal kojim je ambu-

⁵ Zarobljena od četnika 21. marta na Crkvinama i obješena u Kolašinu.

⁶ Streljan 1943. na Javorku, kao neprijatelj.

⁷ Zbornik, III, 1, dok. br. 122.

⁸ Zbornik, III, 1, dok. br. 149.

lanta raspolagala. Poslije njegovog odlaska u amulanti su, od instrumenata nađeni samo 3 pincete, 2 peana, 1 skalpel (nož), 1 makaze, 1 sonda i 2 mala šprica (po 2 kubika) s nekoliko igala. Gaze, zavoja i vate nije bilo. Od ostalog materijala nađeno je oko 100 grama rastvora joda, s nešto hipermangana i hidrogena, a od lijekova je ostalo nekoliko desetina tableta aspirina i sulfamida. Sa ovim sanitetskim materijalom bolnica je morala početi rad. Pošto su ranjenici sa Pljevalja bili u većini slučajeva primitivno previjeni (izuzimajući one koje je previjao dr Božović) i pošto je njihova evakuacija trajala 3—7 dana, pod nepovoljnim vremenskim i terenskim uslovima, skoro sve rane su bile zagnojene. Utoliko je i liječenje ovakvih rana bilo teže. Previjanje ovih ranjenika u novoformiranoj bolnici na Žabljaku bilo je ovako organizovano: za sve lakše ranjenike u previjalištu, a za nepokretne — na ranjeničkom krevetu. Pri previjanju teških ranjenika znatne teškoće je pričinjavalo prenošenje zavojnog materijala, potrebnog posuđa i pribora za previjanje iz jedne zgrade u drugu, jer teški ranjenici nijesu mogli biti koncentrisani u jednoj zgradi.

U previjalištu su radile dvije bolničarke,⁹ koje su od ranije imale neka iskustva i znanja o previjanju: jedna je bila završila kurs Crvenog krsta u Beogradu, a druga je imala znanje iz nudiljske škole. Uz njihovu pomoć organizovan je rad s krajnje oskudnim sredstvima. Više ranjenika je previjano uz upotrebu istog instrumenta, s tim što je ovaj držan kraće vrijeme u posudi sa rastvorom hipermangana. Sterilizacija instrumenata kuvanjem vršena je jedanput dnevno, jer se češćim kuvanjem gubilo mnogo u vremenu. Rane su ispirane blagim rastvorom hipermangana. U nedostatku zavojnog materijala korišćeno je obično platno — čaršavi i jastučnice. Gaza je nakon iskuvavanja i pranja, sterilizovana peglanjem. Sterilizacija gaze je vršena i u vojničkim porcijama. Dok nije stečeno izvjesno iskustvo u sterilizaciji, jedva se

⁹ Rada Đorđević (obješena u Kolašinu juna 1942. godine) i Mirjana Nikitović (poginula na Sutjesci juna 1943. godine).

uspijevalo pripremiti toliko gaze da se previju pristižući ranjenici. U vrijeme najvećeg priliva ranjenika prispjelo je nešto zavojnog materijala iz ambulante sa Goranska, nešto materijala je stiglo s ljekarima koji su došli u pratnji svojih ranjenika, a i Štab Nikšićkog odreda za ovu bolnicu poslao sav raspoloživi zavojni materijal.¹⁰ Sa hirurinom — zarobljenikom bio je zaplijenjen kompletan manji hirurški instrumentarijum, kao i izvjesna količina zavojnog i drugog sanitetskog materijala, te kada je ovaj stigao na Žabljak i navedeni materijal stavljen je na raspolaganje bolnici.

Tako su stvoreni uslovi da se medicinski rad nešto poboljšao. No, u pogledu zavojnog materijala, kojeg i dalje nije bilo dovoljno, pribjegavalo se mjerama da se već jedanput upotrebljeni zavoji podvrgavaju regeneraciji, tj. ponovnom pranju i peglanju. Sada je, pored hipermangana, upotrebljavan i rastvor Dackina za ispiranje gnojnih rana. Nastojalo se da se gnojne rane svakodnevno previjaju, a rane sa obilnim lučenjem gnoja previjane su dvaput dnevno, jer su one relativno brzo natapale i probijale zavoj zbog primjene tanjeg sloja vate ili gaze na takve rane.

Razumljivo je da su činjeni veliki naponi da se spriječi gnojenje rana, ali je i pored toga često dolazilo do teških komplikacija i flegmona kod dugotrajnog previjanja gnojnih rana na ekstremitetima, koje su bile propraćene i sa prelomima kostiju, pa se moralo pristupati amputacijama odgovarajućeg ekstremiteta (ruke ili noge). Inače težište hirurškog rada je bilo usmjereno na otvaranje gnojnih nakupina, flegmona i apcesa, raznih džepova u ranama (kolekcija gnoja) u cilju ispražnjivanja nakupljenog gnoja. Vađena su zaostala strana tijela, parčad granata, bombi, puščana zrna i koštana parčad iz rana sa prelomima kostiju. Ovi zahvati su izvođeni bez primjene anestetičnih sredstava. Skraćivanje izdrobljenih i polomljenih prstiju na rukama izvođeno je pod istim uslovima. (Ranjeniku Zariju Grdiniću hirurg je izvadio povrijeđeno oko bez primjene narkoze.) Ranjenici su podnosili ove

¹⁰ Zbornik, III, 1, dok. br. 122.

drastične metode bez jauka. U drugoj polovini decembra počela je primjena narkoze pomoću etera, i pod njom je prvi put u ovoj bolnici skraćen preostali dio lijeve ruke ranjeniku Iliji Kostiću, koji je kasnije postao prvi kome-sar bolnice.

Ovo su samo neke od karakteristika rada bolnice u prvom periodu njenog razvoja, kada još nije kod svih lije-kara postojao jedinstven stav u pogledu načina liječenja ratnih rana. Ali je i pod takvim okolnostima izliječen, za relativno kratko vrijeme, veliki broj lakših ranjenika, koji su zatim otpušteni iz bolnice, upućeni u jedinicu ili svo-jim kućama radi oporavka. Bilans rada u ovom periodu je bio: oko 180 izliječenih ranjenika i bolesnika, a samo dvojica su umrla.

U ovom prvom periodu posebno je bio težak problem sanitarne obrade ranjenika, a naročito onih teških. Za vri-jeme zadržavanja na teritoriji Sandžaka, a prije svega u toku evakuacije do žabljačke bolnice, koja je kod poje-dinih teških ranjenika trajala čak i nedelju dana, ranjenici se nijesu kupali niti su presvlačili rublje, pa se čak nijesu ni brijali i šišali, tako da je vašljivost bila za-hvatila znatan broj njih, jer su, pored toga na putu do bolnice morali noćivati pod nepovoljnim higijenskim us-lovima. Pranje rublja i odijela nije moglo dovesti do lik-vidacije vašljivosti, jer istovremeno nije prana i poste-ljina ranjenika. Ovaj problem je uspješno riješen tek kra-jem decembra 1941. i prvih dana januara 1942. godine, kada je bolnica premještena u zgradu turističkog doma, gdje je odmah izrađena parna komora. Ovo je bilo uto-liko lakše, što je u novoj zgradi postojeće kupatilo ospo-sobljeno za kupanje ranjenika.

Drugi period rada bolnice počinje dolaskom dr Đura Mešterovića, hirurga s bogatim stručnim i organizacio-nim vojnosanitetskim iskustvom iz španskog građanskog rata, kao i iz dotadašnjeg rada po sanitetskoj službi u partizanskim jedinicama i bolnicama u Srbiji. On je sti-gao na Žabljak 27. decembra 1941. godine¹¹ iz Rudoga,

¹¹ Zbornik, tom III, 2, br. 7.

preko Sandžaka. Bio je upućen od strane Vrhovnog štaba, sa sanitetskom ekipom od tri člana i znatnim količinama sanitetskog materijala i lijekova, da pomogne liječenje ranjenika na Žabljaku. Odmah po dolasku dr Mešterović je postavljen za upravnika bolnice, a dotadašnji upravnik je postavljen za njegovog zamjenika. Dolaskom novog upravnika u bolnici se osjetila prekretnica, kako u čisto stručnom radu tako i u organizacionim pitanjima. Na njegovo uporno zalaganje svi su ranjenici preneseni iz privatnih zgrada u zgradu turističkog doma, blizu Crnog jezera, gdje su stvoreni ne samo bolji smeštajni uslovi nego i znatno bolje okolnosti za hirurški rad. Po njegovom zahtjevu bolnica dobija prvog političkog komesara. Dok su u prvom periodu kod ranjenika dežurale, na smjenu, omladinke iz okolnih sela, koje su po završenom radu odlazile svojim kućama, sada je uvedeno dežurstvo stalnog bolničkog osoblja. Pomoćno dežurstvo su i dalje obavljale omladinke sa sela, koje su pored dežuranja kod ranjenika bile zaposlene i na radu u kuhinji, na pranju rublja, posteljine i zavoja, kao i na unošenju drva i loženju peći u ranjeničkim sobama. Bolnički personal je dobio znatnu pomoć, naročito u stručnom pogledu, od iskusne sestre Borke Demić, koja je stigla sa dr Mešterovićem i koja je mnogo doprinela boljem redu, radu i disciplini u bolnici.

Prisustvo jedne iskusne hirurške ekipe, raspolaganje s više sanitetskog materijala i stvaranje boljih uslova za hirurški rad, naročito u pogledu prostorija, omogućili su da se pristupi smjelijem izvođenju hirurških zahvata. Prije svega uvodi se i usvaja jedinstveno liječenje ratnih rana, koje su do tada liječene različito, prema shvaćanjima i stečenim iskustvima pojedinih ljekara koji su radili u ovoj bolnici. Gnojne rane više nijesu obavezno ispunjavane gazom-štrajfnom u cilju boljeg izvlačenja gnoja. Sada se izbjegava do tada obavezno svakodnevno previjanje kao i kvašenje rana raznim rastvorima. Hirurški se odstranjuju izumrla tkiva iz gnojnih rana. Ne samo rane sa prelomima nego i sve veće rane dovode se u sta-

nje mirovanja (imobilišu) primjenom udloga, šina, gipsanih longeta i upotrebom zatvorenog gipsa, zavisno od mjesta, veličine i težine rane, kao i od karaktera preloma kosti. Počinju se izvoditi širi operativni zahvati. Između ostalog, od šest komplikovanih preloma dugih kostiju na gornjim ekstremitetima, jedna je ruka amputirana. U grupi teških ranjenika bila su i tri slučaja sa prelomima dugih kostiju nogu. Kod dvojice od njih je izvršena amputacija: jednom je odsječena desna noga u visini srednje trećine buta, a drugom su odsječena oba stopala. Najteži ranjenici su bili oni sa povredama glave i lica. Kod dvojice su izvršeni operativni zahvati, ali su oba umrla poslije operacije, pošto je jedan imao gnojnu kolekciju (apces u mozgu) a drugi zaostalo strano tijelo-parče granate — u moždanom tkivu. U cilju odstranjenja gnoja iz plućne maramice, kod jednog ranjenika je izvršeno djelimično skidanje odgovarajućeg broja rebara. Sa povredama trbuha i trbušnih organa nije bilo ranjenika u preostaloj grupi teških, jer takvi nijesu ni stizali do bolnice, nego su umirali na putu do nje. Bio je samo jedan slučaj sa povredom završnog dijela debelog crijeva i strijelnim kanalom kroz sjedalni predio, kroz koji je izlazio crijevni sadržaj napolje, stvarajući na taj način fustulu. Kod njega je operativno napravljen vještački otvor za odvođenje crijevnog sadržaja, ali bez uspjeha.

Navedeni slučajevi ukazuju na obimnost hirurškog rada u ovom periodu u bolnici. Oni su ilustrirani samo da bi se mogla dobiti približna predstava o tome kako su izvođeni i koji operativni zahvati. Sasvim je razumljivo da je u tom radu, pored postignutih uspjeha, bilo, i moralo biti, i negativnih rezultata, tim prije što se radilo o teškim ranjenicima, od kojih bi jedan broj, i bez hirurške pomoći, prije ili kasnije, umro od zadobijenih rana i prapatnih komplikacija. Od svih teških ranjenika iz grupe sa Pljevalja umrlo je u bolnici njih šest — jedan trećeg dana po dolasku u bolnicu, zbog ranjavanja kroz gornju trećinu lijevog buta i kroz malu karlicu, sa povredom

mokraćne bešike;¹² dvojica od rana na glavi; jedan poslije amputacije noge; jedan zbog posledica povrede debelog crijeva i propratne fistule i jedan zbog upale pluća, koja je nastupila kao komplikacija poslije amputacije oba stopala koja su bila ne samo izranjavana nego i premrzla.

Hirurški rad se nije mogao neprekidno i prema potrebi obavljati, jer je hirurg iz ove bolnice morao odlaziti u druge bolnice na teritoriju durmitorskog područja, pa i van ove teritorije. Dvadeset osmog januara 1942. on obilazi male partizanske bolnice u Šavniku i na Boanu, kao odvojena i udaljena odjeljenja žabljačke bolnice. Poslije pružanja hirurške pomoći ranjenicima u tim bolnicama, dr Đovani Bava — hirurg nastavlja put za Kolašin, gdje izvodi nekoliko hirurških zahvata u bolnici Komskog odreda.¹³ Trinaestog februara dotadašnji upravnik žabljačke bolnice dr Mešterović sa svojom hirurškom ekipom odlazi za Foču,¹⁴ a dr Bava drugi put odlazi u obilazak bolnice Komskog odreda, odakle se vraća tek 6. marta, kada je mogao biti nastavljen operativni rad u ovoj bolnici. Za vrijeme njegovog odsustva stigao je jedan broj ranjenika sa sinjavinskog sektora, a bolnica Komskog odreda je baš u ovom kratkom intervalu napustila Kolašin i, pošto je u Lipovu bila ugrožena od strane četnika, evakuisala se preko Sinjavine u s. Krnju Jelu, te je jedan broj ranjenika iz ove bolnice upućen na Žabljak, gdje je sačekao povratak hirurga.

Tako je u toku marta nastavljen hirurški rad. Pored izvjesnog broja manjih obrada rana, izvršeno je oko 20 većih intervencija. Između ostalih, izvedene su tri operacije zbog akutne upale slijepog crijeva (jedna od njih izvršena je na zarobljenom italijanskom vojniku). Kod jedne žene koja je pri porođaju zadobila tešku povredu materice — izvršena je amputacija toga organa. Jednom seljaku iz Sandžaka odsječene su obje noge zbog teškog

---

¹² Umro je bez operativnog zahvata, pošto tada još nije bio prispio hirurg u bolnicu.

¹³ Zbornik, III, 4, dok. br. 34.

¹⁴ Arhiv V.I.I., kut. 1674, fas. 22, reg. br. 5.

ranjavanja pri porodičnoj svađi. Jednom omladincu od 16 godina, koji je bio slučajno ranjen pri jednom sukobu u njegovom selu, ukazana je potrebna hirurška pomoć bez obzira na to što je on poticao iz četničke porodice. Ove pojedinačne primjere ističemo radi toga da se ukaže na činjenicu da je bolnica na Žabljaku za sve vrijeme svojeg postojanja pružala ne samo ljekarsku nego i hiruršku pomoć narodu sa slobodne teritorije. Bolnica je, i pored svojih skromnih i ograničenih mogućnosti, naročito u lijekovima pružala pomoć svima onima koji su je tražili. Narod je tu pomoć dobijao sasvim besplatno. Bolnica je preduzimala i potrebne preventivne mjere u cilju suzbijanja i širenja zaraznih oboljenja kod stanovništva. Kada je, u aprilu, iz jednog partizanskog bataljona stigao u bolnicu prvi bolesnik od pjegavog tifusa, uprava bolnice je, u cilju suzbijanja vašljivosti i sprečavanja pojave pjegavca kod stanovništva, formirala sanitetsku ekipu s jednom iskusnijom bolničarkom, koja je obilazila seoske kuće u okolini, kontrolisala higijensko stanje kod naroda, naročito u pogledu vašljivosti, i davala savjete šta treba preduzimati u borbi protiv pjegavca i kojim se metodama uspješno mogu uništiti vaši kao prenosioci ovog oboljenja.

U toku aprila, kao i u prvoj polovini maja, u bolnicu su stizali novi ranjenici u sve većem broju, ali je hirurški rad obavljan samo povremeno, jer se hirurg tada već nalazio u sastavu pokretne hirurške ekipe koja je, prema potrebi, obilazila sve bolnice na okolnom terenu. Odsustvo hirurga iz ove bolnice, naročito u drugoj polovini aprila, kao i u prvoj polovini maja, odrazilo se negativno naročito na tok liječenja teških ranjenika, koji nijesu mogli pravovremeno dobiti hiruršku pomoć.

KRETANJE BROJA RANJENIKA U BOLNICI

U toku decembra 1941. godine, poslije prijema ranjenika sa Pljevalja i prve grupe iz Srbije, nijesu pristizali novi ranjenici u bolnicu. Ranjenicima iz Srbije

trebalo je kratko vrijeme da se oporave. I jedan broj lakših ranjenika sa Pljevlja brzo se oporavljao, tako da je do 20. decembra otpušten veliki broj lakših ranjenika i bolesnika, pa među njima i izvjestan broj onih koje je trebalo i dalje zadržati u bolnici radi liječenja.¹⁵ Ovim mjerama se željela rasteretiti bolnica, te su u njoj zadržani samo oni ranjenici kojima je bolničko liječenje bilo neophodno. Tako je krajem decembra u bolnici ostalo svega 80 teških ranjenika.

U januaru je, preko Sandžaka, stigla druga grupa od 12 ranjenika i bolesnika iz Srbije,¹⁶ koji su se bili zadržali neko vrijeme u Novoj Varoši, a zatim na teritoriji Sandžaka. Na granicama slobodne teritorije i na širem području oko durmitorskog sreza u toku januara nije bilo nekih značajnijih borbi, pa prema tome ni priliva novih ranjenika. Ranjenici iz borbi koje je vodio Komski odred, pretežno na teritoriji beranskog sreza, upućivani su u Kolašin, u partizansku bolnicu koja je bila formirana odmah poslije 5. januara, kada su Italijani napustili Kolašin,¹⁷ te ovi ranjenici nijesu upućivani u žabljačku bolnicu, nego je hirurg iz nje odlazio u Kolašin. U kolašinsku bolnicu su bili upućeni i ranjenici iz Sandžaka, koji su od 27. januara do 4. februara učestvovali u borbama u rejonima Femića krša, Ravne Rijeke, Šahovića itd. Zbog toga krajem januara u žabljačkoj bolnici nije bilo više od 85 ranjenika, pošto je u toku tog mjeseca otpušteno njih 7.

Početkom februara stižu na Žabljak tri ranjenika iz Pljevaljskog bataljona »1. decembar«,¹⁸ a sredinom februara dolazi iz Sandžaka s ljekarom dr Fridom Gutman osam ranjenika i bolesnika¹⁹ koji su pripadali grupi ranjenika iz Srbije.

¹⁵ Zbornik, III, 1, dok. br. 165.

¹⁶ Isto, 2, dok. br. 7.

¹⁷ Isto, 1, dok. br. 204.

¹⁸ Isto, 2, dok. br. 59.

¹⁹ Arhiv V. I. I., kut. 1674, fas. 23, br. reg. 5. (To su bili: Vito Milanović, Božidar Andrić, Milica Đorđević, Milan Krdžić, Đorđe Mitrović, Aleksije Savić, Milić Krupež i Nikola Zeković).

Italijani su 19. i 21. februara bombardovali Žabljak, pri čemu je bilo svega dvoje ranjenih.

Napredovanje četničkih snaga iz beranskog sreza do-
vodi do pada Kolašina 23. februara 1942. godine. Komski
odred se povlačio prema granicama durmitorskog pod-
ručja. Za odbranu slobodne teritorije formiran je 25. fe-
bruara Sinjavinski operativni sektor od jedinica s teritorije
durmitorskog područja i dijelom od snaga Komskog od-
reda. S druge strane, uspostavlja se front prema četni-
cima koji su vršili pritisak od Berana i Bijelog Polja
prema Mojkovcu. Tako se odbrambena linija pružala od
Lijeve Rijeke preko Morače, Gradišta, Vratila, Lučke Gore
i Štitarice i dalje preko Mojkovca za Bijelo Polje. Na
ovom sektoru, odmah po njegovom uspostavljanju, po-
činju borbe s četnicima te novi ranjenici stižu u žabljač-
ku bolnicu. No, pošto su, 23. februara otpušteni svi oni koji
su mogli ići u jedinice ili kućama u bolnici je ostalo svega
40 ranjenika.²⁰ Odmah poslije toga, 25. februara, stiglo je
još 20 ranjenika²¹ sa sandžačke strane, koji su pripadali
srbijskim jedinicama privremeno zadržanim na teritoriji
Sandžaka. Krajem mjeseca u bolnici se nalazilo ukupno 60
ranjenika i bolesnika.

Prvih dana marta vođene su borbe oko Mojkovca,
u kojima su jedinice Sinjavinskog operativnog sektora
imale znatne gubitke (12 mrtvih i 16 ranjenih). Na san-
džačkom sektoru je bila pojačana aktivnost četnika, te je
i slobodna teritorija, na kojoj se nalazila jedna manja bol-
nica, bila ugrožena. Zbog takve situacije, ova bolnica, koja
je pripadala Crnogorsko-sandžačkom odredu i koja se na-
lazila u selu Vaškovu, premješta se 15. marta i svoje ran-
jenike prebacuje na Žabljak. Među ovim ranjenicima je
bilo 10 teških na nosilima²² i 5 lakših koji su mogli biti
za kratko vrijeme otpušteni i upućeni u jedinice. Sa
ovim ranjenicima je stigao i ljekar dr Herbert Kraus, s

²⁰ Arhiv V.I.I., kut. 1674, fas. 30 br. reg. 1/3.

²¹ Isto.

²² Zbornik, III, 2, dok. br. 184.

četiri bolničara i jednim ekonomom. Ljekar je 22. marta upućen za bolnicu u s. Rudine, a bolničari sa ekonomom za Sinjavinski sektor.

I u drugoj polovini marta stalno se vode borbe na sinjavinskom i sandžačkom sektoru, te je i pristizanje ranjenika sa ovih pravaca bilo veće, tako da je 23. marta u bolnici bilo oko 100 ranjenika i bolesnika,²³ među kojima i veći broj lakših. Krajem mjeseca, pošto je otpuštena veća grupa od 60 ranjenika i bolesnika, u bolnici ih ostaje svega 36.

Tokom aprila četnici i Italijani su vršili pritisak iz Kolašina prema sinjavinskom sektoru i od Bijelog Polja prema Mojkovcu. Isto tako se osjećala jača aktivnost neprijatelja i od Nikšića prema južnim granicama slobodne teritorije durmitorskog područja. Ova istovremena akcija prema slobodnoj teritoriji je imala za rezultat dolazak većeg broja ranjenika i bolesnika na Žabljak. Do 3. aprila je u bolnicu stiglo iz ova tri pravca 25 ranjenika, tako da je njihov broj dostigao 60.²⁴ Pošto je koncentrični pritisak neprijatelja postajao sve jači i dovodio u pitanje sigurnost ranjenika u bolnici na Žabljaku, u kojoj se tada nalazio znatan broj teških ranjenika, Vrhovni štab je 10. aprila²⁵ dao sugestiju Štabu Durmitorskog NOP odreda i upravi bolnice da razmotre mogućnost za prebacivanje ranjenika iz žabljačke bolnice i njihov smještaj dublje na slobodnoj teritoriji, na prostoru Planine pivske, zapadno od Durmitora. U tom istom periodu, na južnom sektoru fronta, prilikom napada Italijana na Nikšićku župu (u borbama 15. i 16. aprila) Nikšićki odred je imao 35 ranjenika, među kojima je bilo 10 teških.²⁶ Svi teški ranjenici, kao i veći broj lakših, u pratnji ljekara dr Radoja Mijuškovića i nekoliko bolničara, upućeni su za žabljačku bolnicu.

U drugoj polovini aprila bolnica na Žabljaku je bila puna. Teški ranjenici su stizali s više strana, a hirurg se

²³ Arhiv V.I.I., kut. 1674, fas. 59, br. reg. 4.

²⁴ Isto, fas. 17, br. reg. 2/1.

²⁵ Zbornik, III, 2, dok. br. 11.

²⁶ Istorijski zapisi upravnika bolnice.

nalazio u pokretnoj hirurškoj ekipi određenoj za prihvatanje i hiruršku obradu ranjenika s Borča. Traženo je da hirurg hitno dođe na Žabljak, ali on je mogao biti ovamo upućen tek krajem aprila, jer mu je trebalo najmanje nedelju dana za obradu ranjenika s Borča.

U ovom periodu, u drugoj polovini aprila, bio je naročito povećan priliv iznemoglih boraca i rekonvalescenata. Oni su pristizali od Foče i Kolašina. Za njihov smeštaj više nije bilo mjesta na Žabljaku. Da bi se taj problem makar i djelimično riješio, otvoren je 25. aprila jedan mali »sanatorijum« za rekonvalescente pri bolnici na Žabljaku, gdje su primljeni borci mogli ostati po nekoliko dana radi oporavka, a zatim bi bili upućivani u jedinice. To je u stvari bilo jedino oporavilište malog kapaciteta, smješteno samo u jednoj kući koja je imala dvije manje i jednu veću sobu s kupatilom.²⁷ Baš zbog pojave sve većeg broja rekonvalescenata Vrhovni štab je tih dana dao uputstvo da se u bolnicu ne može primiti niko od boraca ako nema uput od svoje jedinice. U cilju rasterećenja bolnice na Žabljaku od težih ranjenika, i radi njihovog smeštaja na sigurnije mjesto, shodno sugestijama Vrhovnog štaba krajem aprila su bile izvršene pripreme za njihovo prebacivanje u s. Crnu Goru. Brojno stanje ranjenika tada je znatno poraslo: od 60, koliko ih je bilo početkom mjeseca, na 180.

Imajući u vidu položaj bolnice na Žabljaku, vodeći stalnu i posebnu brigu o ranjenicima u njoj, Vrhovni štab je 28. aprila dao izričito naređenje da se bolnica kao i sve baze sa Žabljaka prebace u sela na Planini pivskoj, naglašavajući da njihov razmještaj mora biti na zapadnoj strani kanjona Sušice. U tom smislu i počinje evakuacija žabljačke bolnice početkom maja.

Interesantno je napomenuti da je u aprilu u žabljačku bolnicu stigao prvi i jedini bolesnik od pjegavog tifusa. Došao je iz jednog durmitorskog bataljona koji je ranije, u toku februara i marta, bio na teritoriji jugoistočne Bosne, oko Goražda.

²⁷ Zbornik, II, 2, dok. br. 169.

Maj je bio praćen žestokim borbama i napadima naših snaga koje su imale za cilj da odbace neprijatelja koji je vršio napad u pravcu slobodne teritorije. Jače četničke snage pokušale su da na Sinjavini iznenade naše jedinice koje su proslavljale Prvi maj. U borbama na Vratlu, Jablanovom vrhu i Semolju naše snage su imale jednog mrtvog i četiri ranjena, ali su uspjele da s tih položaja odbace neprijatelja. U brobama oko Mojkovca 4. i 5. maja naše su jedinice imale 11 mrtvih i 15 ranjenih boraca,²⁸ i svi su ti ranjenici bili upućeni direktno u žabljačku bolnicu, koja je već vršila evakuaciju teških ranjenika prema Pivi. Upućujući svoje stare ranjenike a istovremeno primajući nove, žabljačka bolnica je 13. maja imala 80 ranjenika,²⁹ a već sutradan se njeno brojno stanje povećava prelazom preko Tare na Leverima³⁰ sa 15 ranjenika iz Bjelopoljskog odreda. Ranjenici su stizali tih dana s više strana: od Bjelopavlića, Nikšića, Sandžaka, a najviše sa Sinjavine.³¹ Naše jedinice su pripremale napad na Kolašin da bi potisnule četničke snage iz toga grada — njihovog glavnog uporišta. Napad je izvršen noću 15/16. maja, ali se završio bez uspjeha i uz naše gubitke od 15 mrtvih i 15 ranjenih. To je bio naš posljednji neuspjeli pokušaj da se razbiju četničke snage na tom pravcu i da se zadrži do tada održavana slobodna teritorija. Naše snage su se noću 19/20. maja povukle zapadno od Kolašina na položaje: Gradište — Vratlo — Jablanov vrh — Javorova glava — Goveđa glava — Čorov vrh — k. 1597 — Kaludra — Tara. Posljednje borbe na tom sektoru su vođene od 19. do 22. maja na Malom i Velikom starcu, Kulinama, Kozjanu i Grani, gdje smo imali 18 ranjenih, koji su hitno evakuisani za Žabljak. U toku maja, do povlačenja i konačnog napuštanja ovoga sektora, naše jedinice su imale samo u nekoliko većih okršaja oko 78 ranjenika, od kojih je blizu 70 bilo upućeno u žabljačku

²⁸ Isto, III, 4, dok. br. 98.

²⁹ Isto, II, 4, dok. br. 36.

³⁰ Pošto je most na Đurđevića Tari bio srušen.

³¹ Zbornik, II, 4, dok. br. 36.

bolnicu. To su ujedno bili i posljednji ranjenici koje je žabljačka bolnica primala. Njihovom evakuacijom završen je šestomjesečni period postojanja žabljačke bolnice, s tim što je ona u toku maja više imala ulogu prihvatno-evakuacione bolnice za ranjenike koji su stizali sa sve bližih položaja. Za sve vrijeme njenog postojanja kroz nju je prošlo oko 580 ranjenika i bolesnika, od kojih je 350 izliječeno, oko 220 evakuisano (i u pokretu dalje liječeno) i 12 umrlo.

U žabljačkoj bolnici je radilo, duže ili kraće vrijeme, 11 partizanskih ljekara,³² koji su sa svoje strane, svaki pojedinačno, dali svoj udio za uspješnije liječenje ranjenika. Između ostalih, ovu bolnicu je posjetio, u drugoj polovini marta 1942. godine, i referent saniteta Vrhovnog štaba dr Gojko Nikoliš, koji joj je pružio dragocjenu pomoć u stručnom pogledu. Njegova zapažanja u pogledu zapostavljanja fizikalne terapije, naročito kod teških ranjenika, bila su sasvim opravdana, i od tada se po njegovim uputstvima u bolnici počinje primjenjivati ova metoda kao sastavni dio liječenja, ne samo kod teških ranjenika nego i kod svih drugih u cilju održavanja normalne funkcije zdravih dijelova organizma i što bržeg osposobljavanja povrijeđenih dijelova tijela, posebno ekstremiteta. Usmjeravajući oštricu kontrole naročito na strogo pridržavanje zahtjeva za antiseptičkim radom u previjalištu, on je u tom smislu dao primjedbu i zahtijevao da u previjalištu rade, po mogućnosti, dvije bolničarke, od kojih bi jedna samo odvijala ranjenika i pripremala za previjanje, dok bi druga pomagala ljekaru prilikom previjanja.

---

³² Dr Gojko Nikoliš (sada general-pukovnik JNA), dr Đuro Mešterović (general-pukovnik JNA), dr Herbert Kraus (pomoćnik sekretara NZ u SIV), dr Irina Knežević (sanitetski inspektor NRH), dr Radoš Vilotijević (upravnik bolnice u Nikšiću), dr Mimir Savićević (profesor med. fakulteta u Beogradu), dr Ružica Rip, dr Pavle Kostin, dr Marija Gutman, dr Radoje Mijušković i dr Marija Gajić-Vajs (pored italijanskog ljekara dr Đovanija Bave).

ORGANIZACIJA I SASTAVNI DJELOVI BOLNICE

Žabljačka bolnica je pri formiranju nosila naziv Sreška vojna bolnica, a odmah po prijemu prvih ranjenika u dokumentima se nailazi na naziv Partizanska bolnica Durmitorskog NOP odreda. Međutim, pošto je, poslije borbe kod Pljevalja, primila ranjenike iz svih krajeva Crne Gore, kao i iz Sandžaka, tu bolnicu smo nazivali Prvom crnogorskom partizanskom vojnom bolnicom, i to ne samo po ranjenicima koji su u njoj liječeni, nego i po brizi i pomoći koju su joj pružali, kako Glavni štab za Crnu Goru i Boku tako i komande partizanskih odreda i bataljona s teritorije Crne Gore i Sandžaka. Budući da je od samog svojeg formiranja, pa i dalje, primala ranjenike iz jedinica koje su se kretale sa Vrhovnim štabom, ona je dobila obilježje jedne od centralnih bolnica Narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske Jugoslavije za područje Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne, i kao takva je tretirana, jer je, pored fočanske bolnice u to vrijeme još samo u njoj mogao da se nesmetano obavlja hirurški rad za duži vremenski period.

Kao što je već istaknuto, pri formiranju bolnice njenu upravu su sačinjavali samo dva člana: ljekar-upravnik i ekonom Milorad Zarubica, koji je ujedno bio i sekretar partijske ćelije u bolnici. Krajem decembra je iz redova još neizliječenih ranjenika, postavljen politički komesar, Ilija Kostić, kao treći član uprave. Zbog sve većih teškoća oko snabdijevanja bolnice hranom i drugim potrebama, sredinom januara su postavljena dva ekonoma: Drago Grbović i Milovan Nikitović; jedan je imao zadatak da vodi brigu samo o ishrani ranjenika, a da drugi — o svim ostalim potrebama bolnice. Ovakvu odluku je donio Štab Durmitorskog NOP odreda 17. januara 1942. godine. Osim toga, karakteristično je da su u bolnici zapošljavani oni prezdraveli ranjenici i bolesnici koji više nijesu bili sposobni za borbene jedinice. Pored komesara, iz redova ranjenika postavljen je 22. februara i novi ekonom Dušan Lompar, koji je zamijenio onu navedenu dvojicu. Poslije potpunog oporavka prvog komesara i njegovog

odlaska u jedinicu, za novog komesara je postavljen Vita Cvetković, oporavljeni bolesnik iz grupe koja je bila stigla iz Srbije.

U svom organizacijskom sastavu, bolnica je, pored hirurškog, imala i interno odeljenje. Tuberkulozni bolesnici, kojih je bilo malo, smješteni su u zasebnoj prostori u sastavu internog odeljenja. Hirurško odjeljenje je, pored ranjeničkih soba, imalo operacionu salu i previja- lište, u kome je ujedno vršena i sterilizacija materijala.

Od pomoćnih odjeljenja, u sastavu bolnice su postojale parna komora, perionica i sušionica rublja, koje su imale vrlo značajnu ulogu u suzbijanju vašljivosti kod dolazećih ranjenika.

U kuhinjskom bloku, gdje se pripremala obična vojnička hrana, postajalo je i odjeljenje za dijetalce, u kome je spremna i pojačana hrana, ali je ova bila ograničena na vrlo mali broj bolesnika i ranjenika.

Krajem aprila je formirano i odjeljenje za rekonvalescente, u kome su se zadržavali kraće vrijeme oni bolesnici koji još nijesu bili sposobni za borbu, a nijesu imali više potrebe za bolničkim liječenjem.

Pošto su bolnice u Šavniku i na Boanu bile pod stručnim nadzorom i pod direktnim rukovodstvom uprave žabljačke bolnice, one su u stvari bile isturena i odvojena odjeljenja ove centralne bolnice na Žabljaku. Najisturenija ranjenička prihvatnica žabljačke bolnice bila je u selu Krnjoj Jeli. Zbog osobenosti fronta s koga je primala ranjenike, ona je imala i posebnu ulogu, uslijed čega zahtijeva još širu obradu.

POLITIČKO-PROSVJETNI RAD

Pošto je bio obezbijeđen smještaj svim ranjenicima, organizovan normalan rad i tok liječenja, kao i snabdijevanje hranom, u bolnici je počela kulturno-prosvjetna djelatnost. Već 19. decembra održana je prva priredba kulturno-zabavnog karaktera za ranjenike. Nju su pripremili lakši ranjenici zajedno sa omladinskom organizaci-

jom iz Žabljaka i njegove bliže okoline.³³ Kroz ovu priredbu, kao i kroz mnoge druge, provejavao je duh razonode i razveseljavanja teških ranjenika, a u toku programa omladina je podijelila poklone i priredila zakusku ranjenicima. Takvih priredbi je bilo više u toku rada bolnice. Prisustvom političkog komesara i izvjesnog broja starijih članova Partije oživio je ideološko-politički rad među ranjenicima. Održavana su predavanja koja su bila praćena diskusijama, redovno su izlazile bolničke zidne novine sa originalnim crtežima Moše Pijade i člancima. Stvoren je kolektivni fond od poklona i ponuda ranjenicima, kao i od novca koji su ranjenici sami dali na dobrovoljnoj osnovi.

Kroz diskusije ranjenici iz Srbije, udaljeni od svojih kuća, mnogo su doprinijeli rasvjetljavanju još neraščišćenih mišljenja i shvatanja »o odbrani kućnog praga«, koja su postojala kod nekih crnogorskih partizana sa sela; ove je, zbog takvih shvatanja, bilo teško poslati da se bore protiv neprijatelja van teritorije svoga sreza.

Lakši ranjenici su sve svoje slobodno vrijeme koristili za kulturni rad i političko uzdizanje da bi se što bolje pripremili za nastavak započete borbe.

Na Žabljaku je bilo malo knjiga za čitanje, a među njima je bio samo jedan primjerak knjige »Kako se kalio čelik«. Ranjenici su ovu knjigu podijelili na poglavlja da bi tako dospjela do većeg broja ruku.

U bolnici je naročito čitana Istorija SKP (b), koja je (samo prve četiri glave) bila na šapirografu umnožena u tehničar Sreskog komiteta još u avgustu 1941. godine.

SNABDIJEVANJE BOLNICE

Kada su na Žabljak stigli prvi ranjenici iz Sandžaka, narod se okupljao oko njih, donosio im razne ponude i poklone i, po tradicionalnom običaju, čestitao im rane, izražavajući želju za njihovo brže izlječenje. Ukoliko se

³³ Zbornik, III, 1, dok. br. 164.

povećavao broj ranjenika, utoliko je više rasla briga i ljubav naroda prema njima. Organ Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru i Boku »Narodna borba«, koja je izašla početkom decembra, donijela je članak o odnosu naroda prema ranjenicima na Žabljaku, ističući da se ranjenici tu osjećaju kao kod svoje kuće. Sve ranjenike je narod smatrao za svoje, bez obzira na to da li su oni bili s teritorije durmitorskog područja ili iz drugih krajeva Crne Gore, iz Srbije ili iz Sandžaka. Svima jednako je donosio ponude, i to ono što je spremao najdražem i najmilijem prijatelju kad bi mu došao u goste. Uslijed toga mlada narodna vlast nije morala ulagati mnogo napora da bi bolnicu obezbijedila najnužnijim potrebama.

U snabdijevanju ranjenika hranom narod je bio jedini oslonac jer nije bilo nikakvih magacina niti rezervi. U jednom izvještaju Štabu Durmitorskog NOP odreda iz prvih dana poslije prijema ranjenika kaže se, između ostalog, da je narod toga kraja davao za ranjenike sve, pa i više nego što se moglo dati. Bilten Štaba Durmitorskog odreda, koji je izlazio jedanput sedmično, donosio je na svojim stranicama imena seljaka, kao i vrste i količine poklona i dobrovoljnih priloga za partizansku bolnicu na Žabljaku. U početku su ranjenici zaista dobijali sve ono što se moglo naći kod naroda. Mesa i mlječnih proizvoda je bilo za ranjenike u dovoljnim količinama. Hljeb je spravljan od ječmena ili ražena brašna. Od povrća je bilo jedino kupusa i krompira. Mlječni proizvodi — skorup i sir — naročito su dopunjavali ishranu ranjenika. Međutim, rezerve prikupljene od dobrovoljnih priloga kod naroda, kao i ekonomske mogućnosti naroda ovog kraja brzo su se iscrple, a ranjenicima su bili potrebni i mnogi drugi artikli kojih ovdje nije bilo. Ovo je djelimično rješavano zamjenom odgovarajućih artikala kojima se raspolagalo. Tako su, u nedostatku svinjske masti i zejtina, korišćeni domaći skorup (kajmak) i ovčiji i goveđi loj. Kada su iscrpene rezerve krompira i kupusa, za varivo je upotrebljavan tučeni ječam — geršla. Kao zamjena šećeru, kojeg je brzo pones-talo, posluzio je med prikupljen iz domaćinstava koja su gajila pčele. Najteže je išlo snabdijevanje hlebom. Isto tako

brzo je nestalo kafe, čaja, pirinča, a posebno je velike teškoće pričinjavala nestašica soli.

Zbog teškoća koje su nastajale u vezi sa ishranom ranjenika, naročito u toku februara i marta 1942. Štab Durmitorskog NOP odreda je tražio od komandi svih partizanskih bataljona i odreda s teritorije Crne Gore i Sandžaka da prikupe sa svojih teritorija izvjesnu količinu hrane i da je upute na Žabljak. Jednim dopisom obratio se čak i Štabu Kalinovičkog odreda da pošalje za bolnicu raspoložive količine šećera. Podsticane ovakvim zahtjevima, a u većini slučajeva i samoinicijativno, komande odreda i bataljona su slale hranu, odijelo i slično. Mnoge pošiljke su stizale od Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku; većinom su to bili artikli koji su se teško mogli nabaviti: šljive, smokve, pirinač, šećer i drugo. I glavna intendatura iz Foče je upućivala žabljačkoj bolnici izvjesnu količinu hrane, ili joj je stavljala na raspolaganje izvjesnu količinu duvana, koji je u Sandžaku mogao da se zamijeni za žito. Lovčenski i Nikšićki odred su takođe upućivali razne pošiljke za ranjenike. Orijski bataljon Nikšićkog odreda je za žabljačku bolnicu upućivao marmeladu, iako je u svojoj bolnici imao znatan broj ranjenika. I sandžačke jedinice, odnosno Štab crnogorsko-sandžačkog odreda, a zatim Glavni štab za Sandžak, snabdijevale su bolnicu žitom. Sa Žabljaka je odlazila omladina u Sandžak da na leđima donese za ranjenike pšenicu, orahe, jabuke i druge artikle.

Iz Nikšića, Podgorice, Cetinja i Herceg-Novog partijski radnici — ilegalci su izvlačili razni materijal i preko komandi odreda i bataljona upućivali za ovu bolnicu. Na taj način bolnica je bila u stanju da obezbijedi izvjesnu količinu rezerve za ranjenike i da ishranu znatno poboljša i time doprinese bržem liječenju ranjenika.

Mnogi ranjenici prilikom otpusta iz bolnice nijesu mogli poći u jedinice zbog slabe odjeće i obuće, tim prije što je to bio zimski period. Omladina Žabljaka i okoline, preko skojevskih aktiva, i žene, preko svojih odbora, organizovano su radili na izradi raznih dijelova zimske odjeće i obuće, kako za borce na položajima tako i za ra-

njenike u bolnici. U tom cilju su se po selima, u pogodnim kućama, obično naveče, okupljale omladinke i žene na radna sijela. Na ovim skupovima se prelo i plelo. Vuna je za to prikupljana ili iz domaćinstava u vidu dobrovoljnih priloga ili iz rezerve narodnooslobodilačkog fonda koji je imalo svako selo. Od ispletenih džempera, pulovera, čarapa, rukavica, zimskih šalova itd. bolnica je dobivala izvjesnu količinu za ranjenike. No, pošto je jedan broj ranjenika imao vrlo slaba odijela (pocijepana prilikom ranjavanja ili prilikom skidanja odijela pri prvom previjanju), u kojima nije mogao napustiti bolnicu, uprava bolnice je preko štaba odreda, tražila od komandi bataljona da za svoje ranjenike koji su se ovdje nalazili na liječenju pošalju odijela ili dijelove odjeće, da bi ih mogla otpustiti, jer nije imala mogućnosti da svima obezbijedi to iz svojih sredstava.

Od drugih potreba za bolnicu, naročito se osjećala nestašica sapuna i sredstava za osvetljenje. U nedostatku sapuna pravljen je cijed za pranje rublja, pa i zavoja. Za osvetljenje su korišćene lojane i voštane svijeće, a kasnije, kad su i ove potrošene, upotrebljavane su male svećiljke s fitiljima u posudama nalivenim mašću. Za osvetljavanje na raznim radnim mjestima pa i u ranjeničkim sobama upotrebljavane su i suve cjepanice od borovog drveta, koje narod u ovom kraju naziva »zublja luča«, a koje pri sagorijevanju razvijaju jako neprijatan miris smole i daju gust dim koji brzo zadimi prostoriju.

Narod je ulagao mnogo truda radi snabdijevanja bolnice, a narodna omladina je mnogo učinila u pogledu rada u bolnici. Izvjestan broj omladinki je bio prikupljen za sanitetski kurs, na kome su se one u kratkom roku pripremle za njegu ranjenika. Omladinke su po smjenama dežurale kod ranjenika, provodeći po više neprospavanih noći kraj ranjeničkih postelja, naročito kod operisanih i teških ranjenika. One su pomagale pri kuvanju hrane i njenom raznošenju, u pranju ranjeničkog rublja kao i zavoja. Pri tome su se izlagale direktnoj opasnosti, pošto za pranje zavoja nije bilo ni sapuna niti antiseptičkih

sredstava. Pošto nisu imale dovoljno znanja, prilikom pranja gnojavih gaza i zavoja skoro sve su dobijale gnojne infekcije na rukama.

Rad u bolnici je bio samo mali dio fizičkih napora koje je omladina podnosila. Ako je trebalo iz Sandžaka preko kanjona Tare ili iz Nikovića preko Durmitora prenijeti na leđima ranjenicima hranu, takav zadatak je prihvatila omladina, jer se po dubokom snijegu drugim sredstvima to nije moglo prenijeti. Ona je na svojim leđima prenosila po 30 kilograma raznih životnih namirnica. Kao i na drugim mjestima, omladina je bila u stanju da podnese najteže napore i žrtve kad se radilo o ranjenicima. Takvo njeno zalaganje i požrtvovanje je bilo rezultat rada i snažnog uticaja Partije i skojevske organizacije.

Zajedno sa starijim ljudima koji nijesu bili sposobni za front, omladina je bila najjači oslonac za prenošenje na ramenima ili prevoženje ranjenika na sankama s položaja ili iz jedne bolnice u drugu, kao i onih koji su početkom maja i, dalje, u toku evakuacije morali biti preneseni na nosilima iz žabljačke bolnice u s. Crnu Goru, preko Velikog Štuoca na Durmitoru, koji se nalazi na nadmorskoj visini od 2.100 metara.

Svaki čovjek iz ovoga kraja, prema svojim mogućnostima, davao je svoj udeo u tim opštim naporima za obezbjeđenje bolnice. Stariji, nesposobni da učestvuju s puškom u ruci na frontu, bili su s puškom na bolničkoj straži, čuvajući ranjenike i bolnicu. Obezbeđenje bolnice ogrevnim drvetom padalo je u udio najstarijima. Seljaci iz okolnih sela donosili su na ramenima ili dovlačili ogревно drvo od svojih kuća za potrebe bolnice, jer se često puta zbog velikog snijega nije moglo doći do šume. Nije bio nimalo lak posao sjeći drva u šumi, dovući ih do bolnice, iscjepati i na kraju raznositi po ranjeničkim sobama. Ovo tim prije što je temperatura u toku zime 1942. godine vrlo često padala ispod -30° C. Čitav ovaj rad je bio organizovan po smjenama i on se obavljao bez prekida, jer se nije smjelo dopustiti da ranjeničke sobe ostanu nezagrijane.

Najzad, ni djeca školskog doba nijesu bila bez udjela u brizi oko ranjenika. Jedan broj te djece je od svojih kuća najčešće donosio za bolnicu svako jutro po 1 do 2 litra mlijeka, prema tome koliko je ko imao. Na tom poslu ih je mogao često puta omesti veliki snijeg i nepovoljno vrijeme, pa su njihove zadatke tih dana preuzimali obično roditelji ili stariji u kući.

Ranjenici su u ovoj bolnici dobijali ne samo ljekarsku pomoć i svestrano obezbjeđenje, nego i snažnu moralnu podršku, kako od naroda tako i od boraca, njihovih drugova s položaja. Dajući takvu podršku ranjenicima sa Pljevalja, borci Lukovskog partizanskog bataljona, koji su pripadali Nikšićkom odredu, pisali su svojim ranjenim drugovima slijedeće: »Mi partizani Lukova sjećamo se svih svojih ranjenih drugova koji zališe svojom vrelom krvlju ulice Pljevalja. Vas mlade, čija tijela iskasapiše i iskidaše neprijateljske bombe i granate, puške i mitraljezi, pozdravljaju vaši drugovi; srećne vam rane naši hrabri borci! Odmorite se i prikupite izgublenu snagu, jer ćete nam, kada dođete, mnogo koristiti svojim znanjem i iskustvom — hrabri sinovi ovih ponosnih gora«. I ranjenici su se zaista hrabro držali. Bili su puni ponosa i optimizma kao i vjere u pobjedu, o čemu govore mnogi sačuvani dokumenti iz tih dana. Jedan od njih glasi: »Ogromno je zadovoljstvo razgovarati sa ranjenicima i vidjeti kod njih ne samo nepokolebljivu vjeru u našu pobjedu nego i veselost i vedrinu koja zrači iz svakog njihovog pokreta, iz svake njihove riječi«.

UZAJAMNA POMOĆ I SARADNJA SA DRUGIM PARTIZANSKIM BOLNICAMA

Dovoljno je uočiti samo podatak da je u žabljačkoj bolnici za sve vrijeme njenog postojanja radilo duže ili kraće vrijeme 11 partizanskih ljekara, da bi se shvatilo kolika joj je pomoć pružana prije svega u sanitetskom kadru, od koga je, između ostalog, najviše zavisio uspjeh liječenja ranjenika. Značaj navedenog broja ljekara ni-

malo ne umanjuje činjenica da je poneki od ovih samo naišao na ovu bolnicu, radio u njoj dva do tri dana ili izvršio inspekciju i pošao dalje. I još više, među ovim ljekarima dvojica su bili hirurzi u periodu kada su mnoge druge manje ili veće partizanske bolnice jedva bile u stanju da obezbijede stalno prisustvo u njima ljekara opšte prakse. Sve ovo ukazuje samo na takvu sanitetsko-taktičku orijentaciju koja je imala krajnji cilj da se ljekari koncentrišu u datom momentu tamo gdje su bili najpotrebniji. Na to ukazuje i upućivanje ovoj bolnici krajem decembra od strane Vrhovnog štaba iz Rudoga jedne kompletne hirurške ekipe sa 16 sanduka sanitetskom materijala i lijekova. Ova pomoć bolnici je bila od neocjenjivog značaja, ne samo što je došla baš u ono vrijeme kad joj je bila najviše potrebna, zbog kompletiranja najnužnijim kadrom i sanitetskim materijalom, nego još više zbog pružanja mogućnosti da se u bolnici uvede jedinstven metod liječenja ratnih rana i da se tako usvojeno saznanje prenese na ostale ljekare u tome kraju. Usvajanje jedinstvenoga stava o liječenju rana postaje zatim svojina svih ljekara koji su prolazili kroz ovu bolnicu, i zato je ona bila u izvjesnom smislu praktična škola partizanskih ljekara.

Ali, ako je ova bolnica imala hirurge, ona ih nije ljubomorno čuvala samo za svoje ranjenike. Pošto je bila najjača po stručnom kadru, relativno dobro obezbijedena lijekovima, u povoljnim smještajnim uslovima, ona je mogla da pruža pomoć i drugim bolnicama. Iz nje je hirurg upućivan povremeno, prema potrebi bliže i dalje bolnice na slobodnoj teritoriji, a prije svega u njena odvojena odeljenja u Šavniku i na Boanu, a zatim u bolnicu u Kolašinu i najzad na Rudine i u Foču. Na zahtjev pojedinih od ovih bolnica, prema tome kako je koja imala potrebe za njim, hirurg je odlazio u pratnji jednog ili dva vojnika, koji su mu pomagali u nošenju najnužnijih instrumenata. Međutim, njegova pomoć nije mogla uvijek stići pravovremeno, dobrim dijelom i zbog velikog snijega i neprohodnosti terena, preko koga se moralo prelaziti pješke, a neki drugi način nije bio moguć. Pri svemu

tome, i ako hirurg tada nije imao sa sobom i potrebni stručni sanitetski kadar, kao ni potrebna transportna sredstva za ekipu i materijal, što čini kompletnom jednu mobilnu hiruršku ekipu, njegov rad je u suštini predstavljao rad jedne hirurške ekipe u početnoj fazi, ili, drugim riječima, to je bio niži razvojni oblik jedne pokretne hirurške ekipe. U onim uslovima i na ovoj teritoriji, a posebno u onom godišnjem dobu, nije ni bilo moguće primjenjivati neki drugi, savršeniji metod rada. Onakav način rada, koji je omogućavao obilazak postojećih bolnica na slobodnoj teritoriji bio je jedan vid manevra sa raspoloživim hirurškim kadrom i takav rad je korišćen najracionalnije. Hirurg je tada upućivan u bolnice, a ne prema frontu, bar na tom dijelu slobodne teritorije, jer približavanje hirurške pomoći ranjeniku nije bilo moguće, prije svega, zbog nedostatka hirurškog kadra i sanitetskog materijala.

Uzajamna pomoć i saradnja sa drugim bolnicama ispoljavala se i u snabdijevanju sanitetskim materijalom i instrumentima. Polovinom februara 1942. godine žabljačka bolnica je poslala s jednim hirurgom, hirurški instrumentarijum u Centralnu bolnicu u Foči, gdje su se tada liječili Igmanci, iako je sama ostala s malim brojem najneophodnijih hirurških instrumenata. Zbog pojave tetanusa kod premrzlih boraca koji su ležali u fočanskoj bolnici, na zahtjev načelnika sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba, uprava bolnice na Žabljaku piše slijedeći dopis: »Šaljemo Vam serum protiv tetanusa; 10 ampula po 3.000 jedinica, 8 ampula po 25.000 jedinica i 1 ampula od 15.000 jedinica. Zadržali smo u ovoj bolnici dvije ampule po 3.000 jedinica po sporazumu sa drugom Jankom, jer je nezgodno da bolnica ostane bez ijedne. Ako su vam nužne, javite, pa ćemo i njih poslati.«³⁴ Ovakvi primjeri dokazuju da je sanitetski materijal, kao i ljekarski kadar, upućivan tamo gdje je bio najnužniji.

Žabljačka bolnica je redovno snabdijevala svoja odjeljenja u Šavniku i na Boanu, a ona sama dobijala sanitetski materijal od štabova partizanskih odreda na teritoriji

³⁴ Zbornik, III, 4, dok. br. 50.

Crne Gore, prije svega od Nikšićkog odreda (i iz njegove bolnice), pošto joj je ovaj bio najbliži. Taj materijal je izvlačen iz gradova tajnim kanalima, preko pozadinskih radnika — partijaca. Isto tako je Glavni štab za Crnu Goru i Boku, preko sličnih kanala, dolazio do sanitetskog materijala, koji su mu upućivali ilegalci iz Cetinja, Podgorice i Herceg-Novog.

BOLNICA U ŠAVNIKU

Šavnik, mjestance na putu između Nikšića i Žabljaka, bio je nekad sjedište sreza. Po oslobođenju šavničkog sreza, u drugoj polovini oktobra 1941. godine, bolnica u Šavniku je imala svega 15 bolničkih kreveta i služila je za liječenje stanovnika s teritorije bivše drobnjačke i uskočke opštine, tako da u početnom periodu nije imala karakter partizanske bolnice. Ona je bila smještena u najvećoj zgradi u Šavniku, u zgradi gdje je ranije bilo sresko načelstvo. U njoj je od prvih dana radio dr Radoš Vilotijević, a od kraja decembra i dr Momir Damjanović.

U drugoj polovini decembra 1941. godine, među otpuštenim ranjenicima iz žabljačke bolnice bio je i znatan broj iz okoline Šavnika, kao i s teritorije Uskoka. Mnogima od njih je i dalje trebalo pružati ljekarsku pomoć, previjanje ili, u najboljem slučaju, obezbijediti povremenu kontrolu. Tu pomoć su nalazili u šavničkoj bolnici, a poneki je ovde ostajao i na bolničkom liječenju. Među ranjenicima su se našli i oni koji su bili ranjeni prilikom oslobođenja Šavnika (Jovan Jauković, Joko Ceranić i Vojin Jauković), te su do početka rada ove bolnice bili sklonjeni i liječeni u pećinama kanjona rijeke Pridvorice. Primivši ranjenike iz žabljačke bolnice, bolnica u Šavniku je dobila obilježje i partizanske bolnice. Na ovaj način ona je djelimično rasteretila žabljačku bolnicu od one prve grupe ranjenika (280), koje je primila početkom decembra, pa i kasnije, jer su operisani ranjenici, naročito oni iz okoline Šavnika, pre-

nošeni na liječenje u šavničku bolnicu, da budu bliže svojim kućama. Zbog toga je, praktično, ova bolnica bila jedno odjeljenje žabljačke bolnice, koja je njome rukovodila i snabdijevala je sanitetskim materijalom, a po potrebi joj slala i hirurga, koji je vršio manje hirurške zahvate.

U toku aprila, zbog sve većeg priliva ranjenika, javila se potreba da se broj kreveta poveća na 30.³⁵ Šavnička bolnica je primala i ponekog ranjenika koji je dolazio sa sinjavninskog sektora, a prije svega one koji su bili rodom iz okoline Šavnika.

Bolnica je ukazivala ambulantno liječenje i ljekarsku pomoć pripadnicima svih jedinica koje su prolazile pravcem od Nikšića prema Žabljaku, kao i onim lokalnim jedinicama koje su se prikupljale u Šavniku radi odlaska u Sandžak, u Bosnu ili na sinjavninski sektor. Posebno su se na nju oslanjale terenske jedinice, vezane za komandu mjesta u Šavniku, a koje su izvodile razne akcije »čišćenja« na terenu.

Ranjenici Nikšićkog NOP odreda i svi oni koji su od Nikšića dolazili u žabljačku bolnicu zadržavali bi se po jedan do dva dana u Šavniku, radi okrepćenja, a i da sačekaju da se prikupi potreban broj ljudi za dalje nošenje ranjenika na nosilima.

Ne računajući bolesnike iz okoline Šavnika, kao ni one ranjenike koji su dolazili samo radi previjanja, a koji su ranije većinom ležali u žabljačkoj ili u nekoj drugoj bolnici (Boan, Goransko, Foča), u šavničkoj bolnici je liječeno oko 45 ranjenika. Prilikom evakuacije, u drugoj polovini maja, kada su naše jedinice morale napustiti ovu teritoriju, u šavničkoj bolnici je bilo svega 6 lakših ranjenika, koji su napustili Šavnik 3 dana prije nego što su neprijateljske snage u njega ušle.

---

³⁵ Zbornik, II, 3, dok. br. 169.

PRIHVATNA BOLNICA U KRNJOJ JELI I BOLNICA —
OPORAVILIŠTE NA BOANU

Istočne granice slobodne teritorije durmitorskog područja su bile ugrožene od strane četnika poslije pada Kolašina 23. februara 1942. godine, a posebno daljim prodiranjem četnika i Italijana prema Mojkovcu i preko Lipova u pravcu Vratla i Sinjavine. Jedinice Durmitorskog i Komskog partizanskog odreda su prema ovim pravcima formirale front od Mojkovca preko Sinjavine do Morače. U toku prve polovine 1942. godine ovaj sektor je bio jedan od najvažnijih u Crnoj Gori. Krajem aprila i u toku maja na njemu se nalazilo oko 2.000 partizana, svrstanih u dvanaest bataljona. Najveći dio ovih snaga nalazio se na odsjeku sinjavinskog sektora, raspoređen na istočnim granicama istoimene visoravni prema Kolašinu. Jedinice su bile smještene u kolibama koje su ljeti isključivo služile za stanovanje na katunima, a položaji su se nalazili na istaknutim vrhovima prema selima koja je neprijatelj posjedao. Ti položaji su bili vrlo nepovoljni zbog nadmorske visine (1500 do 2000 metara). Naši borci su morali da podnose nadčovječanske napore, da pri ostrim mrazovima savlađuju sniježne nanose do 5 metara visine. Borci su se izlagali nazebima i prehladama, često i smrzavanju, a fizička naprezanja su ih brzo iscrpljivala, naročito zbog nedovoljne i neredovne ishrane. Smještaj jedinica u ljetnim kolibama je bio krajnje loš. Svaki onaj koji je proveo makar i kraće vrijeme u onakvim smještajnim uslovima teško će to zaboraviti. Vatra je u kolibama stalno gorjela, a dežurni su je preko noći održavali. U jednom izvještaju Komande sinjavinskog sektora kaže se: »Ovdje nema naselja, te ljudi moraju da spavaju po ljetnim kolibama tako da od samoga dima moraju propasti«. ³⁶ U tim kolibama borci su se teško mogli zagrijati jer su mogli osjetiti toplotu samo na onoj strani tijela koja je bila okrenuta vatri, dok bi druga strana bila izložena hladnoći i vjetru koji se probijao u kolibu. U kolibama se ležalo na zemlji, na

---

³⁶ Zbornik, III, 4, dok. br. 62.

čebetu ili šatorskom krilu, jer se za prostirku nije moglo pribaviti ni slame ni sijena. Zbog hladnoće, preko noći se više sjedelo oko ognjišta nego spavalo. Uslijed toga, na straže i dežurstva, kao i na druge dužnosti, borci su redovno odlazili neispavani i umorni. Noćne straže, patrole i zasjede, kao i druge noćne dužnosti, bilo je naročito teško izdržati. Danju, pri dužem boravku na čistoj snježnoj površini, naročito u toku sunčanih dana, kada su se nalazili u patrolama na otvorenom prostoru, borci su teško podnosili jako dejstvo sunčane svjetlosti koja se odbijala od snježne površine. Ta svjetlost je izazivala osjećaj lakog bola u očima, peckanje, suze, nemogućnost gledanja i osmatranja, pa čak i slabljenje očnog vida. U patrolama ili manjim kolonama, onaj koji je išao na čelu ne samo što se brže zamario savlađujući visoke snježne prepreke, nego je i mnogo teže podnosio bljesak svjetlosti ispred sebe, dok je njegov pratilac svoj pogled usmjeravao i odmarao na leđima svoga druga, izbjegavajući posmatranje prostrane snježne površine. Zato su borci u patrolama često zamjenjivali svoja mjesta. Zbog oboljenja očiju, izazvanog dejstvom sunčane svjetlosti, a katkad i dimom, borci su se često javljali za ljekarsku pomoć. Bilo je i teških slučajeva oštećenja vida, zbog čega su pojedinci bili upućivani u bolnicu, dok su lakša oboljenja prolazila za 2—3 dana odmaranja od dužnosti, što je bilo dovoljno da se subjektivne tegobe stišaju i spontano prođu. Samo iz jedinica koje su bile smještene na sinjavinskoj visoravni bilo je oko 20 slučajeva oboljenja očiju, od kojih je 5 boraca upućeno na bolničko liječenje. Tada je bilo teško ocijeniti koliko su te promjene na očima bile posljedica dejstva sunčane svjetlosti, a koliko je tu udjela imalo nadražajno dejstvo dima.

Način ishrane je imao znatan uticaj na zdravstveno stanje boraca na sinjavinskom sektoru. Rezervne hrane kod jedinica nije bilo, te je ona svakodnevno dopremana na konjima i većinom, na leđima ljudi iz snabdjevačkih komandi sa Žabljaka ili Boana, kao i iz najbližih sela oko Kolašina. Vrlo često hrana nije mogla biti dopremljena jedinicama na položaj. Bilo je dana kada ni pje-

šak nije mogao preći od Krnje Jele, sela najbližeg sinjavinskoj visoravni, do jedinica, te se dešavalo da borci ostanu bez hrane i 2 do 3 dana. Pokušaji da se za vrijeme mećava doturi hrana do položaja završavali su se bez uspjeha, jer su se borci koji su nosili hranu smrzavali uz put. Upravo to su bili kritični dani za ishranu boraca na ovom sektoru. Tih dana borci su topili snijeg u svojim vojničkim porcijama i dobijenu vodu zagrijavali, solili i tako slanu vodu uzimali češće puta dnevno umjesto obroka hrane. Tako su radili borci 1. udarnog durmitorskog bataljona na položajima u Ličkoj Gori sredinom aprila 1942. godine. Osnovna hrana je inače bila meso, čiji je kvalitet u prvim zimskim mjesecima zadovoljavao. Tada nije korišćena iznutrica od zaklane stoke, već je bacana u snijeg. Ali kada se snijeg u proljeće počeo otapati i kada je ponestalo mesa i nastalo gladovanje, borci su iz snijega izvlačili smrznutu iznutricu i jeli je, ne vodeći računa ni o najosnovnijim higijenskim zahtjevima. Na ovom sektoru hljeba je bilo vrlo malo, pa i to se dobivalo neredovno. Ukoliko se dolazilo do brašna, ono se uglavnom čuvalo za pripremanje kaše s kuvanim mesom, a žito, prije svega ječam, radije se koristio kao geršla, zamjenjujući sva druga variva, kojih praktično nije bilo. Hrana je pripremana većinom bez soli. Dugotrajna nestašica soli negativno se odražavala na zdravlje vojnika, koji su ionako nerado jeli jednoličnu i po kaloričnoj vrijednosti nedovoljnu hranu.

I snabdijevanje vodom bilo je teško. U nedostatku izvorske vode korišćen je topljeni snijeg. Pri tome ponekad upotrebljavana za piće vrlo hladna sniježnica, voda pomiješana sa snijegom. Upotreba hladne vode dovođila je do prehladivanja i upale ždrijela i gornjih disajnih puteva često praćenih promuklošću uslijed upalnih promjena na glasnicama.

Sve se ovo negativno odrazilo na izdržljivost i zdravlje boraca. Bilo je boraca koji su došli na ovaj sektor snažni, zdravi i izdržljivi, tako da su u početku mogli nositi na svojim ramenima mitraljez bez poteškoća, a poslije mjesec dana oni su bili toliko iscrpeni da nijesu

bili u stanju ni da se brže kreću bez ikakvog opterećenja. O toj iscrpenosti boraca pisali su u svojim izvještajima mnogi komandanti sa ovoga sektora. U jednom od tih izvještaja se kaže da su borci poslije napada na Kolašin dospjeli do krajnjih granica fizičkih mogućnosti,³⁷ i da su jedinice Durmitorskog omladinskog i Crnogorskog kombinovanog bataljona neupotrebljive za borbu jer je trećina njih bolesna i potpuno fizički iscrpena.³⁸ U ovakvim uslovima ukazivanje ljekarske pomoći, kao i cjelokupno sanitetsko obezbjeđenje, bilo je vrlo teško.

Na sinjavinskom sektoru se nalazio samo jedan ljekad dr Momir Damjanović, i to pri operativnom štabu, a u Morači, na desnom krilu ovoga fronta, stigao je 28. marta dr Miomir Mito Savićević, upućen od Glavnog Štaba za Crnu Goru i Boku. Početkom marta Štab Durmitorskog NOP odreda izdao je naređenje Štabu operativnog sektora na Sinjavini da za svoj sektor formira jedno sanitetsko odjeljenje od 30—40 vještijih bolničara i nosilaca ranjenika,³⁹ a komandama bataljona je data sugestija da odrede po 15—20 nosilaca ranjenika, koje treba rasporediti tako da svaka četa ima najmanje po dvije patrole. Ovakvo naređenje je uslijedilo poslije naših gubitaka od 3. marta 1942. godine na položajima kod Polja kolašinskih, gdje smo imali 13 mrtvih i 16 ranjenih, i gdje su se ispoljile poteškoće i nedostaci kako u pružanju prve pomoći tako i u izvlačenju ranjenika s položaja.⁴⁰ Komski odred je uputio Štabu sinjavinskog sektora 6 drugarica bolničarki, kao pomoć i one su stigle 3. marta naveče, pošto je završena pomenuta borba.

U bataljonima, pri komandama, postojala su bataljonska previjališta, koja su imala prosječno 4—5 bolničara-boraca, sa referentom saniteta na čelu, koji je bio obično student medicine ili neki iskusniji bolničar.

³⁷ Zbornik, III, 3, rok. br. 124.

³⁸ Isto, 4, dok. br. 108.

³⁹ Isto, III, 2, dok. br. 130.

⁴⁰ Isto, III, 4, dok. br. 68.

Na ovom je sektoru veliki broj boraca tražio ljeakarsku pomoć zbog raznih oboljenja, dok je broj ranjenika bio znatno manji. Najčešća su oboljenja bila: razne prehlade, smrzavanja, oboljenja uslijed nedovoljne ishrane, prvenstveno kao posljedica avitaminoze, iscrpenosti, zamor i oboljenja očiju. Pri pogoršavanju vremenskih uslova javljanje na lekarski pregled je dostizalo do 30% cjelokupnog sastava pojedinih jedinica. Iz 1. i 2. durmitorskog udarnog bataljona u aprilu se jednog dana javila na ljeakarski pregled polovina boraca, ali je samo mali broj njih bio upućen u bolnicu na dalje liječenje. Zbog ovakvog zdravstvenog stanja, borbena sposobnost jedinica je opadala.

Za prihvatanje bolesnika i ranjenika sa ovoga sektora bila je krajem februara 1942. godine formirana prihvatna bolnica u selu Krnjoj Jeli. U nju su stigli prvi ranjenici i premrzli borci iz bolnice Komskog odreda smještene u Lipovu, gdje je bila evakuisana poslije zauzimanja Kolašina od strane četnika.⁴¹

Krnja Jela je bila najbliže selo u pozadini sinjavinskih položaja. Bolnica je smještena u školi i u jednoj seoskoj kući, koje su se nalazile baš na raskrsnici preko koje su prolazili svi oni koji su išli na sinjavinski sektor ili u suprotnom pravcu. U početku u njoj je radio jedan italijanski ljeakar, koji je došao sa bolnicom Komskog odreda, a kasnije, početkom aprila, na rad u ovu bolnicu je dodijeljen dr Žarko Mikić, koji je došao iz fočanske bolnice.

Uloga ove prihvatne bolnice je bila specifična za one uslove. U njoj je vršeno razvrstavanje bolesnika, a manjim dijelom i ranjenika, i upućivanje u odgovarajuće stabilnije bolnice, pošto se ova nalazila blizu borbene linije, te je liječenje u njoj bilo ograničeno samo na one borce koji su poslije kraćeg vremena mogli da se vrate u jedinicu, kao i na one koji u datom momentu nijesu bili sposobni za dalju evakuaciju zbog težine oboljenja

---

⁴¹ Isto, III, 4, dok. br. 53.

ili zbog rđavih vremenskih uslova. Uz to bolnica je bila vrlo slabo snabdjevena lijekovima i sanitetskim materijalom.

Među prvim bolesnicima ovdje je bilo oko 20 boraca iz one grupe koja je promrzla na planini Bjelasici noću 24/25. januara 1942. godine. Oni su bili liječeni u kolašinskoj bolnici sve dok četnici nijesu zauzeli Kolašin. Interesantno je istaći da su se svi promrzli u svojim izjavama slagali u tome da su im prve noći poslije promrzavanja pomogle vunene čarape posute toplim pepelom u kojima su prespavali u Ravnoj Rijeci.

Novi ranjenici koji su stizali sa sinjavinskog položaja nijesu ovdje zadržavani na liječenju, već im je samo ukazivana dopunska ljekarska pomoć, pošto su na položajima dobivali prvu pomoć od strane srednjeg medicinskog kadra ili bolničara. Krnja Jela je bila prva etapa za evakuaciju na Boan, a zatim na Žabljak. Jedan broj ranjenika s lijevog krila sinjavinskog sektora, iz rejonu Mojkovca, upućivan je direktno u žabljačku bolnicu, dok su oni iz Morače, sa desnog krila fronta, bili evakuisani preko Javorja i Sirovca za Boan.

Evakuacija ranjenika sa sinjavinskog sektora bila je vrlo teška kada su borbe vođene u neposrednoj blizini Kolašina, u najbližoj okolini rijeke Tare, odakle je trebalo teške ranjenike na nosilima iznijeti na sinjavinsku visoravan i dalje savladati dug put do najbliže bolnice.⁴²

Svi oni koji su bili fizički iscrpeni ili patili od raznih hroničnih, reumatičnih i drugih obolenja, a koji su bili s teritorije durmitorskog područja, upućivani su na oporavak svojim kućama. Zavisno od karaktera oboljenja, oni su dobijali po 7 do 15 dana bolovanja. Teži i lakši bolesnici i iscrpeni borci iz drugih crnogorskih bataljona upućivani su u bolnicu na Boanu.

---

⁴² Evakuacija teških ranjenika sa sinjavinskog sektora do žabljačke bolnice trajala je obično tri dana. Zamjenik komandanta sinjavinskog sektora Batrić Žugić bio je ranjen 19. marta oko 9 sati u s. Lipovu, a na Žabljak je stigao 21. marta oko 22 časa i u toku noći umro od gasne gangrene.

U sastavu prihvatne bolnice u Krnjoj Jeli postojala je posebna prostorija za liječenje obolelih od šuge (svraba), koja se pojavila zbog slabih higijenskih uslova života. No i pored slabih higijenskih uslova i pojave vašljivosti, na ovome sektoru nije bilo oboljenja od pjegavog tifusa.

BOLNICA — OPORAVILIŠTE NA BOANU

Ova sanitetska ustanova je imala dvostruki značaj, jer je na liječenje primala lakše ranjenike i iscrpene borce s položaja oko Kolašina. Iscrpeni borci iz durmitorskih bataljona su upućivani svojim kućama na odmor i oporavak, dok su ostali bili lišeni tih mogućnosti, zbog udaljenosti, te je za njih pri bolnici na Boanu početkom aprila bilo formirano oporavilište. To je bilo vrijeme kada je broj iscrpenih boraca toliko narastao da je to predstavljalo težak problem. U oporavilištu je obezbijedena nešto bolja ishrana nego što su je imali borci na položajima, a smještaj je bio u seoskim kućama, s ležajima na slami. U ovom oporavilištu iscrpeni borci su ostajali po 10—15 dana, a zatim su se vraćali u svoje jedinice. Prosječno brojno stanje onih koji su se oporavljali u oporavilištu kretalo se od 50—60. Oni su bili pod povremenom kontrolom i nadzorom ljekara. Od početka rada ove bolnice u njoj je radio dr Četko Popović, a povremeno ju je obilazio i dr Miomir Savićević. Polovinom aprila, kada je broj lakših ranjenika kao i iscrpenih bolesnika znatno porastao, sa Žabljaka je poslata u ovu bolnicu i dr Marija Gajić Vajs.

Lakši ranjenici zadržavani su ovdje duže ili kraće vrijeme, dok su teži upućivani na Žabljak. Prema potrebi hirurg je sa Žabljaka obilazio ranjenike i u ovoj bolnici.

Od formiranja bolnice pa do napuštanja sinjavinskog sektora, od strane naših jedinica, kroz boansku bolnicu je prošlo oko 200 iscrpenih boraca i oko 60 lakših ranjenika. Prilikom evakuacije bolnice, bolesnici su bili upu-

čeni u svoje jedinice, a ranjenici su preko Uskoka i Drob-njaka prebačeni u bolnicu na Goransku. Evakuacija boan-ske bolnice je izvršena 22. maja 1942. godine, iako je Boan zauzet od strane četnika 4 dana kasnije (26. maja).

BOLNICA NA GORANSKU

I teritorija Pive je bila u cjelini oslobođena u dru-goj polovini jula 1941. godine. Na jednu ambulantu koja se nalazila u Goransku bilo je upućeno sve stanovništvo, kako s Planine pivske tako i iz Župe. Goransko nije mnogo udaljeno od hercegovačke granice, te su zato i prvi ranjenici, koji su ranjeni prilikom napada na Gacko početkom septembra 1941. godine, liječeni u bolnici na Goransku, odnosno u njegovom zaseoku Sinjcu. Među o-vim ranjenicima je bilo partizana iz Pive (Janko Tadić i drugi), kao i iz Nikšićkog odreda (Šipčić, komandir Pavićević i drugi). Time je ambulanta na Goransku do-bila ulogu partizanske bolnice, koja je otada bila oslo-nac partizanskih jedinica, kako onih s teritorije Pive, tako i hercegovačkih jedinica koje su zajednički izvodile akcije oko Gacka i Nevesinja. Sa ovog hercegovačkog terena druga grupa ranjenika stigla je u bolnicu na Goransku u prvoj polovini januara 1942. godine, poslije borbe oko s. Bodežišta (4. januara 1942. godine), gdje je bilo 15 mrtvih, među kojima dva člana Sreskog komiteta iz Gacka i toliko ranjenih boraca (Danilo Mićanović, Danilo Tadić, Živko Čurković i drugi). Krajem februara naše jedinice su imale 8 ranjenih u borbama oko s. Dražljeva, a nešto kasnije, u borbama oko s. Miholjače, imale su i mrtvih. Među ranjenima su se nalazili i Milija Stanišić i Ljubica Mihić. Svi ranjenici iz navedenih borbi, i drugih manjih akcija, upućivani su na liječenje u bolnicu na Goransku, u kojoj je stalno radio dr Pavle Kostin.

Prilikom oslobođenja Borča, u borbama od 17. do 20. aprila, bilo je oko 90 ranjenika,⁴³ od kojih je polovina

⁴³ Zbornik, IV, 4, dok. br. 84.

upućena na Goransko, pošto su prethodno hirurški obrađeni u s. Izgorima. Po prijemu ovih ranjenika sa Borča, bolnica na Goransku je postala jedna od stalnih bolnica hercegovačkih jedinica.⁴⁴

U toku maja bolnice Nikšićkog partizanskog odreda prebacile su se na teren Pive iz kojih je jedan broj teških ranjenika zadržan u bolnici na Goransku, dok su lakši ranjenici upućeni u bolnicu na Boričju. Početkom juna u ovoj bolnici ima 40 ranjenika, iako se njihov broj svakodnevno mijenjao, pošto je ona prihvatila nove ranjenike sa južnog dijela fronta — iz pravca Nikšića, a dijelom i iz Hercegovine. Linija fronta na tom pravcu se stalno približavala bolnici, i 10. juna naveče Italijani i četnici su artiljerijom tukli Goransko. Mještani iz najbližih sela uspjeli su da pod artiljerijskom vatrom iznesu iz bolnice posljednje teške ranjenike. Teški ranjenici na nosilima su bili prenošeni za Stabnu, pravcem preko Smriječna i Zabrđa. Pošto je za jedna nosila bilo moguće prikupiti samo po četiri nosioca, i to iz redova omladine i starijih ljudi, kao i žena, jer su skoro svi sposobni bili mobilisani i nalazili se u partizanskim bataljonima, ove teške ranjenike nosila je do Stabne, na putu dugom oko 15 kilometara, samo po jedna smjena. Pri tome se dešavalo da su omladinke pod pritiskom nosila dobijale rane na ramenima. Zahvaljujući požrtvovanju i naporima omladine i naroda toga kraja nijedan ranjenik nije ostao u Goransku.

Za sve vrijeme dok se nalazila na Goransku, bolnica je imala dobar smještaj, prvo u zgradi postojeće ambulante, a kasnije, kad je broj ranjenika narastao, u jednoj dvospratnoj zgradi (kući Muja Sočice), koja je pružala dobre mogućnosti za smještaj i većeg broja ranjenika.

Ishrana nije predstavljala veće poteškoće, jer je za relativno mali broj ranjenika koji se nalazio u ovoj bolnici prikupljena dovoljna količina hrane iz okolnih sela. Pored stalnog ljekara koji je ovdje radio, njih je, prema potrebi, obilazio i pružao im pomoć i hirurg. U maju

⁴⁴ Isto, II, 3, dok. br. 161.

ova bolnica je bila i baza gdje je radila pokretna hirurška ekipa formirana od strane Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba.

I ova bolnica, kao i ona na Žabljaku, primala je na liječenje kako ranjene borce, tako i stanovništvo iz najbliže okoline, pretežno iz Pive.

BOLNICA NA RUDINAMA

Sredinom januara 1942. godine, po naređenju Vrhovnog štaba, Štab Durmitorskog NOP odreda je uputio svoja dva bataljona na teritoriju jugoistočne Bosne, radi pružanja pomoći partizanima iz okoline Kalinovika. Ova dva bataljona su već 22. januara zauzela Foču. Jedan od njih, bataljon »Bajo Pivljanin«, s jednom četom iz 1. proleterske brigade, produžio je dolinom Drine i 28. januara oslobodio Goražde, dok se bataljon »Vojvoda Momčilo« orijentisao preko Miljevine u pravcu Kalinovika. Pljevaljski bataljon, s jednom drobnjačkom četom iz Durmitorskog odreda, koja je bila u njegovom sastavu, 27. januara zauzeo je Čajniče. Tako je krajem januara bila oslobođena prostrana teritorija u jugoistočnom dijelu Bosne, s većim mjestima Fočom, Goraždom i Čajničom. U Foču je 25. januara stigao i Vrhovni štab, odakle je izvjesno vrijeme rukovodio operacijama.

U oslobođenoj Foči je formirana partizanska bolnica, koja je među prvima primila promrzle borce iz 1. proleterske brigade, poslije napornog marša koga je ova brigada izvela 26. i 27. januara preko Igmana. Prikupljanje posljednjih promrzlih »igmanaca« završeno je 4. februara. Ukupan broj onih koji su prošli kroz ambulantly i bolničko liječenje iznosilo je 172,⁴⁵ iako je znatan broj lakše promrzlih ostao u jedinicama i nije registrovan u promrzle. U Foči je izvršena hirurška obrada promrzlih dijelova tijela. Krajem februara, pošto je trebalo stvoriti prostor za smještaj novih ranjenika koji su stizali iz is-

⁴⁵ Zbornik dokumenata sanitetske službe, knj. 1, dok. br. 12.

točne Bosne i koji su očekivani iz borbi oko Rogatice, odlučeno je da se amputirci osposobljeni za transport prebace na Planinu pivsku. To je, prije svega, bilo potrebno radi veće sigurnosti tih nepokretnih ranjenika. Njihova evakuacija na konjima, izvršena je pravcem Foča — Brod — Bastasi — Šćepan-Polje — Crkvičko polje, u vremenu od 25. do 28. februara. Dužina puta je iznosila oko 35 kilometara. Ovaj put je savladan za dva dana, s tim što je putovanje trajalo po 10 časova dnevno. U toj prvoj grupi transportovano je oko 100 amputiraca koji su bili smješteni u školi na Rudinama i u tri seoske kuće.⁴⁶ S njima je bilo 15 članova bolničkog osoblja. Upravnik ove bolnice bio je dr Dejan Popović, a politički komesar Judita Alargić. U ovoj novoformiranoj bolnici nastavljeno liječenje promrzlih boraca. Kao dopuna već izvedenih hirurških zahvata, primjenjivane su fizikalna terapija i helioterapija, tj. sunčanje rana. Sem toga, ovdje je sprovedena i jedna vrsta radne terapije koja se sastojala u tome što su sami imputirci za sebe pravili drvene papuče, prilagođene amputiranim stopalama. U ovim papučama mogli su se kretati i bez upotrebe štaka. Tako je kod ove kategorije ranjenika, u onim uslovima, sprovedeno kompleksno liječenje, koje je dalo zadovoljavajuće rezultate.

U drugoj polovini aprila evakuisana je Centralna bolnica iz Foče u sela na Planini pivskoj. Za teške ranjenike iz ove bolnice bio je predviđen smještaj u Rudinama, i oni su tamo prenijeti. Po planu načelnika Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba, za prenošenje 40 teških ranjenika u roku od 8 dana bilo je predviđeno 30 ljudi, za svaka nosila po 6 nosilaca. Taj plan je bio u potpunosti ostvaren. Iznošenje teških ranjenika na Rudine bilo je vrlo naporan, naročito na uskoj i strmoj pješačkoj stazi koja uz planinu Soko vodi do Crkvičkog polja. Tako bolnica na Rudinama dobija obilježje bolnice za teške ranjenike, tim prije što je znatan broj promrzlih dotad bio već izliječen i iz bolnice otpušten.

⁴⁶ Isto, knj. 1, dok. br. 8.

Početak juna u bolnici se nalazilo 140 ranjenika, među kojima i znatan broj težih.

Smještajni uslovi u ovoj bolnici su bili nepovoljni, naročito kada su stigli teški ranjenici. Ranjenici su ležali na podu, na slami, tako da su higijenski uslovi bili rđavi, a smještaj zbijen. Zgrade su bile dosta udaljene jedna od druge, te je zbog toga bolnički personal morao da podnosi veće fizičke napore da bi mogao uspješno obavljati svoje dužnosti. Pošto pri formiranju ove bolnice nije bilo dovoljno bolničkog osoblja, seljaci iz okolnih sela su pomagali oko zbrinjavanja ranjenika. Prvo su bili angažovani članovi mjesnih odbora narodne vlasti i njihove porodice, da bi dali primjer drugima, a zatim su i ostali seljaci, po rasporedu, određivani za ispomoć bolnici.

Okolna sela i zaseoci određeni za snabdijevanje bolnice bili su siromašni, te ona iz njih nije mogla redovno dobijati potrebnu količinu hrane, naročito u početku. Narodni odbor joj je stavio na raspolaganje 30 krava, kao svojinu narodnog fonda,⁴⁷ radi snabdijevanja ranjenika mlijekom. U početku bolnica nije oskudijevala u mesu i mlječnim proizvodima, ali je nedostajalo hljeba, jer ga je u tome kraju bilo malo i kod seljaka. Iz glavne intendature, koja se nalazila u Foči, bolnica je dobijala suve kruške i izvjesne količine duvana i rakije, koje je zamjenjivala za žito u Sandžaku, odakle je uglavnom i išlo snabdijevanje žitom. U nedostatku povrća, s mesom je kuvana kaša od brašna. Hrana je bila jednolična i nedovoljna. Dijetalne i pojačane hrane ovdje nije bilo, iako je za njom postojala potreba kod jednog broja težih ranjenika. Poslije pada Borča bolnica na Rudinama je dobila pola vagona žita, nakon čega je predviđena količina hljeba od 500 grama za ranjenike povećana na 750 grama dnevno, iako se te količine nijesu mogle redovno obezbijediti. U cilju uštede u hrani i sprovođenja ekonomičnosti, još neizliječeni ranjenici su preuzimali na sebe dužnosti kuvara, pekara, mesara, ekonoma, raznosilaca

⁴⁷ Isto, dok. br. 8.

hrane, osoblja za spremanje ranjeničkih soba, kao i ostalih dužnosti.⁴⁸

Ova bolnica na Rudinama je postojala od 28. februara do 4. juna 1942. godine, kada je počela evakuacija i ostalih bolnica sa ovog područja.

BOLNICA ZA ZARAZNE BOLESTI U DONJEM KRUŠEVU

Prvi bolesnici od pjegavog tifusa pojavili su se početkom februara 1942. godine u Trnovu. Oni su pripadali jedinicama 1. proleterske brigade. Njihova pojava bila je opomena za partizanski sanitet. Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba, koji se tada nalazio u Foči, dao je jedinicama uputstva o odgovarajućim mjerama protiv vašljivosti. Za sprovođenje ovih mjera čine se odgovornim komande jedinica. Tada počinje u stvari borba protiv pjegavca i sticanje prvih iskustava u njegovom suzbijanju.

Prvi bolesnici od pjegavog tifusa su bili smješteni u zaraznoj bolnici u Foči. S obzirom na to da je Foča bila prepuna premrzlih boraca, ranjenika i bolesnika od tifusa, početkom marta je formirana bolnica za bolesnike od pjegavog tifusa u s. Donjem Kruševu, na lijevoj obali završnog toka Pive, 2—3 km južno od Ščepan-Polja. Ovo selo je bilo pogodno za smještaj bolesnika, jer se nalazilo izvan smještaja i kretanja naših jedinica. Upravnik bolnice bio je dr Borislav Božović. Prosječno brojno stanje se kretalo dnevno od 40 do 50 bolesnika za sve vrijeme postojanja ove bolnice. Od početka marta do 10. juna 1942. godine kroz nju je prošao 121 bolesnik od pjegavca,⁴⁹ bez ijednog smrtnog slučaja. Prvog juna ovdje je bilo svega 12 bolesnika, koji su se nalazili u stanju oporavka. Evakuacija ovih bolesnika je uslijedila oko 10. juna, prema Vučevu.

⁴⁸ Isto, dok br. 15.

⁴⁹ Iz referata partizanskih ljekara na kongresu u Bos. Petrovcu 1942. (referat dr Bora Božović).

KONCENTRACIJA PARTIZANSKIH BOLNICA NA TERITORIJI PIVE

Zbog sve snažnijeg razvitka NOB-a, predstavnici oružanih snaga Njemačke, Italije i NDH, na konferenciji koja je održana 2. i 3. marta u Opatiji, odlučili su da preduzmu krupne operacije u cilju uništenja partizanskih snaga, i to prvo u istočnoj Bosni, a zatim u Hrvatskoj.

U duhu te odluke Italijani su 22. aprila krenuli iz Pljevalja preko Čajniča ka Goraždu i iz Višegrada prema Rogatici. To su bile jedinice divizije »Pusterija«.

Dejstva neprijateljskih snaga južno od Goražda prema Foči počela su 8. maja, a već 9. maja se 2. proleterska brigada, pod jačim pritiskom neprijatelja koji je dejstvovao sa pravca Goražda i Čajniča, povukla južno od r. Čehotine. Italijanske snage su uspjele da preko Igmana i Treskavice prodru prema Kalinoviku, s ciljem da ovladaju komunikacijom Sarajevo — Kalinovik. Istovremeno, od Nevesinja su jedinice divizije »Kačatori dele Alpi« počele ofanzivu u pravcu Kalinovika. Ove snage su se spojile 12. maja s jedinicama iz pravca Goražda, koje su već 10. maja bile ušle u Foču.

Na slobodnu durmitorsku teritoriju neprijatelj je napao iz više pravaca. Iz Nikšića su četničke snage usmjeravale napad preko Duge i Golije, u pravcu Gacka, da se spoje s hercegovačkim četničkim jedinicama koje su napadale prema Grahovu. Četnici iz Vasojevića i kolašinskog sreza napadali su preko Sinjavine, a iz Sandžaka je napadao Sandžački četnički korpus. Pošto četnici nijesu bili u stanju da slome otpor partizana, kasnije su otpočela dejstva i italijanske snage od Foče, Pljevalja, Nikšića i Gacka.

U takvoj situaciji, pošto je slobodna teritorija bila dovedena u pitanje, isturene bolnice prema granicama ove teritorije morali smo povlačiti prema njenom centralnom dijelu, na prostoriju koja je pružala više sigurnosti. Predio Planine i Pivske župe je pružao najsigurniji

smještaj, jer se on mogao najlakše braniti. Zbog toga su sve bolnice evakuisane ka ovoj prostoriji i na njoj koncentrisane.

Evakuacija ka Planini pivskoj skoro istovremeno je počela od Foče, Nikšića i Žabljaka.

Plan evakuacije fočanske bolnice izradio je načelnik Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba još 13. aprila 1942. godine. Novonastala situacija je samo ubrzala već pripremljenu i planiranu evakuaciju. Jedanaestog aprila u fočanskoj bolnici se nalazilo 140 ranjenika i bolesnika, ne ubrajajući ovdje još 40 lakših bolesnika iz bolnica u Čajniču i Goraždu, koji su, pokretni, bili u stanju da za kratko vrijeme pođu u jedinice. Od onih 140, trebalo je njih 40 transportovati na nosilima i 45 na konjima.⁵⁰ Polovinom aprila fočanska bolnica je bila prepuna ranjenika i nije mogla više primati nove, tim prije što joj je predstojala evakuacija. Zato je Vrhovni štab dao uputstvo Operativnom štabu za Hercegovinu da ranjenike sa Borča, na koji je trebalo napadati 17. aprila, ne upućuje za Foču, pošto u njoj nije bilo mjesta, nego da ih evakuiše za Pivu.⁵¹ Međutim, fočanska bolnica je primala ranjenike od Goražda i Čajniča, kao i sa sandžačkog sektora, sve do kraja aprila, pa čak i prvih dana maja. U tom smislu 28. aprila izričito naređuje Štabu 2. proleterske brigade, koja je bila jugozapadno od Čajniča, da ranjenike ne zadržava na terenu, već da ih upućuje u Foču. Od kraja aprila je bolnica u Foči više imala ulogu prihvatne bolnice za nove ranjenike koji su u nju stizali sa severnog i istočnog pravca.

Svi ranjenici iz fočanske bolnice su evakuisani na plato Planine pivske i razmješteni u bolnicama, prema težini ranjavanja. Teški ranjenici na nosilima bili su prenijeti i smješteni u s. Rudine, jer je ova bolnica bila zapravo najbliža Foči, dok su konjanici i pješaci bili upućeni u sela Barni Do, Podmilogoru, Unač i Trsu. Bolesnici od pjegavog tifusa su smješteni u s. Kruševo. Pri ovoj

⁵⁰ Zbornik dokumenata sanitetske službe, knj. 1, dok. br. 14.

⁵¹ Zbornik, II, 3, dok. br. 145.

evakuaciji posebno je bilo teško prenošenje ranjenika na nosilima od s. Ščepan-Polja do s. Rudina. Ovo prenošenje je bilo izvršeno u dvije etape: jedna od Foče do Ščepan-Polja a druga od Ščepan-Polja do Crkvice. Ova druga etapa je izvršena prvih dana maja. Posljednji ranjenici su evakuisani 9. maja, jer su italijanske i četničke snage ušle u Foču već 10. maja poslije podne.

Dok je izvođena evakuacija fočanske bolnice na Planinu pivsku, vršene su pripreme za evakuaciju ranjenika Nikšićkog odreda iz pravca Nikšića. Bolnica Nikšićkog odreda se nalazila u Šipačnu. Glavni štab za Crnu Goru i Boku je izdao naređenje 11 maja da ova bolnica mora početi evakuaciju odmah sljedećeg dana, tj. 12 maja, kada je ona izvršila pokret.⁵² Evakuacija izvršena u pravcu Pive, preko Miljkovca i Bukovca, za bolnicu u s. Boričju. Bolnica je 12-og naveče s ranjenicima prenoćila u školi u Miljkovcu, a sutradan stigla u selo određeno za smještaj.

Nikšićki odred držao je tada odsjek fronta na južnim padinama Vojnika, u visini s. Jasenova Polja. Bolnica Nikšićkog odreda, koja je evakuisana na Boričje, bila je udaljena od fronta, te je u s. Miljkovcu formirana prihvatna stanica za prihvatanje novih ranjenika. Selo Miljkovac se nalazilo na sredini puta između s. Jasenova Polja, na kojoj visini se nalazio front, i s. Boričja, gdje je bila bolnica.

Polovinom maja jedinice Lovčenskog odreda potiskivane su iz pravca Patunske nahije. Zbog toga je naređeno da se sve bolnice evakušu iz Banjana preko Golije u pravcu Pive.⁵³ Oko 15. maja u Kazancima blizu Golije, nalazila se partizanska bolnica br. 7, koja je imala 25 ranjenika i bolesnika.⁵⁴

Druga bolnica Nikšićkog odreda se nalazila u s. Krstacu, u rejonu Golije. Ovaj kraj su zauzeli četnici, te je i bolnica 27. maja bila prisiljena na hitnu i neurednu evakuaciju iz Krstaca u pravcu Pive i Goranska.

---

⁵² Zbornik, III, 3, dok. br. 84.

⁵³ Zbornik, III, 3, dok. br. 100.

⁵⁴ Isto, dok. br. 105.

Na istočnom sektoru fronta naše snage su prešle polovinom maja u napad na Kolašin, dok je bolnica na Žabljaku vršila evakuaciju svojih ranjenika za s. Crnu Goru. Zaključno sa 14. majem u ovu novoformiranu bolnicu, koja je bila otvorena još 28. aprila bilo je evakuisano svega 20 teških ranjenika.⁵⁵ Evakuacija iz žabljačke bolnice je išla sporije, zbog sve većeg priliva novih ranjenika od Kolašina. Napad na Kolašin nije uspio, i naše jedinice su se morale povući na polazne položaje. Uslijed ovog neuspjeha forsirana je evakuacija ranjenika iz žabljačke bolnice, iako su jedinice na sinjavinskom sektoru, sa prihvatnih položaja, nastavljale borbu u cilju sprečavanja prodora četnika iz ovog pravca na slobodnu teritoriju šavničkog sreza. Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja naše snage, fizički iscrpene, i ostavši s minimalnom rezervom municije, morale su se pod borbom povlačiti prema Durmitoru. Zbog približavanja fronta žabljačka bolnica je morala pravovremeno da pokrene sve ranjenike, te su zaključno sa 23. majem svi bili evakuisani u s. Crnu Goru i u kanjon Sušice. Ovdje su bili smješteni u seljačke kuće. Ukoliko su ranjenici sve više pristizali, smještaj je bio sve neuslovniji. Budući da je kanjon Sušice pružao povoljne uslove i za konspirativni smještaj ranjenika, kao i za pogodnu odbranu, 7. maja se pristupilo izgradnji pet drvenih baraka za bolnicu:⁵⁶ tri su bile predviđene za smještaj ranjenika i bolesnika, jedna za ambulantu, kancelarije i smještaj bolničkog osoblja i jedna za kuhinju, pekaru i magacin. Pored baraka podignute su i dvije ljetne kolibe za izradu mlječnih proizvoda i za pripremanje mlijeka koje je dobijano od krava i ovaca dodijeljenih bolnici. Barake za smještaj ranjenika su bile duge po 20 metara, a široke po 6 metara. Smatralo se da bi se u ovim barakama mogao sačuvati i skloniti veći broj ranjenika i u slučaju ako bi neprijatelj ovladao ovim terenom. Na podizanju baraka radilo je oko stotinu ljudi iz okolnih sela, a 19. maja ove radnike su zamijenili italijanski za-

⁵⁵ Isto, dok. br. 173.

⁵⁶ Zbornik, III, 4, dok. br. 36

robljenici. Međutim, pred samo dovršenje baraka, kada su ranjenici tek počeli smještati u njih, odustalo se od ranije zamišljenog plana, jer se prvobitna zamisao pokazala neostvarljiva, pošto su Italijani s četnicima, koji su dobro poznavali ovaj teren, brižljivo pretraživali i čistili svaku stopu slobodne teritorije, tako da ni te barake kao ni ranjenici u njima ne bi mogli ostati neotkriveni. Zato je krajem maja izvršena evakuacija svih ranjenika prema selima na Planini pivskoj. I dok su partizanske jedinice vodile borbe na položajima na Durmitoru i štatile bolnicu s tog pravca, vršena je evakuacija ranjenika iz s. Crne Gore i iz kanjona Sušice. Noću 28/29. maja evakuisane su i posljednje grupe ranjenika preko s. Nedajna za selo Pišće i Trsu, a zatim u s. Boričje.

Istovremeno su se i bolnička odjeljenja i prihvatnice povlačili prema dubini slobodne teritorije. Prihvatnica u s. Krnjoj Jeli, kao najisturenija prema položajima, izvršila je evakuaciju 20. maja, dva dana prije nego što su durmitorski bataljoni napustili istaknute vrhove na sinjavinskoj visoravni. Oporavilište na Boanu je prije evakuacije uputilo sve lakše bolesnike u jedinice, a s malim brojem se pokrenula sa Boana 23. maja, preko Uskoka i Drobnjaka, u pravcu Goranska. Šavnička bolnica je evakuisana 24. maja istim pravcem, a Italijani su poslije dva dana zauzeli Šavnik.

Koncentracija ranjenika na Planini pivskoj išla je dosta brzo. Već 18. maja na ovom prostoru je bilo preko 400 ranjenika,⁵⁷ a 26. maja taj broj je porastao na 600 ranjenika i bolesnika, zajedno sa bolničkim personalom.⁵⁸ Prenošnje naročito teških ranjenika od Šipačna preko Javorka, od Foče preko Šćepan-polja i od Žabljaka preko Durmitora, sve u pravcu Planine pivske, zahtijevalo je angažovanje, tako reći, svih seljaka iz sela od Brezna do Boričja, od Šćepan-Polja do Nedajna i od Žabljaka, preko s. Crne Gore, do sela Trse i Pišća. Ti ljudi koji su prenosili

⁵⁷ Zbornik, III, 3, dok .br. 119.

⁵⁸ Zbornik, II, 4, dok. br. 86.

ranjenike pokazali su puno dobre volje, samoinicijative i samoprijedora, kako u pogledu prenošenja i smještaja, tako i u pogledu ishrane ranjenika.

Dvadeset šestog maja svi ranjenici su bili smješteni u osam bolnica na teritoriji Pive: na Rudinama, Podmilogori, Unču, Trsi, Boričju, Crnoj Gori, Goransku i Donjem Kruševu.

EVAKUACIJA BOLNICA S TERITORIJE PIVE

Krajem maja neprijatelj je nastojao da zatvori obruč oko preostale slobodne teritorije na kojoj su bile raspoređene bolnice. Cijela teritorija istočno od linije Vojnik — Durmitor bila je u rukama neprijatelja. Na ovom pravcu su se nalazile naše »durmitorske trupe«. Na pravcu od Nikšića, jedinice Nikšićkog i Zetskog odreda su se nalazile na lijevoj obali Komarnice, raspoređene na prostoriji s. Brezna — s. Zagorje — s. Miljkovac. U s. Banjanima i oko Golije vodile su borbe jedinice Lovčenskog odreda, a početkom juna u tom pravcu su bile upućene i neke jedinice 1. proleterske brigade. Nešto kasnije, oko 6. juna, prema Hercegovini, u pravcu Izgora, Čemerna i Vrbe, upućene su jedinice 2. proleterske brigade s jednim durmitorskim i jednim komskim bataljonom. Sjeverni sektor su držale sandžačke jedinice, na prostoriji Čelebići — Vikoć — Zavait, posjedajući desnu obalu Tare. Najjači pritisak neprijatelja bio je iz pravca Žabljaka i Šavnika. Pri ovakvom rasporedu naših snaga, na teritoriji Pive su 1. juna bili koncentrisani svi ranjenici, izuzev one malobrojne grupe sa hercegovačkog sektora koja je bila orijentisana prema Izgorima. Ovakvo grupisanje ranjenika je zahtjevala situacija u tom momentu, jer je pomenuta prostorija pružala najpovoljnije uslove za odbranu i bezbjednost bolnica, koje su bile koncentrisane na relativno ograničenoj prostoriji, u trouglu između završnih tokova rijeke Pive i Tare, a ovaj trougao je s jugoistočne strane zatvarao durmitorski masiv. Ranjenici su bili grupisani po selima i razvrstani prema karakteru oboljenja i težini

ranjavanja. Prvog juna u s. Rudinama se nalazilo 140 ranjenika, među kojima i izvjestan broj težih, mada su skoro svi teški ranjenici bili smješteni u s. Boričje, gdje je isto tako bilo 140 ranjenika. Oko 60 rekonvalescenata se nalazilo u s. Barnom Dolu, a u s. Podmilogori su ležala 42 bolesnika. Lakši ranjenici su se nalazili u selima Trsi i D. Unču, kojih je ukupno bilo 117 (48 u Trsi i 69 u Unču) U Pivskoj župi, u D. Kruševu nalazila se zarazna bolnica sa 12 bolesnika od pjegavog tifusa, dok je bolnica na Goransku imala 1. juna 40 ranjenika i bolesnika, među kojima i 10 teških. U toku je bila i evakuacija ranjenika iz s. Crne Gore, kojih je bilo 125 (ovaj broj nije unesen u broj bolesnika navedene bolnice).⁵⁹ Ukupno je na pivskoj teritoriji 1. juna 1942. godine bilo 666 ranjenika i bolesnika razmještenih u osam sela a 3. juna ove bolnice imaju oko 800 ranjenika, bolesnika i pripadnika bolničkog osoblja, tj. baš na dan kada je izdato naređenje da se izvrši njihova evakuacija sa ove teritorije.⁶⁰ Među ranjenicima je bilo 110—120 teških koje je trebalo transportovati na nosilima, a ostalo su bili konjanici i pješaci (530). Na 800 ranjenika i bolesnika bilo je oko 150 pripadnika bolničkog osoblja.

Pri takvoj situaciji, uz najjači pritisak neprijatelja sa istočne strane, predstojala je evakuacija sa ove teritorije. Bolnice su bile ugrožene. Donesena je odluka da se teritorija Pive napusti, pa je otpočelo povlačenje jedinica na prostoriju Tjentišta, Popovog Mosta i Čureva. U vezi s tim, 3. juna je Vrhovni štab izdao naređenje da se u s. Mratinju formiraju bolnice, u koje treba upućivati prije svega teže ranjenike, a kasnije i ostale.⁶¹ Do ovog vremena iz bolnica su bili otpušteni svi oni ranjenici i bolesnici koji su bili osposobljeni za borbu, a rekonvalescenti i još nesposobni za borbu dobrim dijelom su poslani upravama

---

⁵⁹ Zbornik dokumenata sanitetske službe, knj. 1, dok. br. 25. U ovom dokumentu se kaže da je ukupno bilo 600 ranjenika; međutim, u bolnici je 1. juna 1942. stvarno bilo 666 ranjenika.

⁶⁰ Zbornik, II, 4, dok. br. 124.

⁶¹ Zbornik, II, 4, dok. br. 125.

stočnih farmi⁶² na Rudinama i, kasnije, na Vučevu, da se tamo brže oporave i da ujedno budu od koristi.

Trećeg juna su evakuisani rekonvalescenti iz s. Podmilogore u sela Unač i Barni Do. Evakuacija ranjenika, kao i svih ustanova s teritorije Pive, trebalo je da se izvrši za 4 do 5 dana. Kretanje ranjenika je bilo usmjereno u dva pravca: preko s. Mratinja ka Vučevu i preko Stabne ka Izgorima. Prelaz preko rijeke Pive za Mratinje izvršen je na mostu južno od Mratinja i manjim dijelom kod D. Kruševa. Na ove prilaze su bili orijentisani ranjenici iz sela Rudina, Barnog Dola i Unča. Južna grupacija, koja je prolazila iz sela Pišća i Boričja, išla je preko Krstaca na Pivi, a zatim preko s. Plužina i dalje za s. Stabna. Evakuacija ovih ranjenika, koji su bili orijentisani prema s. Stabni, išla je brže i organizovanije, tako da su svi ranjenici iz ove južne grupacije evakuisani zaključno sa 6. junom, dok je evakuacija sa Rudina išla nešto sporije i znatno teže, uslijed nedostatka ljudi i konja za prenos ranjenika. No i ovi su ranjenici bili zaključno sa 8. junom preneseni na lijevu obalu r. Pive, a jedinice koje su štatile njihovu evakuaciju već 9. juna su zauzele položaje na liniji s. Miloševići — s. Plužine — s. Goransko — s. Mratinje — s. Kruševo. Treća sandžačka udarna brigada već se bila prebacila preko Tare kod Uzlupa i preko Pive kod D. Kruševa; njena dva bataljona u Mratinju i D. Kruševu štitila su dalju evakuaciju bolnica.

Desetog juna su četničke snage, uz podršku Italijana, upale u Goransko, gdje je bila smještena jedna naša bolnica sa znatnim brojem teških ranjenika. Ova bolnica je pravovremeno evakuisana, ali su padom Goranska u neprijateljske ruke bile ugrožene bolnice u s. Stabnu i s. Mratinju. Zato je istoga dana iz Mratinja počela evakuacija ranjenika prema Katunima na Vučevu, a iz s. Stabne

---

⁶² Neposredno prije evakuacije bolnica, na teritoriji Pive bilo je planom predviđeno 19 stočnih farmi odakle bi se bolnice snabdijevale mlijekom, mlječnim proizvodima i mesom; to su: Vojnovića katun, Borje, Nikolin Do, Katin Do, Todorov Do, Trsa, Kapavica, Manastir Piva, Kneževići, Jerinići, Kulići, Brljevo, Ravno, Miljkovac, Goransko, Nedajno, Krstac, Rudine i s. Crna Gora.

prema s. Izgorima. S obzirom na to da su u bolnici u s. Stabni bili koncentrisani skoro svi teški ranjenici, evakuacija iz nje je išla dosta sporo. Zaključno sa 14. junom posljednji ranjenici iz s. Stabne su bili na putu za s. Izgore, a 15. juna se već grupacija ranjenika iz D. Kruševa i Mratinja bila prikupila na Vučevu. Evakuacijom svih ranjenika je rukovodio dr Bora Božović. U ovoj grupi na Vučevu bilo je 200 ranjenika i bolesnika, od kojih svega 8 ili 9 teških, na nosilima. Od ljekara, sa ovom grupom su se nalazili dr Mešterović, dr Frida Gutman i dr Marija Gajić.

Evakuacijom južne kolone iz s. Stabne za s. Izgore i dalje prema s. Tjentištu rukovodio je dr Simo Milošević. U s. Izgore pristizali su ranjenici i sa hercegovačkog sektora, tako da je od ovog sela prema s. Tjentištu evakuacija naročito teških ranjenika išla pod neobično teškim okolnostima.

Druga proleterska brigada s jednim durmitorskim i još jednim bataljonom, prema naređenju Vrhovnog štaba, zatvarala je pravac od Gacka, prema Čemernu, i na taj način omogućavala evakuaciju bolnice iz Stabne, kao i izvlačenje jedinica 5. proleterske crnogorske brigade, koje su bile u njenoj zaštitnici. Jedinice 2. proleterske brigade su ostale na položajima oko Čemerna tri dana (od 12. do 14. juna) i omogućile uspješnu evakuaciju do s. Izgora. Proleterske brigade su 14. juna dobile specijalan zadatak i napustile dotadašnje položaje, a njih su zamijenile, kao i zaštitnicu bolnice, jedinice 5. proleterske crnogorske brigade. Ova brigada je nosila sa sobom jedan broj teških ranjenika, a dobila je zadatak i da pomogne iznošenje teških ranjenika iz Izgora prema Tjentištu. U tom cilju, 5. brigada je već 14. juna poslala iz sastava 1. i 2. udarnog bataljona oko 100 boraca za nošenje ranjenika, ali se taj broj pokazao nedovoljan. Dok su pješaci i konjanici uspješno evakuisani prema Tjentištu, teški ranjenici su čekali na dalju evakuaciju. Šesnaestog juna Štab 5. brigade upućuje još 60 boraca za nošenje teških ranjenika, ali su, i pored svih tih nastojanja, četnici i Italijani uspjeli da iz-

nenada upadnu u s. Izgore i da zapale školu, u kojoj je izgorjelo 7 teških ranjenika.

Od grupacije sa pravca s. Stabna — s. Izgori — s. Tjentište prikupilo se 17. juna u bolnicama na Čurevu i Mrkalju 255 ranjenika,⁶³ među kojima je bilo 50 pješaka, 70 konjanika i 35 na nosilima. Pošto je grupacija na Vučevu imala 200 ranjenika, ukupno brojno stanje ranjenika prikupljenih na ovoj prostoriji iznosilo je 455, i to 43 na nosilima, 70 na konjima i 372 pješaka. U skladu sa reorganizacijom i konsolidacijom bolnica, pred pokret proleterskih brigada, sa Vrhovnim štabom, za Bosnu, svi lakši ranjenici, pješaci kao i oni na konjima, bili su upućeni u odgovarajuće brigade, s tim što su se priključili svojim brigadnim bolnicama. Od teških ranjenika na nosilima ostalo je 19. juna na Tjentištu svega 11 njih.⁶⁴ Ovi teški ranjenici, kao i svi oni koji bi mogli usporavati pokretljivost jedinica, zadržani su u rejonu s. Ljubina — s. Vrbnica, pod zaštitom 5. proleterske brigade i Hercegovačkog partizanskog odreda. Među ovima su bili ranjenici koje nije bilo moguće nositi na tako dugom maršu kakav je predstojao proleterskim brigadama na putu za Bosnu. Sa ovim ranjenicima je ostao ljekar 5. crnogorske brigade dr Vojo Đukanović, sa potrebnim bolničkim osobljem.

Kada je 5. crnogorska brigada, sa Hercegovačkim partizanskim odredom, bila prisiljena da izvrši pokret za Bosnu, morala je ostaviti 18 ranjenika⁶⁵ u s. Vrbnici, pod zaštitom mjesnih partizanskih jedinica i bivšeg komandanta područja iz Foče. Od tih 18 ranjenika dvojica su umrla (Mile Gudelj iz Prače i Nada Vujović iz Nikšića) u toku jula. Preživjeli ranjenici su se liječili pod raznim uslovima, kod kuća ili, ilegalno, u bolnicama u Foči, Nikšiću i Gacku; a kada su se, u aprilu 1943. godine, naše jedinice vratile iz Bosne, priključili su se njima.

⁶³ Zbornik dokumenata sanitetske službe, dok. br. 39.

⁶⁴ Isto, dok. br. 30.

⁶⁵ Zbornik, IV, 12, dok. br. 16.

Sumirajući podatke iz sačuvane dokumentacije, može se reći da je u bolnicama na teritoriji durmitorskog područja liječeno preko 1.800 ranjenika i bolesnika u periodu od 26. novembra 1941. do 10. juna 1942. godine, kada su posljednji ranjenici evakuisani sa ovog područja, koje je više od 6 mjeseci, u mnogim bolnicama, primalo ranjenike i bolesnike na liječenje. Sloboda ove teritorije trajala je od 17. oktobra 1941. do 27. maja 1942. godine, kada je neprijatelj zauzeo njen centar, a tek 15. juna on je uspio da zauzme i cijelu teritoriju, zaključno sa preostalim dijelovima Pivske župe.

Pukovnik dr *Mitar PILETIĆ*

IZDANJA VOJNE BIBLIOTEKE — NAŠI PISCI

- Vekoslav Kolb*, BORBENA DEJSTVA U ŠUMI — II dopunjeno izdanje. — Izdanje 1956. — Rasprodato.
- Pero Morača*, NAPADI NOVJ NA NASELJENA MJESTA — Izdanje 1956. — Rasprodato.
- Jovo Vukotić*, ZADRŽAVAJUĆA ODBRANA — Izdanje 1957, poluplatno, 16 skica, 193 strane, cena 400 dinara.
- Grupa pisaca*, ATOMSKO ORUŽJE I ZAŠTITA — Izdanje 1957. — Rasprodato.
- Grupa pisaca*, BIOLOŠKA SREDSTVA U RATU — Izdanje 1957. — Rasprodato.
- Daniilo Cerović*, RAKETE — Izdanje 1958. — Rasprodato.
- Milivoje Stanković*, ISTORIJSKI OSVRT NA ULOGU ARTILJERIJE U ZDRUŽENOM BOJU — Izdanje 1958, poluplatno, 20 slika, 31 skica, 896 strana, cena 1.200 dinara.
- Branko Obradović*, PROTIVVAZDUŠNA ODBRANA — Izdanje 1959. — Rasprodato.
- Borivoje Rockov*, FORSIRANJE PLANINSKIH REKA — Izdanje 1958. — Rasprodato.
- Aleksandar Vojinović*, RAZMIŠLJANJA O PRINCIPIMA RATOVANJA U ATOMSKIM USLOVIMA — Izdanje 1959. — Rasprodato.
- Petar Tomac*, VOJNA ISTORIJA — Izdanje 1959. — »Nagrada 22. decembar« — Rasprodato.
- Milan Pavlović*, TENKOVI U PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI — Izdanje 1959. — Rasprodato.
- Pero Morača*, ODBRANA U NOR — Izdanje 1959. — »Nagrada 22. decembar« — Rasprodato.
- Vladimir Timčenko*, OPERATIVNO MASKIRANJE — Izdanje 1959, broširano, 16 skica, 113 strana, cena 250 dinara.

- Blažo Žugić*, ANEGDOTE — Zbirka anegdota iz inostranih armija, srpske i crnogorske vojske, bivše jug. vojske, NOR-a i mirnodopskog života JNA — Izdanje 1959. — Rasprodato.
- Branko Borojević*, DRUGA STRANA RATA — Izdanje 1959. — »Nagrada 22. decembar« — Rasprodato.
- Josip Žužul*, POMORSKI OPERATIVNO-TAKTIČKI DESANTI — Izdanje 1959, proširano, 160 strana, cena 250 dinara.
- Vladimir Gintovt*, GEOGRAFSKA KARTA — Izdanje 1959. — Rasprodato.
- Dorđe Dragić*, SANITETSKA SLUŽBA U PARTIZANSKIM USLOVIMA RATOVANJA — Izdanje 1959. — »Nagrada 22. decembar« — Rasprodato.
- Aleksandar Vojinović*, O NARODNOM RATU — Izdanje 1960. — Rasprodato.
- Petar Kleut*, PARTIZANSKA TAKTIKA I ORGANIZACIJA — Izdanje 1960. — Rasprodato.
- Branko Borojević*, DRUGA STRANA RATA — II izdanje. — Izdanje 1960. — Rasprodato.
- Grupa pisaca*, O VOJNOJ VEŠTINI I — Zbirka izabranih članaka štampanih u časopisima JNA. — Izdanje 1960, poluplatno, 711 strana, cena 800 dinara.
- Grupa pisaca*, O VOJNOJ VEŠTINI II — Zbirka izabranih članaka štampanih u časopisima JNA — Izdanje 1960, poluplatno, 713 strana, cena 800 dinara.
- Grupa pisaca*, O MORALNO-POLITIČKOM FAKTORU I PARTIJSKO-POLITIČKOM RADU — Zbirka izabranih članaka štampanih u časopisima JNA — Izdanje 1961. — Rasprodato.
- Dorđe Dragić*, SANITETSKA SLUŽBA U PARTIZANSKIM USLOVIMA RATOVANJA II izdanje — Izdanje 1961. — Rasprodato.
- Peko Dapčević*, TAKTIKA PARTIZANSKIH ODREDA I BRIGADA U TOKU NOR — Izdanje 1961. — Rasprodato.
- Rajko Tanasković*, PITANJA PARTIZANSKOG RATOVANJA — Izdanje 1962. — »Nagrada 22. decembar« — Rasprodato.
- Grupa pisaca*, ARTILJERIJA U NOR — Izdanje 1962, poluplatno, 372 strane, cena 700 dinara.
- Milan Zelenika*, PRVI SVETSKI RAT — 1914. — Izdanje 1962. — Rasprodato.
- Savo Orović*, MORALNO VASPITANJE — Izdanje 1962. — Rasprodato.

- Grupa pisaca*, OKLOPNE JEDINICE — Izdanje 1962. — Rasprodato.
- Bogdan Oreščanin*, VOJNI ASPEKTI BORBE ZA SVETSKI MIR, NACIONALNU NEZAVISNOST I SOCIJALIZAM — Izdanje 1962. — Rasprodato.
- Blažo Žugić*, ANEGDOTE I HUMORESKE — Obuhvataju NOR i posleratni život u JNA. Izdanje 1962, broširano, 15 crteža, 191 strana, cena 350 dinara.
- Dušan Živković*, BOKA KOTORSKA I PAŠTROVIĆI U NOR — Izdanje 1964, poluplatno, 1 skica, 452 strane, cena 1.000 din.
- Milija Stanišić*, STAREŠINA U BORBI — Izdanje 1964, poluplatno, 243 strane, cena 600 dinara — »Nagrada 22. decembar«.
- Rajko Tanasković*, PITANJA PARTIZANSKOG RATOVANJA — II izdanje. — Izdanje 1964, poluplatno, 222 strane, cena 650 dinara.
- Stojan Cmelić*, VASPITANJE VOJNOG KOLEKTIVA — U štampi — poluplatno.
- Petar Tomac*, FRANCUSKI REVOLUCIONARNI I NAPOLEONOV RAT — U štampi — Poluplatno.
- Đorđe Dragić*, SANITETSKA SLUŽBA U USLOVIMA PARTIZANSKOG RATOVANJA — III izdanje 1965, poluplatno, 333 strane, cena 1.000 dinara.
- Grupa pisaca*, O BORBENIM DEJSTVIMA JEDINICA — Izdanje 1965, broširano, 5 skica, strana 228, cena 580 dinara.
- Grupa pisaca*, IZGRADNJA ORUŽANIH SNAGA — Izdanje 1965, broširano, 3 skice, — strane, cena 850 dinara.
- Grupa pisaca*, TEHNIKE U SLUŽBI ARMIJE — Izdanje 1965, broširano, 27 skica, — strana, cena 360 dinara.

SADRŽAJ

NAPOMENA IZDAVAČA	5
<i>Jefto Šašić</i>	
OBAVEŠTAJNA SLUŽBA I SLUŽBA BEZBEDNOSTI U NOR-u	7
<i>Mitar Minić</i>	
IZNENAĐENJE U RATU U PARTIZANSKIM DEJSTVIMA	46
<i>Bogdan Pecotić</i>	
MORNARICA NOVJ U ODBRAMBENIM I NAPADNIM DEJSTVIMA SA VISA	65
<i>Josip Černi</i>	
FORMIRANJE MORNARICE NOVJ	91
<i>Gojko Nikoliš</i>	
ISKUSTVA IZ EVAKUACIJE RANJENIKA IZ UŽICA 1941.	149
<i>Milinko Đurović</i>	
JULSKI USTANAK U CRNOJ GORI	155
<i>✓ Danilo Komnenović</i>	
DVADESET DEVETA DIVIZIJA U ZIMSKOJ PROTIV- OFANZIVI 1943/44.	192
<i>Franc Avsenek</i>	
ORGANIZACIJA I RAD SKLADIŠNE SLUŽBE NA TE- RITORIJI HRVATSKE U TOKU NOR-a	229
<i>Mitar Piletić</i>	
PARTIZANSKE BOLNICE NA PODRUČJU DURMITORA	242

ISKUSTVA
NARODNOOSLOBODILAČKOG
RATA

ZBIRKA NAGRAĐENIH ČLANAKA

Tehnički urednik
ANDRO STRUGAR

Korektori
VERA ĐURIĆ
GORDANA ROSI

Štampanje završeno
septembra 1965.

Tiraž 3500
Cena 800 din.

